

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. В. Н. КАРАЗІНА

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК

Навчальний посібник
для студентів історичних факультетів
університетів

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
2004

ББК 63.1

УДК 930.1 (038)

I—90

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист №14/18.2-446 від 25.02.2005)*

I—90 Історіографічний словник: Навч. посіб.для студентів історичних факультетів університетів / С. І. Посохов, С. М. Куделю, Ю. Л. Зайцева та ін.; Заред. С. І. Посохова. — Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. — 320 с.

Словник містить поняття, які використовуються сучасними історіографами й істориками науки взагалі. В авторських статтях наводяться не лише визначення цих понять, але й розкриваються історія їх виникнення, еволюція змісту, можливі тлумачення та роль в історико-наукових дослідженнях.

Для студентів вищих навчальних закладів, а також усіх тих, хто вивчає історію науки.

Рецензенти:

77. Т. Тронько, акад. НАН України;

В. В. Петровський, д-р іст. наук;

Б. Я. Пугач, д-р філос. наук

Редакційна колегія: С. І. Посохов (голов. редактор), С. М. Куделю (заст. голов. редактора), В. Г. Пікалов (відп. секретар), В. І. Астахова, А. Г. Болебрух, А. І. Епштейн, Я. М. Приходько, О. Г. Павлова

Видання здійснено за рахунок наукового гранту Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, протокол № 10 від 26.12.03.

ББК 63.1

ISBN 966—7922—85—5

© Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2004

© Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004

© ПП «НУЦІО "КримАрт"», 2004

© Обкладинка, В. В. Антосік, 2004

ПЕРЕДМОВА

И весь мир заключен в малой
частице воздуха, на устах наших
зыблющегося.

О. М. Радищев

Поняття «історіографія» на сьогодні є досить поширеним. Але навряд чи можна вважати його усталеним. Не торкаючись усього різноманіття визначень цього поняття, зазначимо, що з середини ХХ століття посилюється погляд на історіографію як на наукову дисципліну. Однак формування її дисциплінарного образу триває і нині. Не випадково серед широкого кола істориків зберігається ставлення до історіографії як до розділу історичної науки, з нею інколи пов'язують лише виконання попередніх функцій історичного дослідження або підведення підсумків розробки тієї чи іншої наукової проблеми. Не відкидаючи такі завдання історіографії, слід визнати, що остання має свій об'єкт і предмет дослідження, свої методи та категоріальний апарат, виконує свої важливі функції в колі історичних дисциплін. Певною мірою саме через історіографію відбувається процес усвідомленого вдосконалення всього арсеналу засобів історичної науки.

Окремою сторінкою в розвитку історіографії як наукової дисципліни стало формування її понятійного апарату. Цікаві спостереження з цього приводу наводить один з провідних історіографів України І. І. Колесник: «Безсумнівний інтерес становлять соціокультурні передумови виникнення феномена історіографії. З 1960—1970-х років у радянській гуманітаристиці спостерігається «ефект інтелектуального конформізму», що на практиці означало відтік критично мислячих фахівців до сфери «чистої» теорії. В історичній науці «ефект інтелектуального

конформізму» був пов'язаний з оформленням спеціальної дисципліни — історіографії. Історична наука цього періоду зазнавала гострої потреби в оновленні наукового апарату, мови науки. Це було засобом подолання ізоляції від світової історичної науки, позбавлення від наукового провінціалізму. Процес поповнення мови історичної науки йшов через таку відносно нейтральну галузь як наукознавство, через історію науки, через засвоєння та редукування ідей відомих теоретиків науки: Т. Куна, К. Поппера, П. Фейєрабента, І. Локатоса, С. Микулінського та ін. Інший шлях оволодіння понятійним апаратом сучасної історичної науки був пов'язаний з критикою або популяризацією поглядів західних істориків, наприклад школи «Анналів» у працях А. Я. Гуревича та Ю. М. Афанасьєва. Засвоєння мови сучасної науки остаточно розділило «дві історіографії»: історіографію як засіб вивчення окремих історичних проблем та історіографію як нову самостійну галузь знання. Представники останньої несподівано почали розмовляти «чужою» мовою, яка була незрозумілою історикам-традиціоналістам¹. Ми навели досить значну за обсягом цитату, оскільки вона яскраво характеризує хід і результати змін у термінології. На жаль, зазначена різниця в мові зберігається й дотепер, хоча останнім часом тут відбулися значні позитивні зрушення. Поступово міждисциплінарна методологія набуває популярності у широкого загалу істориків, а разом з цим відбувається еволюція й термінологічного апарату. Тепер часто-густо стаються непорозуміння у зв'язку з тим, що історики вкладають різний зміст у нові поняття. Далеко не завжди ці терміни можна визначити навіть за контекстом. До того ж в історичній науці існує чимало термінів — дублетів і синонімів. Враховуючи те, що стиль мислення історика тісно пов'язаний з понятійним апаратом, слід визнати гостру потребу в термінологічних словниках, де б наводилися типові

¹ Колесник И. И. История исторического познания в постсоветском научном пространстве: методологические и социальные функции // Українська історична наука на порозі XXI століття: Харк. історіогр. зб. - Х., 1997. - Вип. 2. - С. 76-77.

тлумачення поширених понять, був би певний реєстр слів спеціально-наукового характеру. Результатом такого «огляду» міг би стати відбір більш адекватних понять і визначень. Певна домовленість щодо термінів є запорукою нормального функціонування наукового співтовариства. Це стосується й історичної науки, хоча твердження про теоретичний плюралізм і свободу творчості історика, здавалося б, нівелюють це завдання. Але в будь-якому випадку історик прагне бути зрозумілим для читача (чи то професіонала, чи аматора), а це значить, що терміни, які використовуються в історичних працях, повинні мати досить чіткий зміст, застосовуватися свідомо. Звичайно, це не знеможливорює відхилення від прийнятих на цей час визначень, але в такому випадку автор повинен пояснити своє бачення змісту терміна.

Як уже зазначалося, історики останнім часом все частіше використовують термінологію споріднених чи близьких наук, інколи навіть поняття, далекі, на перший погляд, від історичної науки. Не всі автори роблять спробу визначити специфіку застосування того чи іншого терміна в історичних дослідженнях. До того ж за термінами часто стоїть певна теорія й методи. Запозичення ж термінології без огляду на цю обставину також має наслідком непорозуміння. З іншого боку, інтерес викликає саме можливість застосувати не лише терміни, а й концепції та методи таких наук, як соціологія чи наукознавство.

Плануючи цей словник, ми мали наметі вирішення й деяких навчальних проблем. По-перше, наявність довідкової та іншої допоміжної літератури є необхідною умовою перебудови навчального процесу на засадах проблемності, відходу від традиційних форм репродуктивного навчання. По-друге, відсутність такого словника призводить до потреби витратити безліч часу для тлумачення понять, аби бути зрозумілим. По-третє, нам хотілося привернути увагу до історії самої термінології, яка відображає складний процес пізнання минулого.

На сьогодні є декілька словників і спеціальних праць, присвячених термінології історичної науки², є соціологічні та філософські словники, відповідні розділи в посібниках³. Утім, вони не можуть виконати функцію суто історіографічного словника.

Таким чином, запропоноване видання не претендує на досконалість, бо воно серед перших. Далеко не всі поняття, що застосовуються історіографами, знайшли тут своє відображення, не завжди ми могли виявити специфіку застосування та пізнавальну цінність запозичених понять, не завжди можна було скористатися новітніми розробками у зв'язку зі складністю доступу до такої інформації, та скрізь де треба навели приклади відповідних історіографічних досліджень. Є в словнику певні відмінності в підходах і поглядах щодо тлумачення понять. Остання обставина була передбачена на етапі формулювання ідеї словника, саме тому всі статті в ньому є авторськими (хоч, зрозуміло, не завжди автори могли бути оригінальними). У деяких випадках ми свідомо не ставили завдання внести зміни, які б уніфікували тлумачення термінології, тому даний словник не може претендувати на якусь «нормативність».

Насамкінець, хотілося б зауважити, що робота над словником об'єднала зусилля багатьох дослідників, і не лише Харківського університету. Зокрема, слід відзначити плідну співпрацю з Дніпропетровським національним університетом. У підготовці статей брали активну участь молоді викладачі й аспіранти. Це дає підстави сподіватися, що через деякий час нашу справу буде продовжено.

С. Посохов

² Смоленский Н. И. Историческая действительность и историческое понятие // Вопр. истории. — 1979. — № 2; Барг М. А. Категории и методы исторической науки. - М., 1984; Категоріальний апарат історичної науки: Харк. істор. зб. - X., 2000. - Вип. 4; Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. —К., 2002 та ін.

³ Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII - початок XX століття). - К., 2000 та ін.

Альтернативність в історичному процесі (фр. alternative, з лат. alter — один з двох). Альтернативність розглядається або аналогічно, або гносеологічно.

В історичному процесі мають місце варіанти розвитку, що відбивається у діяльності різних великих соціальних груп (класів, націй і т. П.), присутня альтернативність і на «атомарному» суспільному рівні, тобто у діяльності окремого індивідуума. Її можна розглядати, як варіант розвитку людства. Альтернативність пов'язана з категоріями «можливе» та «дійсне» і не лише з об'єктивними факторами. Вибір можливих шляхів розвитку завжди присутній у свідомості як окремих індивідуумів, так і значних мас. Засади альтернативності становлять багатоваріантність співвідношення форми та змісту. Форма може мати багато змісту (наприклад, рабовласницька, феодальна чи буржуазна республіка), так само, як і зміст, набуває в історії різного вигляду (наприклад, індустріальне суспільство капіталістичного чи соціалістичного типу). Своєрідним різновидом форми та змісту є цілі та засоби їх досягнення (вони також альтернативні). У залежності від ступенів ускладнення соціальної організації суспільства альтернативність його розвитку збільшується. Альтернативність реальна, вона не є альтернативою між сучасним і майбутнім, тобто між тим, що існує, і між тим, чого немає. Через це, наприклад, капіталістичне суспільство у формаційній системі не є альтернативою феодальному. Альтернативність — це різні форми розвитку феодалізму тощо.

Можливості, що існують у суспільному розвитку, реалізуються з певною (більшою або меншою) імовірністю. Альтернативи можливі як реальні, так і ті, що виникають у свідомості людей, їх уяві. Такі «альтернативи» раніше або пізніше зазнають краху у процесі історичного розвитку. Наприклад альтернативою буржуазним відносинам народники в Росії уявляли селянську спільноту як зародок соціалістичного устрою. Очевидно, що ідея некапіталістичного розвитку

відсталих у своєму соціально-економічному розвитку країн була для того часу різновидом утопічного соціалізму.

Альтернативність не суперечить закономірностям історичного розвитку. Найбільш загальні, фундаментальні соціологічні закони однозначно детерміновані, закономірності, що описують неістотні, зовнішні, нестійкі (несталі) і тому подібні зв'язки, мають альтернативність. Остання тісно пов'язана з поняттями необхідності та випадковості.

Література: Философский энциклопедический словарь. — М., 1983; Ковальченко Д. Д. Методы исторического исследования.— М., 1987 (2-изд., М., 2000).

С. Куделко

Аномалія (грец. *anomalía*)— відхилення від норми, загальної закономірності, неправильність. Поняття аномалії широко використовує Т. Кун — видатний дослідник теорії науки — у своїй книзі «Структура наукових революцій» (М., 1977) як одне з ключових у розумінні природи парадигми. Т. Кун стверджує: будь-яке наукове відкриття починається з усвідомлення аномалії, тобто з установлення того факту, що природа якимось чином порушила передбачуваний результат у рамках даної парадигми. Це призводить до більш-менш розширеного дослідження області аномалії. І цей процес завершується тільки тоді, коли парадигмальна теорія пристосовується до нових обставин таким чином, що аномалії самі стають очікуваними.

Аномалія виявляється тільки на тлі парадигми. Чим більш точна та розвинена парадигма, тим більш чутливим індикатором виступає вона для виявлення аномалії, і тим самим призводить до зміни в парадигмі.

Відкриття в науці завжди супроводжуються труднощами, зустрічають опір, затверджуються всупереч основним принципам, заснованим на очікуванні. Спочатку сприймаються тільки результати, що очікуються, і, звичайно,

навіть за обставин, унаслідок яких пізніше все-таки виявляється аномалія. Однак подальше ознайомлення з ситуацією призводить до усвідомлення деякої погрішності чи до знаходження зв'язку між результатом і тим, що з попереднього досвіду призвело до помилки.

Таке усвідомлення аномалії відкриває період, коли концептуальна категорія підганяється до тих пір, поки отримана аномалія не стає очікуваним результатом. Аномалія, щоб викликати кризу в нормальній науці, повинна означати щось більше, ніж просто аномалію. Завжди є які-небудь труднощі у встановленні відповідності парадигми з дійсністю: більшість з них рано чи пізно усувається завдяки процесам, які раніше неможливо було передбачити. Коли ж аномалія виявляється чимось більшим, ніж просто ще однією головоломкою нормальної науки, починається перехід до кризового стану, до періоду екстраординарної науки. Їй починають приділяти тепер усе більше уваги з боку все більшого числа найвизначніших представників даної області дослідження.

Стикаючись з аномалією, вчені стають на різні позиції стосовно існуючих парадигм, а відповідно до цього змінюється і природа їхнього дослідження. Збільшення конкуруючих варіантів, готовність випробовувати що-небудь ще, звернення по допомогу до філософії й обговорення фундаментальних положень — усе це симптоми переходу від нормального дослідження до екстраординарного.

Аномалія (у науці) — пізнавальна ситуація, при якій результати спостережень і експериментів (факти з нових джерел) суперечать загальноприйнятим теоретичним уявленням чи пророкуванням, зробленим на основі таких уявлень. Розрізняють три основних типи ставлення вчених до аномалій в науці.

1. Виявлена аномалія може практично ігноруватися, тобто відсуватися на «периферію» наукового знання, протягом визначеного періоду не має істотного впливу на стан і розвиток науки.

Подібне відбувається тоді, коли прийнята теорія чи програма знаходиться на «підйомі». Успішно розвиваючись, вона постійно зберігає концептуальну та прикладну перспективу, цінність якої у СВІДОМОСТІ вчених незмірно перевищує значення аномалії (наприклад, поставлений у XVII столітті дифракційний дослід Гримальді, що суперечив корпускулярній теорії світла, протягом півтора століття сприймався як дивний, але незначний факт).

2. Аномалія може розглядатися як «головоломка» (складна, але принципово розв'язувана задача), що вимагає модифікації прийнятої теорії — уведення додаткових припущень, удосконалювання математичного апарата.

3. Аномалія може бути визнана контрприкладом, що вказує на хибність чи обмеженість теорії, нездійсненність ДОСЛІДНИЦЬКОЇ програми. Таке ставлення до аномалії, як правило, пов'язане з «кризовим періодом» у розвитку наукової дисципліни (швидким зростанням кількості виявлених аномалій, підвищенням ролі альтернативних теоретичних систем і гіпотез, зміною методологічних установок дослідників, переглядом загальнонаукової чи спеціально-наукової картини світу).

Чим глибше та точніше розроблена теорія (дослідницька програма), тим вона більш чутлива до аномалії. У «кризові періоди» запроваджуються нові методи та нові види джерел інформації, підвищується психологічна сприйнятливість до нових ідей, що зрештою може призвести до наукової революції.

Якщо у Куна аномалії є чимось зовнішнім по відношенню до парадигми, і виникнення їх для парадигми випадкове, то в концепції І. Лакатоса аномалії передбачаються програмою і є внутрішніми для науково-дослідної діяльності. Дуже важливою ознакою прогресивного розвитку програми Лакатос вважає здатність програми передбачати емпіричні факти (в тому числі і ті, що можуть викликати аномалію). Коли програма починає пояснювати факти заднім числом, *ad hoc*, це означає, на думку Лакатоса, початок її регресивного розвитку.

Історичний аналіз аномалій має багатоаспектний характер і торкається не тільки змісту наукових теорій і його змін, а й всього соціокультурного контексту, в якому ця зміна відбувається: наукових традицій, психології сприйняття нових ідей, їх критики в рамках наукових співтовариств, соціологічних особливостей цих співтовариств, обумовлених соціальними, інституціональними, етичними, ідеологічними й іншими факторами. Як зазначав А. Я. Гуревич, ідеї падають на певний ментальний ґрунт і сприймаються у відповідності зі змістом ментальності тих чи інших прошарків суспільства. Більше того, в генезі самих доктрин активну участь беруть ментальні настанови соціального середовища їх творців. Ідеї та вчення залишаються надбанням інтелектуальної еліти настільки, наскільки вони втілюються в думки маси, вони неминуче трансформуються, й іноді до невпізнання. Таким чином, усвідомлення аномалій може відбуватися й за межами професійного співтовариства істориків, а сама аномалія виступати як соціально значуща проблема, розуміння якої вимагає вивчення її історичних коренів з принципово інших позицій.

Література: Лакатос И. Доказательства и опровержения. — М., 1967; Стенин В. С. Становление научной теории. — Минск, 1976; Кун Т. Структура научных революций. — М., 1977; Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. — М., 1995; Стенин В. С. Теоретическое знание. — М., 2000; Новая философская энциклопедия. — М., 2001; Разработка и апробация метода теоретической истории / Под ред. Н. С. Розова. — Новосибирск, 2001.

Ю. Зайцева, С. Посохов

Архетип (від грец. arche — початок і typos — зразок) — поняття з'явилося у пізньоантичній філософії (Філон Александрійський та ін.) як позначення прообразу, ідеї. В аналітичній психології К. Юнга — одвічні, уроджені психічні структури,

первісні схеми образів фантазії, що містяться в так званому колективному несвідомому й апіорно формують активність уяви. Зараз цей термін використовується, щонайменше, у трьох значеннях: 1) прообраз, ідея, одвічні психічні структури, образи, мотиви; 2) найбільш древній, невідомий нам текст, від якого походять інші тексти писемної пам'ятки; 3) гіпотетично реконструйована або фактично зафіксована мовна форма, яка є похідною ДЛЯ її подальших проявів.

Дня історіографії важливішим є поняття «архетип» у першому значенні. Першообрази, прообрази універсальних міфологічних мотивів і сюжетів реалізуються не лише в явищах несвідомого (снах і т. п.), але й у міфотворчості. Архетипи лежать в основі загальнолюдської символіки, виявляються в творах літератури та мистецтва. Архетип є кільцем, що поєднує людину з її культурним минулим. Згідно з Юнгом наша підсвідомість складається з багатьох тимчасово згаслих образів, вражень, думок, які продовжують впливати на наше свідоме мислення, хоча і є втраченими. Архетипи настільки глибоко приховані в свідомості людини, що коли вони виявляються в реальності, їх не одразу розпізнають. Здебільшого вони набувають яскравих художніх образів. Пояснюється це тим, що художні образи перш за все підкоряються культурним вимогам епохи. На думку Юнга, «творчий процес, наскільки ми можемо його простежити, полягає в несвідомій активації архетипічного образу та його подальшій обробці й оформленні в завершений твір».

Певною мірою це стосується й історичних праць. Архетипи добра та зла, героїв і антигероїв, Космосу та Хаосу (порядку та безладдя), «Я» та «Воно» (своє — чуже) — основа багатьох образів, які створюються в мемуарній та публіцистичній літературі, а згодом виявляються і в історіографічних образах.

Література: Юнг К. Г. Архетип и символ. — М., 1991; Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов. — М., 1997; Юнг К. Г. К вопросу о подсознании // Человек и его символы. — М.,

1998; *Ионесов В. И., Ипполитова А. Г.* Архетипы Иисуса Христа и Вотана в концепции К. Г. Юнга // Клио. — 2000. — № 2(11).

С. Посохов

Великий текст історика — один з можливих рівнів побудови об'єкта історіографічного дослідження з наявних залишків (продуктів) досліджуваного історіографом фрагмента минулої дійсності — поряд з конкретним текстом, що має відношення до наукового чи будь-якого **ІНШОГО ОСВОЄННЯ** суспільством свого минулого, та різними формами і рівнями історичного дискурса (школа, течія, напрямок тощо) і соціокультурного контексту як метадискурса по відношенню до історичного.

Великий текст можна розуміти як сукупність створених істориком текстів (не тільки власне історичних), його письмову спадщину, але таке розуміння не несе суттєвого теоретичного навантаження, не несе на матеріалі цієї сукупності залишків минулого іншої історіографічної проблеми, крім прикладної проблеми визначення складу такого корпусу текстів, розшуку текстів та їх упорядкування. Саме термін «корпус текстів» доцільніше застосовувати до сукупності письмових продуктів діяльності історика (нехай навіть тим самим не відрізняючи її від будь-якої іншої сукупності текстів, виділеної за **ІНШИМИ** критеріями, що також може бути названо корпусом); уже на її основі історіограф може конструювати специфічний об'єкт дослідження — великий текст того чи іншого історика.

У цьому ракурсі поняття «великий текст» можна визначити як «письмову форму» існування особистості історика, втілення її на письмі одночасно як суб'єкта історичного пізнання, суб'єкта інших форм життєвої активності та об'єкта саморефлексії як однієї з форм цієї активності.

Визначене в такий спосіб поняття «великий текст», з одного

боку, підкреслює єдність письмових форм діяльності історика і, з іншого боку, акцентує увагу на проблемі співвідношення письма і «життя», позаписьмового світу, окреслює вже не просто деяку сукупність джерел історіографічного дослідження, а поле для аналізу особистісного фактора в історіографічному процесі.

Дійсно, великий текст історика може бути названий одним із рівнів самоорганізації історіописання-письма як цілого, автономного по відношенню до **ПОЗАПИСЬМОВОЇ** дійсності (принаймні, як до описуваного, а не контексту породження опису). Тексти, письмо є моделювання автором, а також істориком певних можливих світів, місце прояву його влади над дійсністю (усвідомлюваної чи неусвідомлюваної); пізнання шляхів такого моделювання та факторів, що впливають на нього, має істотне значення для **саморефлексії** історичної науки. Порівняно з таким аналізом цієї проблеми, як конкретний текст і **історико-культурний** контекст великий текст надає істотно більші можливості для дослідження її особистісного виміру, відмежовуючи останнє і від одиничного акту соціальної комунікації, і від знеособленого соціокультурного **ЦІЛОГО**.

Причому «особистісний вимір» може і не зводитися лише до аналізу системи поглядів історика як статичного цілого чи в її еволюції. У принципі можлива постановка питання про співвіднесеність схем опису, письмової рефлексії, що історик, в тій чи іншій мірі несвідомо, схильний накладати на минуле з його життєвим досвідом чи, точніше, властивими історичу схемами сприйняття цього досвіду; іншими словами, про наявність певних прихованих структур, символічних чи сюжетних паралелізмів, спільних, наприклад, для «самоописів» історика (щоденників, мемуарів і т. п.) і описів минулого, що йому належать. (Єдиний відомий нам в українській історіографії приклад такої постановки питання — книга В. В. Ващенко «Неврастенія: непрочитані історії», де за допомогою деконструктивістських стратегій інтерпретуються

автобіографічні та історичні тексти М. С. Грушевського). Ідучи цим шляхом до логічної межі, можна було б припустити, що історик усе життя відтворює лише одну наративно-символічну структуру, що поступово змінюється з часом, і пише лише один — свій «великий текст».

Література: Визигин В. П. Научный текст и его интерпретация // Методологические проблемы историко-научных исследований. — М., 1982; Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000.

Я. Приходько

Взірець — як термін з 1930-х років використовується в культурології для позначення системи цінностей. Як культурні взірці розглядаються матеріальні предмети, правові та буденні нормативи поведінки людей, жанри та стилі художньої творчості, форми економічних, політичних і релігійних відносин тощо.

На рівні буденної практики культурні взірці є стереотипною схемою поведінки людей, що дозволяють їм діяти у звичному середовищі без надмірних зусиль з їхнього боку. Взірці культури цього рівня, вичерпавши свій ресурс, доволі швидко зникають із пам'яті суспільства.

На вищих рівнях культурної активності, у сфері зародження нових форм і стилістичних цінностей філософського, релігійного та художнього характеру виникають особливі, унікальні взірці культури, що перетворюються на універсальні, фундаментальні еталони, на основі яких у подальшому оновлюється і розвивається культура.

До наукознавства поняття взірця як одного із компонентів дисциплінарної матриці було введено Т. Куном. На його думку, взірцями є загальноприйняті у даному науковому співтоваристві засоби вирішення дослідницьких завдань. Певні символічні узагальнення полегшують пошук аналогій і, таким

чином, формують здатність встановлювати зв'язки між різними ситуаціями та об'єктами, дозволяють моделювати нові «задачі–ГОЛОВОЛОМКИ».

Результатом роботи із взірцями є «неявне знання», що має такі характеристики: воно передається під час навчання; завдяки численним перевіркам визнається найефективнішим серед усіх варіантів, що мали місце впродовж історичного розвитку середовища, яке оточує групу; і, нарешті, воно змінюється як під час подальшого навчання, так і через невідповідність середовищу.

Література: Кун Т. Структура научних революцій. — М., 1977; Аванесова Г. А. Образец культурный // Культурология. XX век: Энциклопедия. — Т. 2. — Спб., 1998.

В. Іващенко

Внутрішня та зовнішня історія науки — можливі аспекта в історії науки, які виокремлюються в залежності від поглядів на характер та основні чинники розвитку науки. З 1930–х років історики науки почали виокремлювати внутрішню (когнітивну) та зовнішню (соціальну) історію науки. При цьому мова здебільшого йшла про фактори розвитку науки. Відповідно прибічники надання переваги когнітивним факторам отримали назву «інтерналісти», соціальним факторам — «екстерналісти». Інтерналістський підхід панував протягом ХІХ — першої половини ХХ століття. В його основі був погляд на науку як царину «чистого знання», яке не підвладне будь-яким впливам. Історія науки зводилася цим напрямком виключно до руху наукових ідей самих по собі, коли зовнішні фактори можуть лише гальмувати чи прискорювати, але не визначати розвиток наукової думки. Тим самим увага зосереджувалася на логіко-теоретичних проблемах розвитку науки. На формування концепції екстерналістів значний вплив справили марксизм. Хоча вивчення впливу соціально-економічних умов на

розвиток науки можна знайти й у деяких працях кінця XIX — початку XX століття, більш-менш значні наукові праці, що були присвячені цьому впливу, з'явилися в 1930–ті роки. Зокрема, оцінюючи виступ на II Міжнародному конгресі у Лондоні в 1931 році радянської делегації на чолі з Б. М. Гессеном, англійський дослідник Дж. Бернал зазначав: «...було продемонстровано новий підхід до науки як явища соціального і економічного, а не виявлення чистої думки. Можна сказати, що результатом цього впливу було виникнення цілої школи, яка, поряд з критичними працями, встановила важливість соціальної історії науки». Невдовзі такі погляди стали поширеними й на Заході. Наприкінці 1930 — на початку 1940-х років було опубліковано декілька важливих праць істориків, яких можна вважати екстерналістами: Р. Мертона, Дж. Бернала, Е. Цильзеля. Одночасно вийшли й праці інтерналістів, зокрема, А. Койре, де зазначалося, що спрощені схеми екстерналістів не в змозі з'ясувати творчий рух наукової думки, проникнути до творчої лабораторії вченого. Наприкінці 1940 — на початку 1960-х років в історії науки знову запанував інтерналізм, незважаючи на активну діяльність у ці роки таких істориків науки, як Бернал, Мертон, Мейсон, Ліллі та ін. З середини 1960-х років починається «бум» екстерналістських публікацій (Р. Шофілд, М. Кросленд, М. Пурвер, Р. Каргон та ін.) Відбувся поворот від когнітивної історії до соціальної. Увагу дослідників було повернуто до соціального, соціально-психологічного, політичного, соціально-економічного контекстів розвитку наукових ідей. Поступово, починаючи з праць С. Ліллі, поширюється думка про плідотворність об'єднання інтерналістського та екстерналістського напрямків з метою вирішення важливого питання про процес взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів. Праці Куна, Хілла, Шафера уже інтегрують обидва підходи. Набуває розвитку соціальна історія науки, предметом якої стає вивчення співвідношення між змістом наукових знань і соціальним та культурним контекстом.

Сьогодні вже немає явного протистояння екстерналістів та інтерналістів, дискусії **ведуться** про характер соціальної детермінації змісту наукового знання та механізм соціального впливу на науку.

У СРСР боротьба інтерналізму й екстерналізму ускладнювалася ідеологічним фактором. Інтерналізм було оголошено антимарксистським напрямком. Екстерналізм же часто виступав у формі вульгарного соціологізму. У середині 1960-х років починається розвиток наукознавства, яке базувалося на комплексному підході до вивчення науки. Серед перших вітчизняних наукознавців можна назвати С. Р. Мікулінського, М. І. Родного, Г. М. Доброва та ін. Утім, ще довго в працях радянських авторів можна було спостерігати «декларативний екстерналізм» і «сором'язливий інтерналізм».

В історіографії також довгий час панував інтерналізм. Він виявлявся, зокрема, в особливій увазі до біографій учених та їх праць, у розгляді перш за все еволюції наукових концепцій й відсутності інтересу до організації науки. Це значною мірою стосується й радянської історіографії (небажані **фігури** просто не згадувалися). Екстерналістський погляд виявлявся в нехтуванні творчим спадком «ідеологічно ворожих» істориків минулого, часто-густо однозначно негативній оцінці умов розвитку науки в дореволюційну добу, виявленні особливої уваги до з'ясування світоглядної еволюції того чи іншого «героя» в науці, визначенні етапів розвитку науки виключно у зв'язку із етапами розвитку суспільства. Але інколи обидва підходи мали місце в одній монографії чи підручнику. Наукознавчі підходи й методи майже не використовувалися історіографами. Вивчення історії історичної науки крізь призму концепцій та за допомогою методів наукознавства і соціальної історії науки є актуальним завданням сьогодення.

Література: Косарева Л. М. Внутренние и внешние факторы развития науки (историографический аспект проблемы). — М., 1983; Мамчур Е. А. Проблемы

социокультурной детерминации научного познания. — М., 1987; *Микулинский С. Р.* Очерки развития историко-научной мысли. — М., 1988; Современная западная социология науки: критический анализ.— М., 1988; *Форман П. К.* К чему должна стремиться история науки // *Вопр. истории естествознания и техники.* — 1990. — № 1; *Мамчур Е. А., Овчинников И. Ф., Огурцов А. П.* Отечественная философия науки: предварительные итоги. — М., 1997.

С. Посохов

Тендерна історія (від англ. gender — рід) — наукова дисципліна, центральним предметом вивчення якої є історія взаємодії чоловічого та жіночого досвіду в минулому як одного з найважливіших аспектів соціальної організації, його впливу на формування соціальної дійсності і її змін у просторі та часі. Тендерна історія своєю появою завдячує інтенсивному розвитку феміністичних досліджень. У 1970–ті роки спочатку в університетах Англії та США, а потім у Німеччині, Італії, Польщі виникли наукові центри, головним об'єктом досліджень яких була жінка — в сім'ї і на виробництві, в освіті, науці і політиці, в літературі і мистецтві. Так з'явилася нова наукова дисципліна «Історія жінок» (women's studies).

Історико-фемінологічні дослідження довели, що в історичних розвідках майже повністю відсутні жінки, які протягом століть, у різні епохи, мали свій світогляд і свою систему цінностей, що відрізнялася від чоловічої (Н. Л. Пушкарьова). Ці дослідження виконували компенсаторну, комплементарну (доповнюючу) та реєвалюючу (переоцінюючу) функції. У результаті з'явилися теми, присвячені вивченню участі жінок у політичній боротьбі і структурах влади, в релігійних рухах і церковних об'єднаннях, в економічному житті суспільства шляхом аналізу жіночої домашньої праці, висвітленню їхньої ролі в інтелектуальних трансформаціях соціуму.

На межі 70—80-х років минулого століття феміністичні теорія оновилася, суттєво розширилася методологічна база; міждисциплінарних жіночих досліджень. З використанням соціально-конструктивістських концепцій було доведено, що статус жінки (як і чоловіка) не надається, а отримується. Статус було визнано лише «засобом інтерпретації біологічного закріпленого писаними і неписаними законами суспільства».

Набір угод, якими суспільство трансформує біологічне в соціальне, отримав найменування «гендер». Цей термін своєю появою зобов'язаний психоаналітику Р. Столеру. Тепер під тендером розуміють систему міжособистісної взаємодії, з допомогою якої створюється, підтверджується і відтворюється уявлення про чоловіче і жіноче як категорії соціального порядку.

На відміну від жіночих, центральним предметом гендерних досліджень виступають обидві статі і їхні взаємовідносини. Теоретики тендерних досліджень доводять, що самі по собі тендерні відмінності не вказують на те, чому стосунки між чоловіками та жінками постійно передбачають зверхність і підпорядкування, та не відповідають на питання, як вони виникають, відтворюються і трансформуються в контекстах повсякденності. Тому категорія тендера має бути методологічно орієнтована на підключення до більш генеральної пояснювальної схеми, бо відносини між статями є серцевиною будь-якої соціальної системи і відтворення тендерної свідомості на рівні індивіда підтримує систему зверхності і підпорядкування, яка склалася, а також розподіл праці за тендерною ознакою. У цьому контексті тендерний статус виступає як один із конституюючих елементів соціальної ієрархії і системи розподілу влади, престижу і власності поряд із расовою та етнічною та класовою належністю (К. Клінгер, Л. П. Репіна).

На початку 1980-х років тендерна концепція знайшла своє використання в історії. Американською дослідницею фемінологом Джоан Скотт було запропоновано не лише покласти край протиставленню «жіночої» та «чоловічої» історії

а й знайти обґрунтування для **ЇХНЬОГО** союзу, яким і виступила «тендерна історія». У статті «Гендер: корисна категорія історичного аналізу» вона говорить про тендерну експертизу чотирьох груп соціально-історичних «підсистем»:

— **КОМПЛЕКС** символів і образів, що характеризують чоловіка та жінку в культурі;

— комплекс норм — релігійних, педагогічних, наукових, правових, політичних;

— соціальні відносини та інститути, що **ЇХ** формують (сім'я, ринок робочої сили, система освіти тощо);

— проблема самовираження, суб'єктивного **самосприйняття** та самоусвідомлення особистості, тобто проблема статевої ідентичності.

Публікації Дж. Скотт показали, що основою нового методу роботи з історичними джерелами має стати дихотомічне мислення, яке дозволяє дивитися на одне й те ж саме явище або подію і «очима чоловіків» і «очима жінок», а також знаходити в цих різних ракурсах бачення як подібності, так і відмінності.

Початок інтенсивного застосування тендерної методології в історії збігається у часі зі зміною предмета історичних наук. З початку 1990-х років учених усе більше цікавлять конкретні долі звичайних людей на обмеженому відрізку часу. Замість утилітарного підходу до джерел все більше практикується «біографічний» метод, основою якого є реконструкція **однієї чи** декількох доль і вплив на них соціально-економічних чи політичних катаклізмів. З цим підходом тісно пов'язаний перспективний напрямок тендерної історії, незважаючи на те, що він має обмеження в джерельній базі для ранніх періодів історії. У цей же період змінюється і ставлення до тендера: категорія належності до нього, разом з належністю до визначеного етносу, стала одним із критеріїв ідентифікації загального. Тендерна методологія в історії дозволяє досліджувати всю множинність соціальних зв'язків, враховуючи при цьому фактор статі та тендерної взаємодії.

Використання цієї методології дозволяє аналізувати минуле, тематизувати і концептуалізувати його проблеми з чіткою орієнтацією на вирішення сучасних завдань (наприклад, про шляхи маргіналізації, «забування» тієї чи іншої соціальної групи, про її права). При цьому тендерна методологія допомагає подолати вузькість окремих і самостійних «історій» (чоловіків, жінок), оскільки вона виконує синтезуючу функцію (Н. Л. Пушкарьова). Найбільші очікування від тендерної історії в царині методології пов'язані з пошуками вирішення надзвичайно складної проблеми взаємодії індивідуального, групового, соціального й універсального в історичному процесі. Як бачимо, можливості тендерної історії та тендерної методології в історії надзвичайно широкі, тому що йдеться про глибоке і багатогранне бачення життя в минулому.

Сучасні тендерні дослідження пронизують майже всі області історичної науки. Тендерна історія в її найбільш широкому тлумаченні являє собою велике міждисциплінарне поле, що охоплює соціально-економічний, демографічний, соціологічний, культурно-антропологічний, психологічний, інтелектуальний виміри і має об'єктивні підстави стати досить важливим стратегічним плацдармом для реалізації проекту «нової загальної історії», яка здатна переосмислити й інтегрувати результати досліджень мікро- і макропроцесів, отриманих у межах «персональної», локальної, структурної та соціокультурної історій.

Література: Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. — М., 1998; Клингер К. Тендерные исследования // Совр. зап. фило-софия. — М., 1998; Воронина О. А. Формирование гендерного подхода в социальных науках // Тендерный калейдоскоп. — М., 2002; Пушкарёва Н. Л. Тендерная методология в истории // Там же; Селунская Н. Б. Проблемы методологии истории. — М., 2003; Шабурова О. В. Тендерные исследования // Социальная философия. — М., 2003.

О. Рябченко

Головоломка — як термін використовується в **ДВОХ** конфігураціях: «**задача–головаломка**» та «спеціаліст **Зрозв'**язування задач-головоломок». Цей термін характеризує розвиток «нормальної науки». «Задачі-головоломки» являють собою категорію проблем, розв'язання яких є способом перевірки таланту та майстерності дослідника. Смисловими словарними ілюстраціями головоломок є терміни: «складена **фігура–**головоломка» та «головоломка-кросворд». Разом з тим деякі невідкладні проблеми, такі як створення міцного миру на землі та подібні до цього, часто взагалі не є головоломками, головним чином, тому, що **їх** вирішення може бути зовсім відсутнім.

Опановуючи **парадигму**, наукове співтовариство дістає критерії вибору проблем, які можуть уважатися в принципі розв'язаними, доки ця **парадигма** приймається без доказу. Значною мірою це тільки ті проблеми, які співтовариство визнає науковими або такими, що заслуговують на увагу членів цього співтовариства. Інші проблеми відкидаються як метафізичні або як віднесені до компетенції іншої дисципліни, але інколи тільки тому, що дуже сумнівні, щоб витратити на них час. Парадигма в цьому випадку може ізолювати співтовариство від соціально важливих проблем, які не можна звести до типу **ГОЛОВОЛОМОК**.

Якщо проблеми нормальної науки є головоломками, то відпадає необхідність пояснювати, чому вчені штурмують **їх**. Серед головних мотивів, що спонукують людину до наукового дослідження, можна назвати бажання добитися успіху, надію знайти закономірність і потяг до критичної перевірки знання.

Проблема, яка класифікується як головоломка, повинна бути охарактеризована не тільки тим, що вона має гарантоване рішення. Повинні бути також правила, що обмежують як природу рішень, так і ті кроки, завдяки яким досягаються ці рішення.

Якщо надати більш широкого змісту терміну «правило» (який

інколи має еквівалент «точка зору»), тоді проблеми, припустимі в даній дослідницькій традиції, мають більше схожості з більшістю характеристик головоломки.

Вивчення традицій нормальної науки надає багато додаткових правил, а вони в свою чергу надають масу інформації про ті приписи, які виводять учені із своїх парадигм. До тих пір поки правила є визнаними, вони допомагають вказувати головоломки і обмежувати допустимі рішення.

Література: Кун Т. Структура научных революций. — М., 1977.

В. Пікалов

Деконструкція — спочатку самоназва філософської позиції Ж. Дерріда, що склалася в 1960–ті роки під впливом М. Хайдеггера; але сучасна деконструкція — це й ціла сукупність різних стратегій і практик в гуманітаристиці, перш за все в філософії та філології і на їх стижах — стратегій і практик роботи з текстом, у тому числі з культурною традицією, минулим тощо, як текстами.

Деконструкція навряд чи коли-небудь отримувала достатньо авторитетне точне визначення і навряд чи коли-небудь строго описувалася як метод (та й навряд чи це взагалі можливо з постмодерністської точки зору; Дерріда писав, що краще говорити не про деконструкцію взагалі, а про деконструкції — неповторні в кожному окремому випадку, такі, що не мають обмеженого набору процедур, правил і засобів). Але метод деконструктивістської стратегії все ж можна коротко окреслити як руйнування центрації — але з наступним відновленням структури, вільної від центрації.

Дерріда згадував, що він обрав саме слово «deconstruction» для перекладу хайдеггерівського «Destruktion» тому, що французьке слово «destruction» надто очевидно мало на увазі руйнування, анігіляцію. Операція ж розкладу на частини,

парування лінгвістичних, «логоцентристських», «юцентристських» політичних та інших структур, для якої а було знайти слово, означала скоріше експлікацію цих структур, ніж їх зруйнування. За словами Дерріда, «розібрати структури... це не була якась неґативна операція. Скоріш, ніж зруйнувати, треба було також і зрозуміти, як деякий «ансамбль» було сконструйовано, реконструювати його для цього». Знання в одному слові префіксів де- і кон- і повинно було означати цю подвійну операцію по відношенню до структури. Ідея, яка лежала в основі введеного Дерріда поняття, не була повністю новою (що, можливо, і визначило подальший успіх реконструкції). Крім безпосереднього «предка» терміна «реконструкція» — «Destruktion», під яким Хайдеггер розумів зруйнування закостенілої онтологічної традиції з метою досягнення прозорості в історії буттєвого питання, ідея експлікації структури явно була пов'язана з французьким структуралізмом. У статті «Структуралізм як діяльність» (1963) Дерріда називав метою структуралістської стратегії «відновлення об'єкта» таким чином, щоб в такій реконструкції виявились умови функціонування («функції») цього об'єкта». За словами Дерріда, «структура — це, власне, відображення предмета, але відображення направлене, зацікавлене, оскільки модель відображення предмета виявляє щось таке, що залишалось невидимим, або, хоча б, зазвичай, неінтелегібельним, у самому предметі, що відображається».

Однак, якщо для бартівської «структуральної людини», яка розуміє процес, в ході якого люди наділяють речі смислом, основна мета — це зрозуміти, «яким чином можливий смисл чогось, який, якою ціною і якими шляхами він виникає», то мета реконструкції — радикальне розширення діапазону смислів в процесі демонстрації штучності центрації структури, що веде до збагачення смислового багатства. Для Дерріда центрованість будь-якої структури — це не її об'єктивна властивість, а лише фікція, конструйована історично обумовленим спостерігачем, результат

його «сили бажання» чи «волі до влади» (саме це, мабуть, можна назвати найбільш спірним пунктом концепції деконструкції). Деконструкція — це демонтаж старої структури з метою показати, що її претензії на безумовний пріоритет є лише результат людських зусиль, і, таким чином, вивільнити потенційні смисли, репресовані в межах цієї структури, яка має регресивний характер по відношенню до всього, що нею не охоплюється, опирається їй. Тобто деконструкція — це ще й демонтаж структури зсередини неї самої, який спирається на закладений в самій структурі потенціал децентрації, її внутрішні придушені протиріччя, осередки внутрішнього спротиву — оскільки знаходиться поза структурою, поза текстом, або поза співвіднесеністю з текстом у принципі неможливо.

Деконструктивістські стратегії можуть застосовуватися до найрізноманітніших структур, текстів у найрізноманітніших формах; їх застосування в різних сферах складає цілий руху сучасній гуманітаристиці. Наприклад британський дослідник Е. Істхоум виокремлював такі п'ять основних типів сучасної деконструкції:

«1. Критика, яка ставить собі за мету кинути виклик реалістичному модусу, в якому текст прагне натуралізуватися; вона демонструє актуальну сконструйованість тексту, а також виявляє ті засоби репрезентації, за допомогою яких відбувається породження репрезентованого.

2. Деконструкція в фукіанському розумінні — процедура для виявлення інтердискурсивних залежностей дискурса.

3. Деконструкція «лівого деконструктивізму» як проект знищення категорії «література» через виявлення дискурсивних та інституційних практик, що її підтримують.

4. Американська деконструкція як набір аналітичних прийомів і критичних практик, що беруть початок в основному з прочитання Дерріда Полем де Манном, яке показує, що текст завжди відрізняється від самого себе в ході його критичного прочитання, чий власний текст, завдяки саморефлексивній іронії, призводить до тієї ж невіршеності й апорії.

5. Деррідеанська деконструкція, що являє собою критичний аналіз традиційних бінарних опозицій, в яких лівосторонній термін претендує на привілейоване становище, заперечуючи право на нього з боку правостороннього терміну, від якого він залежить. Мета аналізу — не в тому, щоб поміняти місцями цінності бінарної опозиції, а скоріше в тому, щоб порушити або знищити їх протистояння, релятивізувати їх відносини».

Що ж до деконструкції як однієї з можливих стратегій по відношенню до історичних текстів, історичних або історіографічних джерел і минулого в цілому, то тут можна навести як цікавий приклад її застосування в українському історіографічному дискурсі книгу В. В. Ващенко «Неврастенія: непрочитані історії». Автор деконструє автобіографічні тексти М. С. Грушевського і намагається виявити смислородження, закладені в елементах, які ігнорувалися в традиційних історіографічних інтерпретаціях цих текстів: наприклад, у присутніх там згадках про неврастенію, на яку, за його власними словами, страждав Грушевський. За рахунок актуалізації потенціалу таких елементів, відновлення їх смислової повноти, інтертекстуальних взаємозв'язків Ващенко прагне розширити можливості історіографічної інтерпретації творчого спадку Грушевського. Подібні стратегії прочитання найрізноманітніших типів текстів, з якими має справу історіографія (історіографічного процесу, історіографічних ситуацій і т. ін.), можуть стати цікавим інтелектуальним викликом науковій історіографії; з точки зору останньої, їх можна сприймати як форму інтелектуальної гри, здатної, однак, підняти проблеми, дійсно важливі для самопізнання історичної науки (див. також: код).

Література: Барт Р. Структурализм как деятельность // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М., 1989; Деррида Ж. Письмо японскому другу // Вопр. философии. — 1992. — № 4; Деррида Ж. О грамматологии. — М., 2000; Деконструкция // Ильин И. П. Постмодернизм. Словарь

терминов. — М., 2001; Ващенко В. В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного напису — сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). — Дп., 2002.

Я. Приходько

Дискурс (фр. discours, англ. discourse — міркування, мовлення, виступ) — одне з основних понять у сучасному гуманітарному знанні. Спочатку використовувалося в основному лінгвістами, але потім, у зв'язку з так званім «лінгвістичним поворотом» у гуманітарних науках, вийшло далеко за межі вузьколінгвістичної сфери.

1. За першим значенням дискурс — синонім поняття «текст» (див.: *текст*), об'єкт дискурсивної лінгвістики, або лінгвістики тексту; зв'язна послідовність фраз (іноді дискурс може мати розміри й однієї фрази), упорядковане повідомлення. У цьому значенні дискурс можна ототожнити також з висловленням-результатом (фр. DnoncD); висловлення-результат є відрізок мовлення (письмового або усного), що зв'язує актант (іменник, терм-суб'єкт) і предикат (прикметник, дієслово) за допомогою твердження, наприклад: «Сократ смертний». Простіше кажучи, висловлення — це певне твердження про позамовну дійсність. Таке твердження не обов'язково зводиться до однієї фрази; воно може складати досить об'ємне багатofразове повідомлення, фрази можуть бути лише фрагментами дискурса-висловлення (тексту). При цьому в лінгвістиці, семіотиці й інших дисциплінах, що вивчають дискурс, в останні десятиліття прийнято наголошувати на інтераціональній природі дискурса на відміну від тексту. **Дискурс** — це насамперед мова, занурена в соціальний контекст, елемент соціокультурної взаємодії, подія; він повинен аналізуватися в контексті позамовних умов свого виникнення.

2. У своєму новому, широкому значенні поняття «дискурс» поширюється на все соціокультурне поле в цілому або окремі його фрагменти, пов'язані з різними сферами діяльності

людини. «Перевідкриття» феномена дискурса, надання йому настільки великого значення в сучасному гуманітарному знанні пов'язано з тією увагою, яку в межах структуралізму та постструктуралізму стали приділяти проблемам вербальної реальності, мовного характеру мислення і культури, з тим, що культурно обумовлена діяльність людей стала зводитися, перш за все, до їх «МОВНИХ», тобто дискурсивних практик у полі культури, до послідовності тверджень про дійсність.

У цих умовах теорія дискурса, що оформляється на перетині філософії мови, семіотики, лінгвістики (структурної, психолінгвістики і т. п.), соціології знання, КОГНІТИВНОЇ антропології, розуміє свій об'єкт як «мовну територію», що поділяється безліччю суб'єктів культурної діяльності, як те, що поєднує цих суб'єктів і опосередковує їх діяльність, їхнє ставлення до світу, як специфічний спосіб або специфічні правила організації мовної діяльності у даній культурі або сфері культури. Так, Ж.-К. Коке називав дискурс «зчепленням структур значення, що мають власні правила комбінації і трансформації». «Дискурс» нерідко вживається як поняття, близьке стилю (наприклад, «літературний дискурс», «науковий дискурс»). Дискурс можна розуміти також і як сукупність висловлень, породжуваних і взаємопов'язуваних загальними правилами в тому або іншому соціокультурному просторі.

Поняття «дискурс» можна поширити як на ту або іншу соціокультурну традицію в цілому, так і на окремі її сфери (політичний, релігійний, історичний, літературний, науковий і тому подібний дискурс). Питання про критерії виділення дискурсів, про їхню природу досить складне. А. Ж. Греймас і Ж. Курте виділяли синтаксичний та семіотичний аспекти дискурсивності. Вони вказували, що деякі семіотики (у їхній системі цей термін синонімічний дискурсу), наприклад семіотики літератури, байдужі до вкладеного в них семантичного змісту, а інші — до синтаксичної організації.

«Поаяк всі можливі змісти можуть бути «фактами літератури», специфіка літературного дискурса може бути обумовлена, імовірно, тільки синтаксичними формами, які він використовує [тобто певними способами, модусами презентації реальності — Я. П.]», — писали Греймас і Курте. У той же час існують такі семантичні області, як «політичний дискурс» і т. п., що можуть маніфестуватися в різноманітних синтаксичних формах. Хоча Греймас і Курте явно схилилися до того, щоб називати дискурсами лише синтаксичні єдності, і вказували на необхідність розробки в першу чергу синтаксичної **ТИПОЛОГІЇ** дискурсів, усе ж таки навряд чи можна обмежуватися лише цим аспектом, говорячи про дискурс як сукупність висловлень, породжуваних відповідно до певних правил.

Дискурс може бути визначений або за функцією в системі взаємодії культури із середовищем, у системі **ОСВОЄННЯ** й осмислення світу (з цього погляду можна виділити, наприклад, літературний дискурс як спосіб естетичного освоєння світу або науковий — як спосіб раціонального освоєння, з певними модусами презентації реальності, що відповідають цим функціям, або **КОГНІТИВНИЙ**, нормативний дискурс і т. п.), або відповідно до того фрагмента реальності, про який говориться, — політичний, релігійний дискурс; історичний дискурс — **ЯК** говоріння про минуле, що може бути, у свою чергу, і науковим, і літературним, і «паранауковим», і нормативним. Синтаксичний та семантичний аспекти дискурсивності постійно переплітаються і можуть створювати конкретні дискурси з різноманітними характеристиками і правилами там, де, з погляду тільки одного з аспектів, ці правила повинні були б бути однакові. Так, глибокі відмінності історичної науки від природничих наук є значною мірою результатом різниці між тими областями реальності, про які говорять ці дискурсивні утворення. Розглядаючи дискурс як моделювання реальності, можна згадати синонімічний йому термін «вторинна моделююча система», що використовувався вченими

гартусько-московської семіотичної школи; необхідно застосовувати два критерії типології: і що моделюється, і як моделюється.

З цією дуальною природою дискурсивності пов'язана і проблема визначення предмета історіографії як наукової дисципліни: що саме вивчає історіографія — історичну науку того чи іншого суспільства, тієї чи іншої епохи (синтаксичний підхід) або всю сукупність висловлювань про минуле, породжених у даній соціокультурній традиції (семантичний підхід).

Виділення дискурсів за модусом говоріння про що-небудь і за предметом говоріння може, однак, дати лише загальну номенклатуру потенційних дискурсивних сфер, фактично лише перелік назв, ніяк не торкаючись внутрішньої будови, змісту того або іншого дискурсивного утворення в тій чи іншій соціокультурній традиції, у ту чи іншу епоху — тобто ніяк не характеризуючи специфіку дискурсивного процесу, конкретну систему дискурса, позначеного якоюсь із цих назв, у певний момент. Цю проблему — проблему розривів в історії дискурсів — ставив М. Фуко. «Що таке медицина, граматики, політична економія як не ретроспективно встановлені спільності, завдяки яким наука створює ілюзію свого минулого?» — запитував він. Граматика XVII століття і XIX століття — це різні дискурсивні утворення, що по-різному встановлюють свої об'єкти, по-різному утворюють концепти і т.п. Сукупності висловлень повинні вивчатися у своїй конкретності й автономності як унікальні події.

Отже дискурс — це сукупність висловлень, що породжуються, розподіляються, співвідносяться, наділяють значеннями, моделюють зовнішню стосовно них реальність за визначеними правилами. Ці правила виходять з домінуючого в тій або іншій соціокультурній традиції типу раціональності. Сукупність правил функціонування різних дискурсів, перше за все правил здобування й організації знання в даній соціокультурній традиції зв'язується, на думку Фуко, епістемою — метадискурсом, що

ґрунтується на ряді спільних умов, приписів і заборон з пр здобування та розгортання знання, означування, м поведінки в даній культурі. Епістема може бути вия: в елементах ізоморфізму, паралелях між висловлен окремих дискурсивних практик. (Звичайно, одночасно і в одній соціокультурній сфері можуть співіснувати дискурсивні утворення, пов'язані з різними соціокультур традиціями, наприклад позитивістська та постмодерніс традиції в історіографії.)

У той же час кожен дискурс — це насамперед автон процес зі своєю внутрішньою саморегуляцією й еволю це подія, а не просто система означування. Фуко писа висловлення **ВІДНОСИТЬСЯ ДО ТОГО, ЩО ВОНО ВИСЛОВЛЮЄ**, ін ніж ім'я до того, що воно позначає. Ім'я — це лінгвістич елемент, здатний займати різне місце в граматич сукупностях, його зміст визначається правилами застосу Висловлення ж існують поза будь-якою **МОЖЛИВІСТЮ З'ЯВ** знову. Тому вони і повинні вивчатися як автономні **УТВОР** виходячи з них самих. «Висловлення вивчаються як **ЗОВН** а не в постійному пошуку внутрішнього», — писав Правила породження та функціонування висловлень внутрішній компонент дискурсивного процесу, а не нав'язуване йому ззовні. Поле висловлень не описуєт «переклад» або «вираження» операцій, або процесі розгортаються в іншому місці (у думках людей, у їхній свід(або несвідомому, у сфері трацседентних структур сприймається у своїй емпіричній скромності як місце і закономірностей, налагодження відносин, систематич трансформацій і т. п.; його потрібно трактувати не як **РЕЗУ** або слід іншої речі, але як практичну область, яка є автоно (хоча і залежною) і яку можна описати на її власному рівні і варто було б пов'язати з іншими).

Як автономний процес, що триває в соціокультурном і репрезентує в собі специфіку характерного для цього ПОЛ

даного соціокультурного середовища типу раціональності, дискурс, за допомогою накладання матриць цього типу раціональності, деформує предмет говоріння або, принаймні, може бути охарактеризований як практика, яку ми нав'язуємо зовнішній стосовно дискурса предметності. Дискурс є насильство, яке ми чинимо над речами, — точніше, насильство, чинене через нас, через нашу мовну поведінку, визначене нормами дискурса.

Таке розуміння дискурса взагалі — це основа для критики тих із них, що претендують на достовірне відображення речей, у тому числі історичного дискурса. Прикладом може бути критика дискурса історії Р. Бартом, заснована на застосуванні основних положень теорії знака про відносини між означником (мовним символом), референтом (предметом, ДО ЯКОГО належить означник, предметом говоріння) і означуваним (поняттям того, хто говорить, про предмет, яке опосередковує відношення означника до референта). У роботі «Дискурс історії» Барт вказав на те, що історики постійно намагаються порушити цю канонічну структуру знаку: в історіюписанні означник претендує на безпосереднє відображення референта без опосередкування означуваним, — уявленням історика про минуле (заклик «описувати події так, як вони дійсно відбувалися»). З точки зору теорії дискурса, подібний прямий зв'язок означника з референтом, що обходиться без означуваного, — це ознака так званих автореференціальних дискурсів, тобто дискурсів, що відносяться до самих себе, дискурсів, референтом, означуваним предметом для яких служать вони самі. Найбільш яскравий приклад автореференціальності — це так звані перформативні висловлення, тобто висловлення, що одночасно є і ТИМ об'єктом (дією), який вони позначають (наприклад, «я клянусь», «оголошую збори відкритими» і т. п.). Таким ЧИНОМ, намагаючись позбутися означуваного, історичний дискурс намагається стати перформативом, тобто не просто говорити про минуле, а будувати минуле в процесі говоріння, привласнити собі право конструювання минулого.

В останньому виявляється постульована Фуко природа дискурса як влади: привласнюючи право говорити «від імені» минулого, стверджувати реальність того минулого, про яке він говорить, історичний дискурс здійснює в сучасності владу над минулим як невід'ємним елементом сучасності і тим самим — над самою сучасністю.

Причому влада дискурса, згідно з Фуко, безсуб'єктна, вона не може бути локалізована в якихось інститутах, не може бути ніким «привласнена» окрім як нею самою, вона розлита в соціальному просторі і формує його. Поняття дискурса і влади в постструктуралізмі тісно пов'язані з поняттям смерті суб'єкта. Щоб охарактеризувати цей феномен ясніше, варто звернутися до досягнень науки про мову. У французькій лінгвістиці останніх десятиліть чітко розрізняють «суб'єкт висловлення» (*sujet d'énonciation*) і «суб'єкт висловленого» (*sujet d'énoncé*). Суб'єкт висловлення (процесу висловлювання) — це реальна особа, що говорить, зовнішня щодо висловлення, чия функція в процесі висловлювання практично зведена до нуля; «з погляду висловлення» місце суб'єкта висловлення завжди залишається порожнім і може бути заповнено будь-яким реальним суб'єктом або рядом суб'єктів. З формальної точки зору не має значення, хто саме говорить, досить знати, що говорить якийсь суб'єкт, який зайняв у даний момент місце суб'єкта висловлення. Що ж стосується суб'єкта висловленого, то цей суб'єкт перебуває всередині висловлення, є елементом мови, що концентрує мову навколо себе, і в такий спосіб привласнює сегмент мови за допомогою формального апарата висловлення. Як писав Е. Бенвеніст, не сам суб'єкт, а мова «сконструйована таким чином, що дозволяє тому, хто говорить, коли він позначає себе як «я», немов би цілком привласнювати собі мову». Мова надає «порожні» форми, які кожен, хто говорить, привласнює у процесі мовлення і застосовує до своєї власної «особи». Формальну підставу суб'єктивності тоді варто шукати в самій мові, що організує просторові та часові відносини навколо «суб'єкта»,

ЯКОГО за орієнтир. Таким чином, вступаючи у висловлення, >удії мови, хтось говорить «я» не тому, що він є суб'єктом, >у, що він заданий як суб'єкт системою, порядком **МОВИ**. **Дискурс** — це самодостатній процес; суб'єкт — функція дискурса. Історик — тому історик, що він продукує такі висловлення, які повинен продукувати історик, а не тому, що він «знає минуле».

Важливо пам'ятати, **прямі суб'єкт-об'єктні відносини між тим, хто говорить, і тим, про що говориться, як причина виникнення висловлення були поставлені під сумнів**. За словами Фуко, **«я»** є сказані речі, то безпосередню причину потрібно шукати не в речі, а в **дискурсах**, що є сказаними, і не в людях, **що їх** сказали, а в системі **дискурсивності**, у встановлюваних нею можливостях **висловлень**.

Видно з вищевказаного, поняття «дискурс» не позначає зовсім нову для історіографа сферу реальності і цілком **нові** зв'язки з такими традиційними в історіографічній науці **зв'язками**, як «французька історіографія епохи Відродження», «позитивістська історіографія» і т. п. Але це **дискурс** пропонує новий кут зору на подібні вже **звичні** зв'язки цілісності. Запозичене з лінгвістики і таке, що не стало поки що поширенням в історіографічній практиці, воно **можливо** підкреслювати певні риси, властивості **дискурсивності** історіографом реальності, важливі з погляду **дискурсивності** гуралістської та постструктуралістської методології, може **бути** також і ж «знак» відповідної методологічної орієнтації.

Важливо пам'ятати, **дискурсивності** гуралістської точки зору й історичний дискурс **дискурсивності**, взятий як семантична єдність, і дискурс історичної науки **дискурсивності** не є соціокультурно обумовлена репрезентація минулого, **дискурсивності** не відсилає до минулого прямо і не є безпосереднім **дискурсивності** об'єктом взаємодії історика та минулого. Суб'єкт-об'єктні **дискурсивності** відносини тут розчиняються в автономній і анонімній **дискурсивності** дискурсивності дискурса. Єдино можлива (або, принаймні, **дискурсивності** найкраща) «метаісторична» аналітика з цього **дискурсивності**

погляду — це аналіз «дискурса в собі», умов його можливості, процесу означування минулого і правил, яким цей процес підкоряється; аналіз форми дискурса як такої, що передує змісту і визначає його, але при цьому породжується В самому дискурсивному процесі. Поняття «дискурс» покликане звернути увагу історіографа на мовний, формальний аспект історіописання як соціокультурної практики, що моделює минуле, де історик — не автономний суб'єкт пізнання минулого, а насамперед функція, «носій» цієї практики, що підкоряється її правилам і лише заповнює місце її суб'єкта.

Дискурс може вживатися як синонім наратива (див.: *наратив*), особливо у своєму першому значенні. Ці поняття близькі з точки зору уваги до формального аспекту говоріння про минуле; можна говорити також про переважно наративну організацію історичного дискурса як моделі минулого.

Література: Бенвенист Э. Общая лингвистика. — М., 1974.; Греймас А. Ж., Курте Ж. Семиотика: Объяснительный словарь теории языка // Семиотика. — М., 1983; Дейк Т. А. ван. Анализ новостей как дискурса // Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. — М., 1989; Подорога В. А. Власть и познание (археологический поиск М. Фуко) // Власть: Очерки современной политической философии Запада. — М., 1989; Фуко М. Археология знания. — К., 1996; Barthes R. The Discourse of History // The Postmodern History Reader. — L.; N.Y., 1997; Ильин И. П. Постмодернизм: Словарь терминов. — М., 2001; Можейко М. А., о. Сергей Ленин. Дискурс // Новейший филос. словарь. — 2-е изд. перераб. и доп. — Минск, 2001; Усманова А. Р. Дискурсия // Там же.

Я. Приходько

Дисциплінарна матриця (англ. *disciplinary matrix*) — поняття, яке використовується в наукознавстві та служить основою при структурному аналізі розвитку та стану

історіографії. Цей термін запропонував Т. Кун. У книзі «Структура наукових революцій» він висунув тезу, що прогрес у науці відбувається не в формі поступових змін, точніше, не у вигляді накопичення фактів і нових знань, а через революційні перевороти.

Новим щодо тлумачення наукової революції у Куна є розробка поняття «парадигма», її ролі в русі науки. З його погляду, парадигма не тільки теорія, але і спосіб дії в науці або, як він ще її називає, модель, зразок, здійснення дослідницьких задач. У зв'язку з тим, що поняття парадигми викликало різноманітні тлумачення серед дослідників, неадекватні тому, яке йому надавав Т. Кун, він змінив його на термін «дисциплінарна матриця».

Тим самим Кун відділив за змістом поняття «парадигма» від поняття «теорія» і тісніше зв'язав його з механічною роботою вченого за певними правилами.

Дисциплінарна матриця, за Т. Куном, має таке визначення, оскільки «дисциплінарна — тому, що вона враховує приналежність учених-дослідників до певної дисципліни, матриця — тому, що вона складена з упорядкованих елементів різного роду, причому кожен з них потребує в подальшому специфікації».

Він виокремив головні види компонентів дисциплінарної матриці. Важливим компонентом, з його погляду, є «символічні узагальнення», ті вислови, які використовуються членами наукової групи без сумнівів і різноголосся, які без особливих зусиль втілені в логічну форму. Вони мають формальний характер, тобто легко формалізуються. Тільки завдяки загальному визнанню висловів або формул члени наукової групи можуть застосовувати потужний апарат логічних формул у своїх зусиллях при розв'язанні нових проблем науки. Кун уважав, що наука здатна до розвитку на основі лише невеликої кількості подібних висловів, а могутність наукової дисципліни зростає у міру того як збагачується кількість символічних узагальнень, які надходять у розпорядження дослідників. Другий тип компонентів, які складають дисциплінарну

матрицю, — «метафізичні парадигми», або «метафізичні частки парадигм», що являють собою загальноприйняті настанови як переконання в специфічних моделях. Сила настанов наукової групи змінюється вздовж спектра концептуальних моделей, починаючи від евристичних і закінчуючи онтологічними моделями. Міжтим усі моделі мають схожі функції. Вони, перш за все, забезпечують наукову групу переважними і припустимими аналогіями та метафорами.

Важливий вид елементів дисциплінарної матриці — цінності. Вони сприймаються більш широко, ніж символічні узагальнення або концептуальні моделі. Почуття єдності в науковому співтоваристві виникає саме завдяки спільності цінностей. Вони функціонують постійно, а їхня особлива важливість виявляється тоді, коли члени того чи іншого наукового співтовариства обрали один з несумісних шляхів дослідження в їхній галузі науки.

Найбільш глибоко укорінені цінності торкаються передрікань. Вони повинні бути точними, кількісні передрікання повинні бути переважаючими в порівнянні з якісними.

Існують і такі цінності, які використовуються для винесення рішень відносно цілих теорій. Цінності можуть бути загальними для тих учених, котрі в той же час застосовують їх по-різному.

Ще один вид елементів у дисциплінарній матриці — це термін «парадигма» (у даному випадку як «зразок»). Розрізнення між системами «зразків» більшою мірою, ніж інші види елементів, складаючи дисциплінарну матрицю, визначають тонку структуру наукового знання.

У сучасній німецькій історіографії як основа для структурного історичного аналізу використовується схема дисциплінарної матриці історичної науки, розробленої Йорном Рюzenом, яка походить від ідей Т. Куна. Модель дисциплінарної матриці, за Рюzenом, охоплює всі головні категорії історичного пізнання, виходячи з «принципів історичних понять», в систематичному зв'язку. Вона має п'ять циркулярно взаємопов'язаних базових

факторів, які включають умови повсякденної життєвої практики та потреби наукового дослідження:

- вихідним пунктом історичної думки є «інтереси», які тісно переплетені з життєвою практикою (орієнтація на потреби в світі, що постійно змінюється);
- історичні інтерпретації здійснюються через «відносини тлумачення» (теорії, перспективи, категорії);
- історичні знання видобуваються з джерел за допомогою спеціальних «методів» (правила емпіричного дослідження);
- досягнуті результати дослідницького процесу **ВВОДЯТЬСЯ** до наукового обігу за посередництвом особових «комунікативних форм»;
- завданням історіографії є здійснення «функцій» культурної орієнтації (направленість людських вчинків і концепції історичної ідентичності);

Із взаємозв'язку цих факторів Рюзен виводить три «сфери утворення історичних понять»:

- за взаємовідносинами інтересів і функціями стоїть «політична стратегія колективної пам'яті»;
- із взаємодії «відносин тлумачення» та методів виходить «когнітивна стратегія виробництва історичних знань»;
- форма відображення за допомогою «естетичної стратегії поезії і риторики історичної репрезентації» діє на функції орієнтації.

На основі цієї моделі Й. Рюзен разом з Ф. Йегером спробував конкретизувати поняття «історизм» як основної наукової парадигми ХІХ століття. Фактори дисциплінарної матриці при цьому набули такого виразу:

- інтереси — об'єктивність у розумінні «політичної моралі» і «практичного розуму»;
- відношення тлумачення — «концепція ідеї» як естетична й етична рецепція дії рушійних сил у політичній історії;

методи — історичний метод як знаряддя реконструкції взаємозв'язків на основі фактів, здобутих після критичної інтерпретації джерел;

— комунікативні форми — розповідь або розповідний опис;

— функції — інтереси сформованого громадянського шару суспільства, який вимагає від монархічної держави участі в політичному житті народних представників.

Один з яскравих прикладів творчого застосування дисциплінарної матриці в історичних дослідженнях знаходимо в праці сучасного німецького історика Т. Бона «Історизм в Росії?». Автор досліджує стан російської історичної науки в ХІХ столітті та з'ясовує, в першу чергу, які елементи моделі історизму були присутні у творчості трьох основних дореволюційних істориків: М. М. Карамзіна, С. М. Соловйова, В. Й. Ключевського. Окрім того, на основі теорії дисциплінарної матриці Й. Рюзена він наводить порівняльний аналіз російської та германської історіографії ХІХ століття.

Висновки Т. Бона мають достатню виваженість: російська історіографія, зауважує він, безумовно, відповідала західним стандартам, в Росії «історична соціологія» школи Ключевського здійснила радикальний прорив на шляху від парадигми класичного історизму до парадигми соціальної історії.

Зміна парадигм у дослідженнях істориків Росії, стверджує Т. Бон, відбулася ще до 1905 року. Він наголошує, що наукова революція в російській історіографії мала місце задовго до повалення царського режиму.

Література: Кун Т. Структура научных революций. — М., 1977; Jaeger F., Risen J. Geschichte des Historismus. Eine Einführung — München, 1992; Бон Т. Историзм в России? О состоянии русской исторической науки в ХІХ столетии // Отечественная история. — 2000. — № 4.

В. Пікалов

Дисциплінарний масив публікацій — поняття, прийняте в науковому середовищі для відображення сутності наукової дисципліни та окремих її явищ і процесів через емпіричні відомості, отримані з різноманітних наукових публікацій. Використовується, як правило, в історії науки, наукознавстві, філософії, логіці, методології **ТОЩО**.

В історії науки ретельно вивчаються невидані рукописи, чернеткові записи, щоденники, листи, спогади сучасників і т. ін., але наукові публікації є основою **історико-наукових** досліджень. Як пише Д. Прайс, «наукова публікація є не стільки інформацією як такою, скільки виразом наявного в даний момент положення вченого або групи вчених. Ми не можемо, незважаючи на розповсюджену думку, опублікувати факт, теорію чи відкриття, не маючи на думці публікацію цілого **їх** комплексу». З історії науки відомо, що окремі жанри наукових публікацій (монографія, стаття, підручник, реферат тощо) з'являлися в певні періоди розвитку науки як відповідь на потреби наукової діяльності. При цьому слід підкреслити, що поява нового жанру не означає, що він замінив **який-небудь** з уже існуючих, **мова йде** про доповнення списку жанрів і відповідний перерозподіл функцій **між ними** в середині масиву в цілому. Таким чином, кожний жанр публікацій відрізняється від інших функціями в середині **дисципліни**.

Уявлення про функціональну специфічність жанрів спирається не тільки на історичні особливості розвитку масиву, але й на певні системно-теоретичні міркування.

Коли ми розглядаємо наукову дисципліну як систему, що володіє розвинутими механізмами саморегулювання, ми передбачаємо, що ці механізми повинні бути «видимі» для **всіх** учасників дисциплінарного товариства. На цьому базується й уявлення про участь масиву в процесах дисциплінарного регулювання. Тому розчленування масиву публікацій на деякі функціонально специфічні компоненти робиться, **виходячи з того**,

що ці компоненти, по-перше, достатньо стійкі, а по-друге, основні функції кожного з них інтуїтивно очевидні для **ВСЬОГО** дисциплінарного співтовариства.

У 1960 — 1970-х роках у працях Д. Прайса в системі наукових публікацій були вичленовані ряд ешелонів, а функціонування наукового знання він зв'язав з формуванням певного масиву публікацій.

Перший ешелон — журнальні статті. Другий ешелон — інтеграція знання в підручниках, монографіях, хрестоматіях, довідниках, енциклопедіях. Ці два ешелони потім були доповнені ешелонами наукових оглядів і рефератів. При цьому Д. Прайс показав, що становлення та розвиток інституту журнальних публікацій було зумовлене соціальними, а не науковими механізмами накопичення інформації. Він відмічав, що основними мотивами, які викликали до життя цей інститут і підтримують його існування дотепер, були встановлення і збереження інтелектуальної власності. Стаття в журналі, вважає він, виникла, очевидно, з необхідності робити заявки і залишати предмет за собою і лише «за сумісництвом» вона служить також носієм інформації, об'явою про нове знання. Усім цим він указав на історичний та соціальний характер одного з важливих рівнів дисциплінарної структури науки, пов'язаної з її «переднім дослідницьким краєм».

Цей підхід в історичному вивченні структури науки дозволяє перевести дослідження проблем з **ЛОГІКО–МЕТОДОЛОГІЧНОЇ** площини в площину соціально-історичну.

У 1980–ті роки в наукознавстві спостерігається стійка увага до інтеграції публікаційних жанрів як ешелонів дисциплінарного масиву і розташування їх у залежності від їх часової віддаленості від переднього краю дисципліни.

У цьому випадку послідовність розташування ешелонів можна відобразити так:

1. Журнальні статті та публікації доповідей.

2. Підтверджуючі повідомлення, огляди періодики (проблемні, аналітичні та ін.), огляди матеріалів наукових конференцій.

3. Тематичні збірники, індивідуальні та колективні монографії.

4. Підручники, навчальні посібники, хрестоматії, науково-популярні видання.

Позначення кожного ешелону в заданій послідовності з одним умовним найменуванням набуває такого вигляду: статті, огляди, монографії, підручники.

У такому вигляді ешелони публікаційного масиву виступають як емпіричний еквівалент основних етапів, що забезпечують цілісне існування дисципліни.

Дія **механізмів**, що регулюють процеси на кожному етапі, виявляється на переходах між ешелонами, а функціонування кожного ешелону визначається терміном «вхід-вихід». Агент цього процесу позначається терміном «інформація». При цьому кожний ешелон є сукупним носієм інформації на лінії «вхід-вихід». Одночасно з цим кожний ешелон розглядається як дискретна сукупність однорідних публікацій, в яких важлива роль належить його кількісним характеристикам. Розміри обсягу ешелону зменшуються в міру віддалення від переднього краю, починаючи з величезного та швидко зростаючого масиву статей і закінчуючи відносно невеликою кількістю підручників.

Кількісні характеристики публікаційних ешелонів суттєво впливають на зміст процесу поповнення наукового співтовариства. Ешелони дисциплінарного масиву публікацій та процеси, які відбуваються в науковій дисципліні, дозволяють розглянути діяльність наукового співтовариства, угруповань, що входять до його складу, і окремих учених як раціональну, основу на прийнятті та реалізації мотивованих рішень.

Спільність і структура дисциплінарного масиву публікацій має велике значення для консолідації та стратифікації наукового

співтовариства дисципліни. Поява імені члена співтовариства в декількох ешелонах публікацій є визнанням його статусу та оцінкою його внеску в розвиток дисципліни. Ця оцінка має дві сторони. Перша — характеристика дослідницького результату як внеску в розвиток змісту дисциплінарного знання, вона фіксується цитуванням роботи в наступних публікаціях. Друга пов'язана з високим престижем безпосередньої участі у формуванні окремих публікаційних ешелонів (член редколегії журналу, автор монографії, підручника і т. ін.).

Реалізація кожної з ліній стає можливою завдяки наявності спільного для дисципліни **ЕШЕЛОНОВАНОГО** масиву публікацій.

Зміст масиву дає, таким чином, оперативне уявлення про стан дисципліни в цілому: про досягнутий на цей момент рівень цілісного зображення наукового змісту дисципліни в її навчальних спеціалізаціях (ешелон підручників); стан систематичного розгляду найбільш значних проблем (ешелон монографій); напрями найбільш інтенсивного дослідження та підходи до вивчення кожної проблеми (ешелон оглядів); способи дослідження, отримані результати й імена дослідників (ешелон статей) і разом з тим про стратифікацію наукового співтовариства дисципліни та форми накопичення статусу.

Література: Прайс Д. Малая наука, большая наука // Наука о науке: Сб. ст. — М., 1966; Прайс Д. Наука о науке // Там же; Прайс Д. Квоты цитирования в точных и неточных науках и не-науке // Вопр. философии. — 1971. — № 3; Мирский Э. М. Междисциплинарные исследования и дисциплинарная организация науки. — М., 1980; Огурцов А. П. Дисциплинарная структура науки. — М., 1988.

В. Пікалов

Екстраординарні дослідження — виняткові дослідження, відмінні від загальноприйнятих, сталих. Екстраординарні дослідження пов'язані з прогресивним результатом вирішення

наукових проблем. Такі дослідження протистоять практиці нормальної науки. Екстраординарними дослідженнями вважаються такі, коли професійна група в період обговорення парадигми робить висновок про необхідність її зміни і починає новий науковий пошук. При цьому зміна парадигми розглядається науковою групою як **прогрес** у науковому пізнанні. Наукова група представляє собою ефективний інструмент для максимального зростання кількості проблем, які можуть бути вирішеними завдяки зміні парадигми і збільшенню точності їх вирішення.

Екстраординарні дослідження характерні для періоду наукових революцій і є їхнім результатом. На цьому етапі розвитку науки стара парадигма замінюється цілком **чи** частково новою парадигмою, яка не може поєднуватися зі старою.

«Нормальне» дослідження, що є кумулятивним, зобов'язане своїми успіхами вмінню вчених постійно відбирати проблеми, які можуть бути вирішеними завдяки зв'язку (концептуальному і технічному) з уже існуючими проблемами.

Екстраординарні дослідження можуть виникати під час непередбачених нових відкриттів, важливість яких буде пропорційна ступеню і силі аномалії, яка провіщала відкриття. Тому для ефективності наукових відкриттів повинен, напевне, виникнути конфлікт між парадигмою, яка виявляє аномалію, і парадигмою, яка пізніше перетворить аномалію у закономірність.

Отже, аномалія, яка виходить за межі проблематики нормальної науки, приводить до кризового стану, або до періоду екстраординарної науки. Будь-яка криза науки починається із сумніву в парадигмі і наступного розташування правил дослідження в межах нормальної науки. Іноді в таких кризових перехідних ситуаціях нормальна наука доводить свою здатність вирішувати проблему, що породжувала кризу і мало не привела до руйнування існуючої парадигми. В іншому випадку нову проблему неможливо вирішити, навіть використовуючи

найрадикальніші нові підходи. Ця проблема залишається в спадщину майбутнім поколінням для вирішення її за допомогою більш досконалих методів.

Проблему екстраординарних досліджень розробляв Т. Кун. Він показав причини та характер протиріч у науковому дослідженні, які призводять до кризової ситуації в науковому пізнанні, науковій революції. Наука перестає знаходитися у «нормальному стані», під сумнів ставляться стандарти, які застосовувалися вченими у конкретній галузі науки. Процес формулювання нової парадигми та її визнання і характеризує період екстраординарних досліджень. На думку Н. Сторера, **кожна дисципліна лише один раз знаходиться у допарадигмальному стані**, а революції, які торкаються цілком всієї дисципліни, відбуваються дуже рідко. Таким чином, за Сторером, екстраординарні дослідження більш характерні для періоду формування парадигми і досягнення зрілості наукової дисципліни.

Література: Кун Т. Структура научных революций. — М., 1975; Сторер Н. Отношение между научными дисциплинами // Научная деятельность. Структура и институты: Сб. ст. — М., 1980.

О. Павлова

Жанр (фр. genre — рід, вид, від лат. gens — рід) — у літературознавстві визначається як різновид художньої літератури, конституйований комплексом (іноді мінімальним) тих або інших ознак, рис змісту та форми; кількість спільних рис, властивих творам тієї або іншої групи, визначається значною мірою тим об'ємом, в якому виділяється дана група як частина якої-небудь літературної епохи, національної літератури, світової літератури взагалі і т. п. З двох основних історичних дисциплін, які мають справу з текстами (історіографії та джерелознавства), в останній вживається переважно

синонімічне жанру поняття «вид» тексту; в історіографії ж традиційним стало вживання саме терміну «жанр» з його виразними літературними конотаціями. Але, на відміну від літературознавства, будь-яких систематичних спроб створити теорію жанрів в історіографії не зафіксовано, як і достатньо авторитетних спроб визначити саме поняття в історіографічному контексті.

Що ж до літературознавства, то досить довго воно йшло в цій сфері шляхом створення універсальної класифікації жанрових ознак, на основі якої можна було б побудувати універсальну й абсолютну систему літературних жанрів. Ці спроби кінець кінцем виявилися невдалими, оскільки майже всі ознаки, що виділялися (тематика твору, його об'єм, міра участі фантазії, навіть віршованість або прозаїчність тощо), точніше, їх релевантність і конкретні значення при виділенні жанрів і побудові їх системи виявилися такими, що коригуються історично. Очевидно, що різні літератури, епохи їх розвитку вимагають у кожному випадку своїх принципів жанрової класифікації, побудови індивідуальної жанрової системи, в якій жанри співвідносились би один з одним.

Більше того, в часи поширення впливу структуралізму увага до виключно структурного аспекту текстуальності приводила деяких дослідників до необхідності стирання меж літературності, часто встановлюваних інтуїтивно, визнання безпідставності розмежування літературних і нелітературних видів текстів. Так, на думку відомого французького структураліста Ц. Тодорова, кожен жанр (вид або, за термінологією Тодорова, тип дискурса), який визначається зазвичай як літературний, має нелітературних «родичів», ближчих йому, аніж якийсь інший літературний жанр. Паралелі в структурах літературних і нелітературних текстів при достатній послідовності структурного підходу можуть виявитися важливішими за категорію літературності, підкріпленість якої певними правилами, властивими всім без

винятку інтуїтивно виділеним літературним явищам, як уважає Тодоров, відсутня.

Усе ж можна, певно, говорити про літературність того чи іншого виду текстів, також порівнюючи його навіть зі структурно близькими різновидами з інших, інтуїтивно або контактивно виділених областей соціокультурної взаємодії. Але ознаки літературності (нелітературності) слід шукати у середині даного виду (жанру), в його співвіднесеності зі спорідненими групами текстів, а не приписувати «ззовні», наприклад на основі традиційного розгляду даної групи текстів як такої, що належить до літератури або до іншого дискурса. І ці ознаки можуть значно відрізнитися від таких в інших жанрах (видах) і в різні епохи, як і ознаки, що є достатніми для виокремлення жанру.

Для загальної теорії жанру необхідне загальне, таке, що не має специфічних літературних коннотацій, визначення, яке б враховувало і фактори формування характеристик жанру; можна, наприклад, говорити про жанр як про клас текстів, які виділяються на основі спільності структури — **ЗМІСТОВИХ**, формальних, мовно-стилістичних ознак, — що допускає варіативність у певних межах і використовується в однотипних комунікативних ситуаціях.

Саме останній момент можна вважати визначним у формуванні жанру, оскільки вибір елементів змісту і форми, від тематики тексту до мовної стилістики, залежить від взаємовідносин характеристик елементів комунікативної ситуації — аудиторії, предметної області, що є об'єктом комунікації, і автора, його намірів. Для останнього мовленнєвий акт, адресований даній аудиторії з даного приводу, означає прийняття особливої соціальної ролі, набір правил поведінки в якій і являє собою жанрові ознаки даного типу мовленнєвої діяльності. Ці правила, правила повідомлення тієї або іншої інформації з тим або іншим наміром, конституюють інваріант для текстів даної групи.

Сукупність жанрів, або видів, присутніх у даній соціокультурній ситуації, характеризує її інформаційні потреби та можливості, відображуючи систему обміну інформацією між її учасниками. Таку систему можна визначити і в межах окремих дискурсів, виділених, наскільки це можливо, як за синтаксичним (літературним, науковим і т. ін.), ТАК і за семантичним (політичним, історичним і т. ін.) критерієм (див.: *дискурс*), у той же час нехтуючи, якщо це необхідно при побудові саме жанрової системи, межами дискурсів (вже сама по собі невідповідність меж жанру та меж дискурса в тому чи іншому випадку може мати серйозний евристичний потенціал). По суті, ми ведемо мову про самостійну проблематику повсякденної інформаційної взаємодії в суспільстві, яка формується на базі сукупностей намірів, цілей і потреб, що структуруються до певної міри незалежно від конститутованих дискурсивних цілісностей.

Очевидно, що системам жанрів, як системам інформаційної взаємодії, в історіографії приділяється вкрай недостатньо уваги, в той час як вони можуть становити самостійну галузь історіографічних досліджень. Як приклад можна навести такі важливі для розуміння історіографічного процесу (особливо при дослідженні деяких його моментів) проблеми з далеко не вичерпаним евристичним ресурсом, як взаємовідносини ознак науковості, популярності та дидактичності й їх ролі в соціальній трансляції історичного знання в різні періоди розвитку історіографії; місце історіографії в системі літературної комунікації в ті періоди, коли перша розумілася як частина останньої; еволюція взаємовідносин різновидів текстів усередині наукової історіографії тощо. Значною мірою просування в цих областях гальмується відсутністю теорії жанру як галузі історіографічної теорії, незважаючи на те, що сам термін уже давно використовується історіографами — переважно інтуїтивно.

Це можна пояснити і літературознавчими асоціаціями, і вузькістю,

дисциплінарною замкненістю самого літературознавчого трактування поняття (значно більші можливості, до речі, пропонує в цій сфері лінгвістика, що звикла мати справу з найрізноманітнішими видами мовленнєвої діяльності). Таким чином, поза полем зору історіографії залишаються широкі можливості для дослідження.

Література: Тодоров Ц. Понятие литературы // Семиотика. — М., 1983; Долинин К. А. Стилистика французского языка. — 2-е изд., дораб. — Л., 1987; Кожин В. В. Жанр // Лит. энцикл. словарь. — М., 1987; Кормилов С. И. Жанр // Совр. словарь - справ. по лит. — М., 2000.

Я. Приходько

Задум — загалом можна охарактеризувати як щось нереалізоване (ще або взагалі). Цей феномен, як правило, стає об'єктом історіографічного дослідження, зазвичай описового характеру, у двох випадках: а) коли задум так і не був втілений у життя і, **ОТЖЕ**, залишився самостійним фактом історії, історичної науки, фактом культури, суспільного життя, нарешті, творчої біографії; б) коли різниця між відомим з певних джерел (планів, чернеток, листів та ін.) задумом та його реалізацією може потенційно стати джерелом нетривіальних висновків; самостійний інтерес у цьому контексті може мати сам процес реалізації задуму як елемент процесу **соціокультурної** взаємодії.

У теоретичному плані таке явище, як задум є також необхідним компонентом теорії тексту. Елементи позатекстової реальності, стаючи елементами (фактами) реальності текстової, підкоряються саме меті реалізації задуму, який можна визначити як безпосередню причину виникнення тексту, що не виключає можливості формування задуму в процесі створення даного тексту. Це поняття потрібне для того, щоб відокремити комунікативну дію як проміжну, але все ж окрему форму діяльності; ті чи інші форми, в які вона **включається**; є лише опосередкованими причинами виникнення тексту.

Поняття задуму відображає самостійний соціокультурний характер текстової комунікації. Якщо породження тексту суб'єктом у певній ситуації — це комунікативно-стратегічна дія, то задум тексту можна назвати проектом, «конструюванням» даної дії, здійснюваним суб'єктом через оцінювання та інтерпретацію ситуації, — іншими словами, задум лежить у сфері значень і смислів, якими ми наділяємо навколишні реалії і якими опосередковується наша активність; однією з форм цієї активності і є поява текстів — форми, включеної в інші форми.

Я. Приходько

Ідеологія (грец. *ideas* — поняття, уявлення; *logos* — вчення) — система ідей та цінностей, що покликана згуртувати однодумців на основі прийнятної для них концепції природного й соціального довкілля. Ця система охоплює різні форми суспільної свідомості: політику, економіку, мораль, мистецтво, релігію тощо. Ідеологія, зрештою, визначається умовами матеріального життя суспільства, вона є відображенням у свідомості соціального буття і, в свою чергу, активно впливає на розвиток суспільства, сприяючи або перешкоджаючи йому.

Термін «ідеологія» ввів до наукового обігу в кінці XVIII століття французький просвітитель Дестю де Трасі, розуміючи під ним саме «науку про ідеї». Він надавав ідеології, крім наукового, практичного значення як засобу перебудови суспільства за принципами розуму та природних прав людини. Цю соціальну місію ідеології різного гатунку зберегли і в подальшому, виступаючи інструментом пошуку і пропаганди більш досконалих основ співжиття.

Ідеологічні образи античності та середньовіччя створювалися переважно на міфологічних засадах; у фантастичній формі вони, однак, зафіксували реальні суспільні устремління, завдяки чому релігійні світогляди (християнство, іудаїзм, мусульманство,

буддизм) зберегли силу свого впливу до наших днів. Більше того, християнська етика, наприклад, склала фундамент новітньої європейської цивілізації. У кінці XVIII—XIX століття ідеології виникали шляхом різноманітних спроб практичного застосування науково-гуманітарних концепцій до завдань соціального реформування. Унаслідок цього ідеологічні конструкції за своєю структурою ставали багатокомпонентними, включаючи світоглядні, філософські, політичні, економічні, юридичні, етичні та інші елементи, відбиваючи багатогранність суспільного життя.

Сучасні зарубіжні дослідники Р. Макридіс, Р. Екleshаль, О. Лемберг, Д. Сатторі та ін. вважають ядром ідеології ціннісні пріоритети в широкому розумінні слова, які об'єднують більше або менше коло людей, визначають їх життєві орієнтації. Означені пріоритети мають своїм джерелом інтереси певних соціальних верств, а побудовані на цьому підґрунті ідеологічні системи набувають історично вагомого значення в тому випадку, коли виражають провідні тенденції суспільного розвитку.

Існує чимало різновидів ідеологій: 1) ідеології—світогляди (релігійні системи, вчення про «загальнолюдські цінності», марксизм, націоналізм тощо); 2) ідеології професійних груп (наприклад, кодекс Гіппократа для медичних працівників); 3) функціональні ідеології (наприклад, ідеологія окремих реформ — Векономіці, політиці, праві, освіті тощо); 4) політичні ідеології (програмні засади політичних партій, організацій, парламентських фракцій); 5) ідейні засади громадських рухів (наприклад, екологів, правозахисників, антиглобалістів) і т. п.

У розвиненому громадському суспільстві утвердився ідеологічний плюралізм при морально-етичній домінівності загальнолюдських цінностей. Ліберальна демократія не визнає ідейно-політичного монополізму, а тому в сучасних західних країнах неможлива обов'язкова для всіх державна (національна) ідеологія, крім затверджених вільним волевиявленням громадян державно-правових принципів у конституціях.

Масова свідомість найчастіше асоціює слово «ідеологія» із політичною проблематикою; це не випадково, тому що суспільне життя визначається передусім характером політичного курсу владних структур, особливостями взаємовідносин між суспільством і урядом. Урядову ж програму розробляє політична партія (чи партійна коаліція), яка отримала підтримку більшої частини електорату на виборах. Крім того, соціальна стабільність забезпечується не лише задовільним результатом урядової діяльності, але й контролем за нею з боку опозиційних політичних сил, що керуються, зрозуміло, власними ідеологічними доктринами.

Роль ідеології в суспільстві залежить як від рівня її наукової доказовості та відповідності очікуванням найширших верств, так і від ступеня узгодженості з традиціями, звичаями, менталітетом народу.

Характерною рисою ідеологічної системи є наявність у ній певного суспільного ідеалу і підпорядкування йому інших її складових частин. Суспільний ідеал не може бути абстрактною розумовою моделлю, він має увібрати в себе народжені самим життям уявлення про добро і справедливість. Ідеологи **повинні** теоретично оформити та розвинути суспільні очікування, знайти ефективні шляхи їх можливого реального втілення.

Ідеології, як уже зазначалося, не задовольняють запитів усього суспільства, не відображають поглядів усіх без винятку соціальних і політичних сил. Вони відбивають ідейно-ціннісні пріоритети окремих спільностей, а тому більшою або меншою мірою суперечать соціально-політичним уподобанням інших верств, прошарків чи груп. Звідси та тенденційність ідеологій, яку реєструють учені. Прихильники однієї ідеологічної системи, безумовно, не поділяють поглядів суперників. Означену конфліктність можна нейтралізувати лише в тому випадку, коли творці ідеологій не закладатимуть в них (як це зробили більшовики, включивши до програми Комуністичної партії поняття класового антагонізму і принципу диктатури

пролетаріату) начал протиборства із відмінним поглядом на життя, а виходитимуть із тези про те, що ніхто не спроможний володіти абсолютною істиною, що наші поняття відносні і є лише більшим чи меншим наближенням до істини (концепція «культурного релятивізму»). В історії ми нерідко зустрічаємо прояви релігійного, національного або класового фундаменталізму, не подолані, на жаль, і на нинішньому етапі земної цивілізації.

Ні філософія, ні політологія не вирішили вкрай складного питання щодо перспектив ідеологічного розмаїття у суспільстві. Адже воно свідчить про соціальні, економічні, політичні, етичні і тому подібні суперечності, що існують між людьми і стають джерелом різноманітних за формою й гостротою конфліктів. Очевидно, на даному етапі ідейно-культурного розвитку слід говорити не про подолання вказаного ідейно-ціннісного розмаїття, а про цивілізовану конкуренцію в ньому. До того ж навряд чи буде спростований філософський закон єдності та боротьби протилежностей як запорука поступу людського суспільства.

Справа врешті-решт не в кількості ідеологій та мірі їх розходження, а у тому, наскільки вони є соціально ефективними і за своєю ідейною сутністю, і за характером взаємодії.

Сучасна гуманітаристика чітко розрізняє наукові теорії (вчення) та ідеології, різниця між якими пролягає перш за все по лінії цільової установки: вчений переслідує мету розкриття наукових закономірностей, ідеолог намагається віднайти можливі та бажані шляхи суспільного прогресу, використовуючи різні знання, в тому числі й наукові висновки.

Література: *Іванов В.* Идеология: характер и закономерность развития. — М., 1977; *Macridis R.* Contemporary political ideologies. — Boston; Toronto, 1986; *Хабермас Ю.* Демократия, разум, нравственность. — М., 1995; *Скиба В. И., Горбатенко В. П., Туренко В. В.* Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки. — К., 1996; *Лісовий В.* Культура — ідеологія — політика. — К., 1997; Енциклопедія політичної думки. — К., 2000.

А. Болебрух

Інваріант — поняття, необхідне при дослідженні функціонування жанрів і проблем структури тексту як елементу соціокультурної комунікації, в тому числі в історіографії (див.: *жанр, текст*).

Термін «інваріант» був використаний при розробці структурної теорії художнього тексту Ю. М. Лотманом. Визначаючи художній текст перш за все як форму організації, «певну систему відносин матеріальних одиниць, що його складають», він указував, що такі внутрішньотекстові відносини і зв'язки часто дуже стійкі та надають тексту характер інваріанту, допускаючи при цьому варіативність при функціонуванні текстів у соціальному середовищі. Лотман писав: «При такому підході до питання можна, взявши групу текстів (наприклад, російську комедію XVIII століття), розглянути її як один текст, описавши систему його інваріантних правил, а всі відмінності відносячи до варіантів, що породжуються в процесі його соціального функціонування. Така абстракція може бути побудована на дуже високому рівні (наприклад, «художня література XX століття»).

Певно, не варто згадувати, що така стратегія може бути застосована далеко не тільки до художньої літератури, вона можлива як елемент загальної теорії тексту і придатна для аналізу текстів найрізноманітніших дискурсивних утворень, в тому числі історіографії. Інваріант як явище є продуктом системи функцій тексту як комунікативного акту, що надбудовуються одна над одною.

Першою такою функцією, або первинною комунікативною функцією тексту, слід назвати **інформаційну** — загальну для всіх текстів і, власне, таку, що конститує певне явище як текст. У своїй основі будь-який текст — це фіксація зовнішньої по відношенню до нього інформації (про предметний світ, ставлення до нього автора, про самого автора і т. ін.) з метою її передачі адресату (адресатам) через простір та/або час.

На цьому первинному рівні тексту — рівні репрезентації певного матеріалу та ментального змісту — діють властиві йому сили структуризації, що визначаються (в загальній тенденції) метою зв'язного й ефективного подання інформації, закономірного для кожного типу інформації організації внутрішньотекстового світу.

Але структура даного рівня підпорядкована в найістотніших моментах — перш за все у відборі явищ позатекстового світу для репрезентації різних характеристик інформації (вимисел — реальність, **фігуративність** — буквальність, подання фактів або оцінок, констативність і денотативність тощо) — реалізації вторинної функції тексту (соціокультурної). Тексти продукуються для того, щоб задовольнити інформативні потреби **їхніх** потенційних споживачів; ці потреби, в свою чергу, визначаються умовами життєдіяльності, баченням світу тощо таких споживачів. Передаючи інформацію, тексти обслуговують суспільство та культуру: це означає, що, говорячи мовою літературознавства, останні відображаються не лише через змістову форму тексту, але й через ті його структурні особливості, які обумовлені його роллю в процесі соціокультурної інтеграції.

Наявність привнесених у текст елементів організації, зовнішніх по відношенню до власне матеріалу та змісту тексту, які самі є елементами більш широких, ніж даний текст дискурсивних утворень як текстів вищого рівня та систем мовлення, через які світ представляється і наділяється смислом, визначається тим, що текст функціонує, бере участь у процесі повсякденної соціокультурної взаємодії перш за все за рахунок домінантної групи змістових елементів, що найповніше відповідають інформаційним потребам даної ділянки **взаємодії** (цю групу можна назвати темою тексту). Тобто репрезентація позатекстового світу в кожному конкретному тексті має власний інтенціональний характер, відмінний від загальної інтенціональності світосприйняття (хоча не можна виключити

випадки їх збігу). Тема визначає відбір і організацію елементів позатекстової реальності в межах того простору можливостей, який надають первинні структури «текстової репрезентації взагалі».

Значить, саме тема являє собою реалізацію вторинної функції тексту як комунікативного явища (на базі первинної) — функції, що визначається тим місцем, яке трансльована текстом інформація займає в процесі соціокультурної інтеракції і тим вона співвідноситься з дискурсивними структурами. Сукупність структурних ознак, пов'язаних з реалізацією соціокультурної функції тексту, складає інваріант. На відміну від первинної, інформаційної функції, однієї і загальної для всіх текстів, соціокультурна функція єдина для певної групи текстів, що обслуговують певну ділянку соціокультурної взаємодії, тексти цієї групи являють собою один інваріант.

Отже, інваріант — це абстрактна тематично-змістовна структура, яка реалізується, з певною мірою варіативності, в конкретних текстах певного різновиду, що обслуговує певні інформаційні потреби (наприклад, структурно-змістовні ознаки, характерні в даній культурі в даний момент для роману, мемуарного тексту, політичного памфлету, узагальнюючої історичної праці тощо. Оскільки будь-який текст даного виду, що виникає в ході соціокультурної взаємодії, є системою, що реалізує цю абстрактну структуру, її матеріалізацією, то для будь-якого конкретного тексту даного виду інваріант — це «мова його опису» (Лотман). Його можна також назвати, відповідно до деяких визначень мови (наприклад, З. Й. Шмідта), обмеженою системою правил, за допомогою яких проводяться операції з фактами позатекстової реальності (відкритим репертуаром перемінних) з метою реалізації вторинної комунікативної функції тексту.

Сукупність інваріантів, від вищих до нижчих рівнів (на думку Лотмана про те, що інваріанти можуть бути виділені на різних рівнях), які взаємодіють між собою і разом забезпечують обмін

у даному суспільстві чи окремій соціокультурній сфері, **МОЖЕ** бути названа системою соціальної комунікації (можна порівняти з таким поняттям соціально-комунікативної системи в соціолінгвістиці сукупність кодів і субкодів, які використовуються в даному мовному середовищі і знаходяться один з одним у відносинах функціонального доповнення).

Аналіз таких систем, систем видів текстів (жанрів), в яких вони втілюються **ЯКУ** масштабах суспільства в цілому, **ТАКІ** в окремих сферах, таких як література чи історіографія, цілком може принести нетривіальні результати, сформувані нові точки зору, наприклад розуміння окремих сфер культури не **ЛИШЕ** як певних дискурсивних едностей, але і як областей повсякчасної інформаційної взаємодії (див.: *жанр*).

Література: Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — М., 1970; Шмидт З. Й. «Текст» и «история» как базовые категории // Новое в зарубежной лингвистике. — 1978. — Вып. 8; Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолінгвістика. — М., 2001.

Я. Приходько

Інституціоналізація — категорія, яка з 60-х років ХХ століття увійшла в західну соціологію і з 80-х років закріпилася у вітчизняному наукознавстві. Під інституціоналізацією традиційно розуміють процес розвитку науки як соціального інституту. Різні тлумачення категорії «соціальний інститут», що запозичені соціологами з юриспруденції, впливають на визначення змісту процесу інституціоналізації.

Слід зазначити, що в сучасній соціології поняття «соціальний інститут», «процес інституціоналізації» вживаються вельми багатозначно і досі не знайдені способи їх операціоналізації, тобто перекладу цих теоретичних понять у моделі, що мають емпіричні референти. Серед визначень соціального інституту, які застосовуються в сучасній соціології, необхідно виділити

такі: 1) сукупність ієрархізованих установ, що відповідають соціальній структурі суспільства; 2) сукупність норм, або інституціоналізованих соціальних стандартів і культурних зразків, які визначають стійкі форми соціальної поведінки; 3) система поведінки у відповідності з цими нормами; 4) деякий нормативний порядок, який забезпечує регуляцію за допомогою норм і санкцій; 5) певна група осіб, що виконують громадські функції; 6) організаційні форми комплексу функцій, які виконуються деякими членами групи від імені всієї групи; 7) соціальні ролі, найбільш важливі для групи.

Серед відомих концепцій, що тлумачать процеси інституціоналізації в науці і зміни її професійно-дисциплінарної структури, слід назвати структурно-функціональну теорію соціальної дії американського соціолога Т. Парсонса. Його перш за все цікавить процес виникнення академічних професій, становлення відносно автономної академічної системи, яка має свої цінності та норми.

За Т. Парсонсом, соціальна дія в сфері науки рухається завдяки зразкам і цінностям академічної свободи. До них Т. Парсонс відносить в першу чергу цінності «когнітивної раціональності», тобто спрямованість будь-якого суспільства на науково-раціональне пізнання оточуючого світу. Друга цінність, характерна для академічної істини, — професійна компетентність.

Виникнення професійно-дисциплінарної структури науки Т. Парсонс пов'язує з соціальними та культурними змінами в системі освіти. Розвиток університетів підтверджує це, оскільки поряд з підготовкою кадрів викладачів відбувається й підготовка вчених.

Запропонована Т. Парсонсом концептуальна схема покладена в основу досліджень, присвячених власне процесам інституціоналізації. Це дослідження соціологів Р. Уїтлі, І. Шпігель-Резінга та ін.

Рушійний мотив цих досліджень сконцентрований в прагненні розкрити взаємозв'язок когнітивної та соціальної інституціоналізації. Тривале існування двох класичних типів аналізу науки — когнітивного і соціального в рамках їх альтернативності, обумовило розподіл предметних галузей при вивченні історії науки як системи знань і як соціального інституту.

У центрі уваги Р. Уітлі — процес інституціоналізації, що трактується як створення зразків, норм і критеріїв наукової роботи. Так, когнітивна інституціоналізація у нього полягає в створенні ряду критеріїв вибору проблем, визначення і оцінки наукової роботи, у формуванні загальних цінностей, загальних уявлень пізнавального плану, загальних позицій відносно цілей і методів дослідження, ідеалів пояснення, в досягненні консенсусу дослідників, у загальному визначенні ними певних зразків рішень, у наявності ціннісної ієрархії при узгодженні статусу існуючих методів, понять і проблем. Соціальна інституціоналізація, згідно з Уітлі, виявляється у створенні та розповсюдженні формальних структур, об'єднанні членів, які поділяють загальну **КОГНІТИВНУ** структуру, ступені внутрішньої організованості наукового співтовариства в ясих критеріях для розмежування «своїх» і «чужих». **ТИМ** же шляхом аналізу механізмів когнітивної і соціальної інституціоналізації іде й І. Шпігель-Резінг.

В 70—80-х роках ХХ століття в літературі чітко визначився перехід від вивчення окремих параметрів розвитку науки до аналізу їх сукупності. Проявом цього «комплексно-параметричного», або «соціокогнітивного» підходу стало прагнення розкрити складну взаємодію соціальних і когнітивних факторів розвитку науки; в ментальності вчених поступово затверджувався новий «багатовимірний», «параметричний» образ науки. У зв'язку з цим визначилося і нове розуміння процесу інституціоналізації. «Фактор інституціоналізації» застосовувався до «способів **схематизації** дій і значень» у конкретній науковій галузі. **Якщо** когнітивна інституціоналізація, з точки

ру прибічників цього напрямку, передбачає, в першу чергу, упінь взаєморозуміння між ученими на рівні когнітивних параметрів науки, то соціальна інституціоналізація показує упінь інтегрованості «інтелектуального руху» (наукової ільності, об'єднаної взаєморозумінням змісту та специфіки цієї наукової діяльності) в соціальних структурах у рамках університетських кафедр, навчальних планів тощо. При цьому підкреслювалося, що соціальна інституціоналізація — це процес створення та збереження формальних структур, котрі «з'єднують членів когнітивної структури», — «може настати значно пізніше, ніж почне формуватися структура когнітивного взаєморозуміння». Значить, рівні когнітивної та соціальної інституціоналізації можуть бути різними, але ступінь інституціоналізації в когнітивному та соціальному аспектах означає в результаті ступінь інституціоналізації наукової галузі в цілому. До останніх за часом визначень належить розуміння інституціоналізації як «багатостороннього процесу», в якому підкреслюють: створення спеціальної автономної організації науки (системи наукових установ); формування «наукових ілностей» зі своєю ідеологією, цінностями та нормами, які означають систему поведінки, діяльності та комунікації між ученими та ін. Інституціоналізація розглядається як «іришальний процес», характерний для всіх сторін науки — когнітивних, популятивних, комунікативних тощо, і виступає, таким чином, як «системоутворюючий фактор сучасної науки». Ці підходи неоднозначні, але й не суперечать один одному, зображаючи нарешті загальну тенденцію до «розширення» когнітивного процесу інституціоналізації науки. На думку більшості дослідників, зазначені параметри інституціоналізації набувають свого закінченого образу лише на дисциплінарному рівні розвитку науки.

Література: Parsons T. The academic system: a sociologists view // Confrontation student rebellion and the universities. — N. Y., 1969; Уитли Р. Когнитивная и социальная

институционализация научных специальностей и областей исследования // Научная деятельность: структуры и институты. — М., 1980; *Штигель–Резинг И.* Стратегии дисциплины ПО поддержанию своего статуса // Там же; *Попова Т. П.* Об институализации историографии // Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наук. конф. —Х., 1995.

В. Пікалов

Інтелектуальна історія — поняття, що використовується для позначення історичної субдисципліни (аналогічної політичній чи економічній історії), яка вивчає історичні аспекти усіх видів творчої діяльності людини. У вузькому розумінні її завдань, вона вивчає історію ідей та ідейних систем, історію науки, громадської, політичної, філософської, історичної думки (історію гуманітарного знання); у широкому розумінні — ще й історію умов і форм інтелектуальної діяльності, тобто соціального, політичного, релігійного, культурного контексту, історію різноманітних духовних явищ з точки зору їх ролі в житті суспільства. Останній підхід є міждисциплінарним та інтегральним. Саме тому, за визначенням Д. Келлі, «інтелектуальна історія — це скоріше не розділ історії, а засіб (чи засоби) цілісного розгляду минулого людства... завдання інтелектуального історика — вивчити всі сфери людського мину-лого, в яких збереглися залишки, що піддаються дешифруванню (як правило, письмові або зображальні), і надати їм тимчасовий сенс засобами мови». Якщо виокремити об'єкт інтелектуальної історії, то ним є історичні категорії мислення, інтелектуальна діяльність і продукти людського інтелекту, а також історичний розвиток інтелектуальної сфери в межах загальнокультурної парадигми. Предметом інтелектуальної історії, відповідно, стає вивчення різноманітного інтелектуального інструментарію, конкретних засобів концептуалізації оточуючої природи та соціуму, тобто

історія суб'єктивності «інтелектуалів» різних рівнів, а також їх взаємодія із «зовнішнім» світом культури.

Витоки інтелектуальної історії досить глибокі. Починаючи з ХІХ століття поняття «інтелектуальна історія» та «історія ідей» фактично означали одне й те саме і стосувалися, головним чином, історії філософії. Американський філософ та історик А. О. Лавджой, автор книги «Велика мета буття», яка стала класикою інтелектуальної історії, віддавав перевагу терміну «історія ідей». Його підхід полягав у тому, що він вивчав універсальні «ідеї-блоки», які мандрують у часі і використовуються як модулі у складних конструкціях різних учень і теорій. Метою дослідження вченого було створення максимально повної біографії тієї ідеї, що вивчається, її опис на різних стадіях історичного розвитку, в різних сферах інтелектуального життя. Однією з найважливіших складових праці історика ідей Лавджой вважав «філософську семантику» — вивчення ключових слів і висловлювань, які були характерними для того чи іншого історичного періоду чи ідейної течії. До програми історії ідей Лавджоя було включено ще один важливий пункт: вивчення проявів певних ідей не лише у вченнях мислителів, алей у колективній думці великих груп людей. У подальшому під «історією ідей» все частіше почали розуміти вивчення ідей як певних автономних абстракцій, які мають внутрішню логіку розвитку, безвідносно до інших видів людської активності або до того, що називають соціальним контекстом. Такий підхід домінував протягом декількох десятиліть і знайшов яскраве відображення на сторінках заснованого Лавджоем журналу «*Journal of the History of Ideas*». У 1960—1970-ті роки інтелектуальна історія опинилася на узбіччі історіографії. Її критикували за інтерналізм, за ігнорування соціального контексту ідей і соціальних функцій науки, за виключний інтерес до великих мислителів і відсутність уваги до місцевих традицій та народної культури.

На наступному етапі дослідницький інтерес сконцентрувався на соціальній історії ідей. Відбулося

розширення предметного поля інтелектуальної історії за рахунок вивчення тих ідей, які існували серед великого кола людей. На цьому етапі «історія ідей» стала дуже близькою до «історії ментальностей».

Сучасна інтелектуальна історія базується на розумінні нерозривного зв'язку між історією самих ідей та ідейних комплексів, з одного боку, й історією умов і форм інтелектуальної діяльності — з іншого. У зв'язку з цим мова інколи йде про «нову культурно-інтелектуальну історію», мета якої — дослідження інтелектуальної діяльності та процесів у галузях гуманітарного, соціального, природничо-наукового знання в їх конкретно-історичному соціокультурному контексті. У цьому випадку предмет інтелектуальної та культурної історії майже збігається. Не дивно, що інколи й історико-антропологічні дослідження називають «інтелектуальною історією знизу», оскільки ті зосереджені на інтелектуальному фоні певного історичного періоду. На думку дослідників сучасна історіографічна ситуація створює величезне нове дослідницьке поле для інтелектуальної історії, перш за все в напрямку, пов'язаному з історією історичної культури, що включає в себе увесь комплекс уявлень про минуле й засоби його інтерпретації (Л. П. Репіна). Утім, чимало праць, як і раніше, присвячено біографіям видатних мислителів. Певне місце займає вивчення історії окремих ідей (свободи, справедливості, прогресу та ін.). Активно розробляється й традиційне поле інтелектуальної історії — історії знань і науки. Однак і тут спостерігається тенденція до відходу від інтерналістських поглядів й надання більшої ваги соціокультурному контексту. Зокрема, великі мислителі виступають тепер як особи, що найбільш яскраво висловили ціннісні орієнтири свого часу чи відобразили епоху «культурного зламу», продовжили усталені традиції інтелектуальної діяльності чи виступили проти них. Часто завдання полягає в тому, щоби дослідити творчу роль індивідів у формуванні нових колективних стереотипів. Основна

роблематика багатьох досліджень зосереджена навколо питання про співвідношення традицій та новацій, континуїтету та дисконтинуїтету в усіх сферах інтелектуального життя та діяльності.

З 1994 року існує Міжнародне товариство з вивчення інтелектуальної історії, у 1998 році було створено Центр інтелектуальної історії в Росії. Розвиток інтелектуальної історії суттєво впливає на розуміння нових завдань історіографії, яка, безперечно, входить до її кола. Відходячи від опису та інвентаризації історичних концепцій, шкіл і напрямків, історіографи все більше уваги приділяють якісним змінам дослідницькій свідомості істориків. У їхньому полі зору опиняються перш за все дослідницька психологія та практика, культура творчості історика, особливості професійної культури. Прагнучи зафіксувати нову якість історіографії, дослідники навіть пропонують для неї інші назви — «кліографія» або «кліологія».

Література: Kelley D. R. Prolegomena to the Study of Intellectual History // Intellectual News. — 1996. — № 1; Зверева Г.И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей. — 1996; Репина Л. П. Что такое интеллектуальная история? // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — М., 1999. — Вып. 1; Репина Л. П. Интеллектуальная история сегодня: проблемы и перспективы // Там же. — М., 2000. — Вып. 2; Эжитут С. А. Тространство интеллектуальной истории // Там же. — М., 2001. — Вып. 4; Репина Л. П. Современная историческая культура и интеллектуальная история // Там же. — Вып. 6.

С. Посохов

Інтерпретація (лат. interpretatio — тлумачення, пояснення) — когнітивна процедура встановлення змісту понять чи значень елементів формалізму через їх аплікації на ту чи іншу предметну

сферу, а також результат зазначеної процедури. Проблема інтерпретації є однією з фундаментальних проблем історії, гносеології, логіки, методології науки, філософії, мови, семіотики, теорії комунікацій та ін.

Необхідність інтерпретації як особливої методологічної процедури виникає тоді, коли в науці відокремлюються як предмет спеціальної діяльності формальні системи або числення, конструювання і розвиток яких відбувається при абстрагуванні від ЇХНЬОГО змісту. В історії науки це було пов'язано, насамперед, із виникненням у ХІХ столітті неевклідових геометрій, що створювалися на основі відомих логічних припущень.

У гуманітарній сфері інтерпретація виступає як УСТАНОВЛЕННЯ значення понятійних вербальних структур і розуміється амбівалентно: і як аплікація ЇХ на предметні області, і (ззовні такої аплікації) як наділення виразів тим чи іншим змістом.

Етапи розвитку інтерпретації як методологічного прийому в гуманітарній сфері можуть бути виділені таким чином: 1) інтерпретація як когнітивна процедура, що об'єктивно практикується, яка мала місце вже в античній культурі в межах тлумачення неоплатоніками алегоризму літературних пам'яток класичного спадку; 2) інтерпретація як прийом, що свідомо культивується, ставши базовим для християнської культури середньовіччя, інспіруючи її виражену інтенцію на розгляд знамень у явищах і символізму в «книзі природи» та фактично констатуючи такий її напрямок, як екзегетика; 3) інтерпретація як конституйований метод та експліцитно поставлена проблема, що стала однією з ключових для сучасної історичної науки.

У природознавстві інтерпретація формалізму наукової теорії фактично означає спробу співвіднесення теорії з онтологічною реальністю, виступаючи таким чином значним компонентом її предметної верифікації. При цьому співвідношення теорії та відповідного фрагмента реальності не завжди можуть бути

дсані мовою ізоморфізму, можлива наявність у однієї теорії кількох інтерпретацій, теорії можуть виступати як інтерпретації одна одної.

Методи звернення до авторства як засобу розуміння твору з'ясувалися на ґрунті філології. Поняття про джерело, його функцію та інтерпретацію виникло у зв'язку з філологічною інтерпретацією найважливіших творів літератури класичної доби. На початку ХІХ століття розробка методів вивчення твору й його авторства також отримала новий імпульс для розвитку філології, яка розумілася тоді досить широко. Такими питаннями цікавилися тлумачі текстів Святого писання — екзегети, гуманісти, філософи. На цьому ґрунті на початку ХІХ століття складаються основні принципи звернення до твору й авторства як засобу розуміння твору, проникнення в глибинний зміст тексту.

Загальні принципи інтерпретації були практично невіддільні від аналізу конкретного реального тексту, бо служили головної меті — досягненню розкриття авторського задуму та розумінню змісту твору.

Інтерпретацію проводять з метою встановлення (в тій мірі, в якій це можливо з урахуванням часової, культурної або іншої відстані, що розділяє автора і його дослідника) того змісту, який вкладав у свій твір автор. Систематизоване вчення про історичну інтерпретацію джерел у логічно обґрунтованому вигляді виклав у своїй «Методології історії» О. С. Лаппо-нилевський.

Він звертав увагу на те, що проблема інтерпретації у сучасній літературі висвітлювалась логічно нечітко. Так, автор відомої праці з методології історичного дослідження Е. Бернгейм з'ясував викладення цієї проблеми із задачами «історичної будови». Бернгейм мав на увазі інтерпретацію історичних фактів істориком (що, певна річ, має першорядне значення для історичного дослідження, але складає, по суті, іншу дослідницьку задачу і тому вирішується іншими методами).

В. Ланглау і Ш. Сеньобос, розмірковуючи про аналіз джерела,

не проводили логічної межі між задачами внутрішньої критики джерела та задачами його інтерпретації. Про це свідчить і нечіткий термін «критика інтерпретації», який вони використовували в своєму методологічному посібнику «Вступ у вивчення історії».

Лаппо–Данилевський, навпаки, надає інтерпретації джерела принципове значення. «Лише визнаючи самостійне значення її задач, — писав він, — історик може досягнути належної благонадійності своїх висновків; адже інтерпретація намагається з'ясувати тільки те значення джерела, яке автор надавав йому: вона дає можливість однаково ввійти у світогляд або окреме показання цього автора, — будь воно істинне або оманне». Для розв'язання задач інтерпретації він висуває принцип психологічного тлумачення (заснований на фундаментальному постулаті даної парадигми — визнання чужого одухотворення; далі йде принцип психологічної інтерпретації умовного речовинного образу, або символу). Технічний метод інтерпретації дозволяє судити про зміст і значення даного твору по тих спеціальних технічних прийомах, якими користувався автор; метод типізації припускає співвідношення джерела з відповідним типом культури; і, нарешті, індивідуалізуючий метод інтерпретації дозволяє висвітлити індивідуальні особливості творчості його автора. На ряді прикладів, аналізі конкретних дослідницьких ситуацій вчений показує, яким чином застосування типізуючого й індивідуалізуючого методів у їх взаємодії дозволяє провести інтерпретацію джерела в цілому.

У розвиток історичної критики та інтерпретації значний вклад внесли німецькі історики (наприклад, Б. Г. Нібур — засновник науково-критичного методу у вивченні історії). Розвиткові методів інтерпретації історичних джерел сприяли також праці істориків права, особливо Ф. К. Савінії.

Серед французьких істориків особливий інтерес до інтерпретації джерел виявляв історик-мідеєвіст П. Дону.

Більшість сучасних дослідників вважає інтерпретацію фактичним еквівалентом самому створенню тексту; трактування твору не як оригінального феномена, а як «конструкції» з різноманітних засобів письма та культурних цитат задає зовсім ізоморфний статус процедурам його створення і прочитання. Інтерпретацію розглядають як креативну творчість. Переборюючи традиційні позитивістські підходи до джерела як до емпіричної даності, методологія гуманітарного дослідництва на перший план висуває проблему герменевтики як головного і навіть єдиного методу роботи з джерелом, твором, текстом. Сучасна філософська герменевтика виходить далеко за межі традиційного тлумачення тексту, звертаючись до більш загальних проблем мови й значення.

Література: Могильницький Б. Г. Введение в методологию истории. — М., 1989; Историческая антропология: место в системе социальных наук, источники и методы интерпретации: Тез. докл. — М., 1998; Источниковедение. — М., 2000; Новейший философский словарь. — Минск, 2001.

Ю. Зайцева, С. Куделко

Історична антропологія — один з провідних напрямків історичної науки ХХ століття, що набув, приблизно з 60–х років, дисциплінарних рис. Наявність ключового терміну «антропологія», в зв'язку зі сталою традицією його вживання як окремої науки, створює ситуацію надлишкової полісемантичності в розумінні предметного змісту історичної антропології (ІА).

Антропологія як наука формувалася в ХІХ столітті навколо так званої природної історії людства, зосереджуючи увагу на біоісторичних проблемах (генезису й еволюції ЛЮДИНИ, вивчення її типів і різновидів як природної істоти). Подальший розвиток цієї науки пов'язаний з виходом її на культурологічний рівень. Термін вживався переважно по відношенню до прадавньої історії людства й в етнологічних (етнографічних)

студіях і фактично не використовувався до певного часу в дослідженнях розвинутих цивілізацій. Але так званий «антропологічний поворот», що відбувся у філософській думці перших десятиліть ХХ століття, сприяв поширенню терміну на різні галузі соціально-гуманітарного пізнання, в тому числі і на історичну науку. Велике значення у засвоєнні істориками не тільки термінології, а й досвіду традиційних антропологів мала праця К. Леві-Строса «Структурна антропологія» (1958).

Зміни ідеалів наукового історичного пізнання, що відбувалися в західній історіографії переважно під гаслами «нової історичної науки», сприяли **МОЖЛИВОСТІ** формування ІА як нової історичної дисципліни (див.: *історія ментальності*). Історики, що поділяють ідеологію «нової історичної науки», побачили в терміні «антропологія» потужні можливості для трансляції основного змісту своєї пізнавальної діяльності, що відповідав намаганням переносу акцентів від вивчення умов існування людини в історії до безпосередньо самої людини, яка створює ці умови.

Конституювання в системі історичної науки ІА, що розгортається в західній її гілці з 60-х років минулого століття, пов'язано також з тенденцією міждисциплінарного синтезу у галузях соціально-гуманітарного пізнання, з тенденцією створення метанаукового гуманітарного простору, для якого слово «антропологія» здавалося найбільш відповідним ім'ям (назвою). В останньому значенні до терміну повертався його етимологічний зміст (людинознавство). Разом з тим в реальній історіографічній практиці виявлялося, що формування й окреслення предметного поля ІА натикається на непереборні протиріччя. При спробах його звуженого тлумачення виявляється збіг з існуючими в номенклатурі наукового історичного пізнання дисциплінами, при широкому — розмивання до меж власне історичної науки взагалі. Таким чином, ІА зберігає свій дисциплінарний образ переважно у системі гуманітарної освіти, а в науці виконує аксіологічну функцію з точки зору ідеальних орієнтацій пізнання.

Незважаючи на близькість ІА з історією ментальності, друга як дисципліна в межах теоретичних побудов видається частиною першої. У методологічному співвідношенні історико-ментальний підхід є одним із засобів історико-антропологічного пізнання. Але вказана розмитість дисциплінарного образу ІА заважає з'ясуванню конкретного вигляду її ідеальної джерельної бази.

В українській історіографії ще з ХІХ століття склалися певні традиції вивчення вітчизняної історії під «антропологічним» кутом зору, що може призвести до спокуси побачити ознаки випередження українською історичною наукою тенденцій розвитку європейської гуманітаристики ХХ століття. Якщо мислити у дисциплінарному вимірі, з притаманними йому усвідомленими рефлексіями з приводу предмету, мети, методів наукової дисципліни, то стане очевидною різниця між романтично-науковим мисленням М. Костомарова і його послідовників на ґрунті етноісторичних студій чи увагою до проблем антропології з боку позитивіста В. Антоновича з тими представниками гуманітаристики другої половини ХХ століття, які намагалися надати ІА статусу синтетичної метаісторичної дисципліни. У сучасній українській історичній науці й освіті має місце розширення інтересу до ІА як на теоретичному, так і на прикладному рівнях. Цей інтерес почав відкрито проявляти себе ще з другої половини 80-х років ХХ століття в структурах радянської науки, де було заманіфестовано необхідність інтеграції науково-історичного пізнання до системи метанауки «людинознавства».

Конкретним організаційним проявом інтересу до ІА є введення до системи вищої професійної освіти істориків курсу історичної антропології, але його програмний зміст демонструє спроби поєднання старого розуміння антропології як науки з елементами нового, тим самим наочно демонструючи, що ІА як дисциплінарний проект трудно вписується до реальної структури сучасної історичної науки.

Література: История ментальностей, историческая антропология. *Зарубежные исследования в обзорах и рефератах.* — М., 1996; Одиссей. Человек в истории. — М., 1989—2001; Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. — К., 2004.

Є. Чернов

Історична думка — історично визначене поняття, що включає в себе сукупність умовиводів, переконань, систему суджень про суспільний розвиток, а також узагальнене відображення історичної дійсності. Історична думка може бути обумовленою світоглядом, ідеологією або політикою.

Становлення історичної думки відбувалося в античний період. Цей процес був пов'язаний зі значними успіхами суспільного та культурного розвитку. Таким чином, успіхи соціальних відносин, посилення держав, зростання культури призвели до складання історичної думки, що була заснована на більш новому, ніж у давнину, розумінні минулого. Прагматизм античної історичної думки був пізніше витіснений середньовічним провіденціалізмом, що посилювало зростання міфологічних уявлень. Але це не може свідчити про те, що розвиток історичної думки припинився (у цей період відбувалося розширення кругозору істориків). Важливою умовою її формування стало утвердження уявлень про лінійний час, хронологію. Подальший розвиток історичної думки проходив у аспекті загальнонаукового розвитку.

Українська історична думка має майже тисячолітню історію. Її специфічні риси виявляються, у першу чергу, в її світоглядному фундаменті. Початок її формування почався у X столітті, коли міфологічний світогляд, що був оснований на емпіричному знанні та уявленнях язичників Давньої Русі, зустрівся із стрункою космологічною системою християнства та категоріями розвинутого абстрактного мислення. В українській історичній думці протягом усього її розвитку центральною є проблема

людини — мислячої, творчої, що прагне свободи. Історична думка переде історичній науці, а після виникнення останньої існує паралельно з нею.

Література: Колесник І. І. Українська історіографія (ХУЛІ — початок ХХ століття). — К., 2000.

О. Чала

І **Історична наука** — одна з фундаментальних суспільних наук, що вивчає генезу людського суспільства в усій її різноманітності та конкретності. Вона відображає потребу людського суспільства у самопізнанні, звідси — історична наука як одна з головних форм самопізнання людства. Історія (гр. *istoria*) — розповідь, оповідання про те, що вже давно вивчено, досліджено. Часто історичну науку задля стислості називають словом «історія».

Ще за часів античності для опису природи та спеціального розуміння історії як минулого людства виник термін «природна історія» (*historia naturalis*). Усе, що існує, має власну «історію», зокрема й історична наука (див.: *історіографія*).

Історичні знання та уявлення виникли у сивій давнині, але до того, як вони перетворились у науку, було подолано чималий шлях. Історична наука склалася з окремих наукових методів і прийомів аналізу минулого, спроб критично вивчати джерела, раціонально пояснювати різні події. Велике значення для появи історичної науки мала ідея історизму, тобто розуміння усіх явищ оточуючого світу і власне людини, його свідомості як таких, що знаходяться у розвитку.

Період докласового та ранньокласового суспільства, (рабовласницька та феодальна епохи) частіше за все вважають часом накопичення історичних знань, формування історичних уявлень. Становлення історичної науки вперше відбувається в Західній Європі у XVII–XVIII століттях і пов'язане з гострими ідейними колізіями цього періоду, протиріччями перехідної до

нового часу епохи. Гуманісти епохи Відродження підірвали провіденціалістські уявлення про минуле людства. Тоді ж уперше було висловлено думку (вона набула загального визнання багато пізніше) щодо поділу історії на давню, середньовічну і нову.

На становлення історичної науки чималий вплив мали філософія та політична думка Західної Європи того часу. У провідних країнах цього регіону (Італії, Німеччині, Франції та Англії) перетворення історичних знань у науку відбувалося приблизно в один і той же час. У Росії виникнення історичної науки припадає на XVIII століття і пов'язане з прізвищами В. Н. Татищева, а згодом М. В. Ломоносова, М. М. Щербатова, І. М. Болтіна та ін. В Україні спроби створення «критичної історії» на межі XVIII –XIX століть належать Я. Маркевичу.

Процес виникнення та розвитку історичної науки супроводжувався виділенням спеціальних історичних дисциплін: геральдики, історичної хронології, історичної географії, палеографії тощо, УДОСКОНАЛЕННЯМ методів і прийомів критики джерел.

Для історичної науки притаманний пошук законів розвитку суспільства. Французький мислитель XVI століття Ж. Боден одним з перших зробив спробу відшукати закони історії. І надалі в усі часи існування історичної науки її представники робили такі спроби. У XIX столітті виникло розуміння законів історії розвитку людства як підзаконів більш загальних — соціологічних. Для історичної науки характерна наявність конкуруючих течій та напрямів, тісний зв'язок зі світоглядом.

На оформлення історії як науки великий вплив мали ідеї Г. Гроція, Т. Гобса та деяких інших мислителів. Просвітителі, визнаючи єдність людства, ставили задачу створення його загальної історії. Історична наука з моменту свого зародження була і залишається полем гострих ідейних сутичок, у всі часи помітна її більша чи менша залежність від державного ладу та політичного режиму.

Історична наука по-різному диференціюється за хронологією, географією, державною та національною приналежністю, об'єктом дослідження, формами отримання та передачі знання, за школами тощо (антикознавство, медієвістика, слов'янознавство, французька історична наука, історична наука нового часу, мікроісторія, історія повсякденності, школа «Анналів» і т. д.).

Важливим етапом розвитку історичної науки є поява історіографії. Цей етап саморефлексії настає у провідних європейських країнах у ХІХ столітті і засвідчує досягнення історичною наукою своєї зрілості, її подальшої інституалізації.

У деяких напрямках історіографії історичну науку відносять до числа тих, що використовують ідеографічні методи, тобто її відмінність від так званих номотетичних наук полягає в тому, що історична наука індивідуалізує минуле. При цьому тільки уявлення про цілісність допомагає розрізнити природні та культурні феномени.

Література: Советская историческая энциклопедия. — М., 1965 — Т. 6.; Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. — М., 1987 (2-е изд., 2000); Отечественная история. — М., 1996. — Т. 2.

-

С

.

Куделко

✎

Історична пам'ять — одна з базових категорій історичної науки. Пам'ять є однією з властивостей нервової системи людини, тому, поперед усе, вона досліджується ПСИХОЛОГІЄЮ. У загальному вигляді пам'ять можна охарактеризувати як здатність людської свідомості відтворювати минуле. Історична пам'ять виступає однією зі складових суспільної свідомості. В основі історичної пам'яті лежить закріплення індивідом знань про минуле.

У вітчизняній історіографічній традиції перші спроби введення категорії «історична пам'ять» до наукового обігу належать до 60-х років ХХ століття. Такі спроби мали характер

теоретичного осмислення принципової значущості історичної пам'яті для дослідження перебігу історичного процесу. Наприкінці 80 — на початку 90-х років ХХ століття з'явився інтерес до вивчення історичної пам'яті з'явився не тільки серед істориків, але й серед соціологів. Такий інтерес обумовило виникнення на території колишнього СРСР низки незалежних держав і їх намагання усвідомити радянський етап у контексті свого історичного розвитку. Істотний вплив мали і **КОГНІТИВНІ** чинники в самій історичній науці, які викликали суттєві зміни в пізнавальних пріоритетах.

Слід зазначити, що серед учених немає єдності щодо визначення змісту поняття «історична пам'ять». Але помилкою є намагання деяких дослідників ототожнити історичну пам'ять з історичною свідомістю. Історична пам'ять є лише нижнім (ментальним) рівнем історичної свідомості, тоді як актуалізація і відтворення подій минулого відбувається на верхньому (ідеологічному) рівні. Лише після цього процесу минуле (пам'ять) потрапляє до сфери історичної свідомості.

Загальновизнаний розподіл історичної пам'яті на рівні: колективна, групова (професійна) та індивідуальна пам'ять. Зрозуміло, що такий розподіл є досить умовним. Для історіографічного дискурсу має особливе значення функціонування історичної пам'яті колективу (соціуму). Історична пам'ять — частина суспільної свідомості, тому вона є не стільки персоніфікованою, скільки соціальною. Її зберігачами (носіями) виступають соціальні спільноти: сім'я, нація, держава.

Для розуміння сутності історичної пам'яті важливе місце посідає визначення її структури. Російський дослідник В. С. Поляновський виділяє шість видів історичної пам'яті:

1. Етноісторична пам'ять. Усвідомлення свого походження, уявлення про прашурів.

2. Соціальна пам'ять. Уявлення про образ і рівень життя на різних етапах історичного процесу.

3. Політична пам'ять. Знання про колишні форми державного устрою.

4. Соціокультурна пам'ять. Палітра уявлень про витоки рідної мови, народний епос, національні традиції та звичаї, про запровадження писемності, про моральні та соціальні норми суспільства.

5. Конфесійна пам'ять. Уявлення про культові образи минулого та прийняття релігії.

6. Пам'ять про історично усталені форми спілкування з іншими народами, про культуру міжнаціонального спілкування.

Історична пам'ять має низку усталених у науковій літературі якісних ознак. Зміст історичної пам'яті — доволі динамічний чи, точніше, пластичний субстрат. Тобто уявлення про минуле актуалізуються під впливом різних факторів. Доволі часто історична пам'ять має персоніфікований характер, коли через оцінку діяльності окремої особистості формуються уявлення про перебіг подій. У значній мірі категорія «історична пам'ять» має аксиологічне та емоційне забарвлення. Інколи в історичній пам'яті відбуваються парадокси. Коли ганебні сторінки історії витісняються до сфери несвідомого, з одного боку, і коли досягнення минулого екстраполуються на реальну дійсність — з іншого. Остання ознака спонукає до визначення механізмів утворення історичної пам'яті.

Унікаючи деталізацій, цей процес загалом можна звести до свідомого та несвідомого пізнання, тобто коли в свідомості фіксуються події та образи, за які ми не відповідаємо, але які діють на нас, а через нас — на оточуючих. Перший рівень характеризується свідомим пошуком онтологічних і функціональних пояснень. До другого рівня можна віднести такі властивості психіки, як переживання і сподівання, сни та враження, а також будь-які соціальні стереотипи тощо.

Історична пам'ять може виконувати як конструктивну, так і деструктивну функції. Тому доволі часто вона стає об'єктом

цілеспрямованих маніпулювань. Сьогодні зростає можливість культивування штучної пам'яті та містифікації минулого. Спотворення минулого може мати вигляд процесу витіснення фактів і уявлень із сфери свідомого до сфери несвідомого. Наслідком цього може стати соціальна невротизація. Критичне сприйняття та формування конструктивної історичної пам'яті є одним із завдань історіографії.

Література: Тощенко Ж. Т. Историческая память и социология // СОЦИС. — М., 1998. — № 5; Поляновский В. С. Историческая память в этническом самосознании народов // Там же. — М., 1999. — №3; Тощенко Ж. Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. — М, 2000. — № 4; Могильницький Б. Г. Историческое познание и историческое сознание // Историческое сознание: к постановке вопроса. — Томск, 2000; Масненко В. В. Исторична пам'ять як основа формування національної свідомості // Укр. іст. журн. — К., 2002.

А. Парфіненко

Історична психологія — це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає психологічний склад окремих історичних епох, а також змін психіки й особистості людини в культурному макрочасі. Поняття історичної психології можна розглядати у вузькому та широкому розумінні. Історичною психологією у широкому розумінні є підхід, при якому психіка й особистість розглядаються у вимірах часу. Такий підхід характерний для соціально-гуманітарних дисциплін. Історична психологія у вузькому (спеціальному) розумінні виникає з намагання підвести під ці спостереження єдиний метод, відокремити наукові висновки від художнього вимислу. Історична психологія як результат взаємодії історичної та психологічної наук з'явилася у другій половині ХІХ століття. У ній можна виділити такі основні напрями:

1) герменевтично–феноменологічний, що продовжує лінію напівхудожнього прочитання джерел індивідуалізуючої історіографії і розуміючої психології ХІХ століття;

2) історичний, що орієнтується на «нову історію» (школи «історичного синтезу», «Анналів») і методи відтворювання картини колективного життя окремих епох. Цей напрям тяжіє до історичної реконструкції;

3) психологічний, що розробляє на історичному матеріалі генезу психічних процесів і структур (французька школа І. Мейерсона — Ж.-П. Вернана; «критична психологія» у ФРН);

4) психоаналітичний — використання неофройдизму при вивченні особистості та масових рухів у історії; розвивається у США як психоісторія.

Історична психологія передбачає можливість участі історіографії у трансформації психологічної науки, яка обмежена сучасною епохою і розглядає людину як об'єкт власних експериментів. При поєднанні знань про сучасність з історичним поглядом мають виникнути універсальні характеристики психічного життя людини.

Література: Коул Майк. Культурно-историческая психология. — М., 1997; Шкуратов В. А. Психика. Культура. История. — Ростов н/Д, 1990; Стили мышления и поведения в истории и мировой культуре. — М., 1990; Белявский И. Г., Шнуров В. А. Проблемы исторической психологии. — Ростов н/Д, 1982.

С. Куделко

Історичне знання — одна із складових частин знання як загально-наукової та філософської категорії. Загалом знання, в свою чергу, найчастіше розглядається як відображення об'єктивних характеристик дійсності у свідомості людини. Будь-яке знання ідеальне, тому воно потребує об'єктивізації, яка реалізується в продуктах праці (матеріальних і духовних),

технології, соціальних інститутах, пам'ятках культури та ін. При цьому знання об'єктивізуються знаково-символічними засобами природних і штучних мов. Писемність і книгодрукування, практично відразу після виникнення, перетворилися на найбільш розповсюджені й адекватні засоби фіксації й історичної трансляції знань. З розвитком комп'ютерних технологій і електронних систем комунікації все більшого значення набувають такі способи фіксації знань, як створення баз і банків даних і знань, експертних систем тощо. Це прямо й безпосередньо стосується також історичного знання. Вища форма організації знання—теорія або системи теорій, об'єднаних у наукові дисципліни. Однією з таких систем теорій є історія. Процеси розвитку знань характеризуються рухом від незнання до знання, переходом від пранаукового до наукового знання, змінами наукових теорій.

Власне історичне знання характеризується, по-перше, суб'єктивністю й індивідуальністю отримуваних дослідником результатів; по-друге, своєрідною «анонімністю» джерел знання та автономністю дослідницького процесу; по-третє, історичністю знання; по-четверте, претензією на об'єктивність, оскільки в процесі пізнавальної діяльності, особливо в період постановки завдань дослідження, історик має справу, як правило, з сучасністю. Актуалізація ж історичної реальності дозволяє вести мову про можливість отримання знань про історичне минуле, які можуть претендувати на істинність.

Чи не найважливішою в історичному знанні є проблема історичного факту. Загалом можна погодитися з існуючим у науковій літературі підходом щодо того, що володіти інформацією ще не означає володіти істинним знанням, а володіння істиною — це, перш за все, володіння досвідом її отримання та застосування. Тим не менше власне робота історика розпочинається із здобуття історичного факту. Звичайно, індивідуальність історичного факту та його суб'єктивне трактування істориком помітні в першу чергу, але при цьому слід враховувати, що об'єктивність відбору й аналізу

історичних фактів залежить від ступеня науковості теорій та методології, які застосовуються в процесі цього аналізу.

Суб'єктивність у тлумаченні історичного факту, його багатоаспектність зумовили появу найрізноманітніших, іноді абсолютно протилежних, концепцій історичного пізнання. Але в будь-якому разі можна визнати, що поняття факту стосується і фрагмента реальності, і фрагмента теорії. Інтерпретація факту, згідно з релятивізмом, передбачає його аналіз у контексті історії та її певного теоретичного опису. Якщо ж спробувати звільнитися від релятивістського підходу, то тоді слід постійно шукати його «об'єктивне» ядро, яке не залежить від інтерпретації істориком цього факту.

Історичний факт — це абстракція, створена на основі застосування загальної категорії до чуттєвого об'єкта, але при збереженні індивідуальності останнього. Однак у цій абстракції не обов'язково втрачається конкретний зміст події, відображеної відповідним історичним фактом. Тому вірніше говорити про історичний факт не як про абстракцію, оскільки це поняття передбачає елімінування індивідуального та конкретного змісту, а скоріше як про науково-пізнавальний образ, єдність абстракції й уявлення про конкретний чуттєвий об'єкт.

Слід підкреслити, що історичний факт містить у собі принаймні два типи знання: власне історичне, тобто знання про походження подій (і в цьому полягає його об'єктивна складова), і знання, зафіксовані істориком у вторинному тексті. Останні мають особливо важливе значення, оскільки людство свої знання про суспільство формує переважно на основі саме вторинних текстів, історичних праць, на які свій відбиток накладає особиста індивідуальність дослідника, його суб'єктивне ставлення до історичної реальності, історизм розвитку історичної теорії в цілому. Звідси знання історичного факту в своїй сукупності має дві сторони: власне факт і його сучасну інтерпретацію істориком, коли до знання, закладеного в історичному факті, додається знання історика про

досліджуваний історичний період у його сучасній інтерпретації. Можливо, за різних часів різними істориками ці історичні факти вже досліджувалися, їм давалися іноді протилежні оцінки, які також вплинули на історика при оцінці історичної реальності. Тому ні в якому разі не можна забувати про політичні, моральні та інші норми, на яких виховувався дослідник.

Таким чином, на трактуванні будь-якого історичного факту при поясненні кожної історичної реальності більшою або меншою мірою, але завжди однозначно позначається вплив епохи, в якій живе й працює історик.

Ще однією структурною частиною історичного знання є історична теорія. Факт є своєрідним фундаментом історичної теорії, однак зв'язок між фактами та теоретичними узагальненнями непростий і далеко не односторонній. Факт є істотним компонентом історичного знання і, ймовірно, саме система фактів значною мірою впливає на формування або спростування теорії.

Література: Библер В. С. Исторический факт как фрагмент действительности // Источниковедение: теоретические и методологические проблемы. — М., 1969; Ракитов А. И. Историческое познание: системно-гносеологический подход. — М., 1982; Швырев В. С. Научное познание и деятельность. — М., 1984; Гуревич А. Я. Что такое исторический факт? // Там же; Пружинин Б. И. Рациональность и историческое единство научного знания. — М., 1986; Шмаков В. С. Структура исторического знания и картина мира. — Новосибирск, 1990; Социальная философия: Учебник / Под общ. ред. В. П. Андрущенко и Н. И. Горлача. — К.; Х., 2002.

В. Воронов

Історичне поле — це та сукупність свідочств, що містяться в необроблених історичних джерелах, яка стає об'єктом історичного дискурса (в термінології Х. Уайта).

Для цього історичне поле піддається двом операціям: а) переформулюванню його в термінах самого історика шляхом створення мовного протоколу певного (несвідомо обраного) типу, який конститує історичне поле як об'єкт розумового сприйняття; б) вибору та розміщенню його даних з метою їх протиставлення аудиторії. Далі така сукупність даних пояснюється за допомогою різних стратегій у відповідності з обраним типом мовного протоколу (див.: *префігурація, рівні концептуалізації в історичному творі*).

Уайт уникає сутнісного визначення історичного поля або, точніше, не має в цьому потреби, оскільки в межах його формального історіографічного методу не стоїть проблема історичної реальності, адекватності історичних описів цій реальності — Уайта цікавить лише структура таких описів. «Історичне поле» може функціонувати як максимально нейтральний термін, необхідний для позначення певних свідоцтв, які можна видобути з джерел і піддати певним операціям, які, власне, і будуть предметом аналізу історіографо-формаліста.

Література: Уайт Х. Метаистория: историческое воображение в Европе XIX века. — Екатеринбург, 2002.

Я. Приходько

x

Історичний інтерес. Термін «інтерес» належить до так званих «пакетних понять», створених для позначення одних груп явищ, які часто поширюються на схожі явища. Ця схожість визначається тими певними практичними ситуаціями, за межами яких поняття поступово, але не повністю, втрачає свій зміст і значення. Складність щодо загального визначення пакетних понять полягає у тому, що у них відсутня загальна ознака.

Історичний інтерес — це увага до явищ із погляду на їхнє виникнення та розвиток. У цьому контексті явища

розглядаються у зв'язку з конкретними умовами їх існування на різних етапах розвитку. Термін «історичний інтерес» має безпосереднє відношення до генезису історичного пізнання. Існує психологічний і гносеологічний підхід до пізнавальної категорії «інтерес».

Гносеологія розглядає всі пов'язані з процесом пізнання структури під кутом зору ЇХНЬОГО відношення до об'єктивної реальності, до тієї системи, пізнанню якої вона служить. ЇХНІЙ склад, внутрішня організація, взаємозв'язок, методи конструювання, пізнавальна роль, функції, які виконуються в загальній системі пізнавальної діяльності, — усе це розглядається з позицій головного гносеологічного питання. Тому в теоретико-пізнавальному плані інтерес розглядається як поняття, що фіксує особливі об'єктивні відносини.

Необхідність зрозуміти продукт людської діяльності вимагає розуміння соціального суб'єкта. Інтерес виконує роль пізнавального стимулу. Виникнення історичного пізнання і його розвиток нерозривно пов'язані з виникненням і ЗМІНОЮ змісту історичного інтересу. Як гносеологічна категорія історичний інтерес фіксує певні об'єктивні умови та відносини, але, відділившись від них у ході культурної еволюції і набувши відносної самостійності, він здійснює різний вплив на історичне пізнання. Через історичний інтерес на історичне пізнання впливають класові, релігійно-етнічні, культурно-етнічні й особисті позиції.

Уперше термін «історичний інтерес» був сформульований у VI—V століттях до н. е. у Греції. Хоча сам цей термін як певний тип ставлення людини до себе був майже «невловимий». Реалізація історичного інтересу постає перед нами у вигляді «Історії» Геродота.

Одним із важливих факторів виникнення історичного інтересу та відповідної форми пізнання було виявлення необоротності, взаємозв'язку, послідовності та детермінації соціально значимих подій і окремих вчинків людей у часі.

Об'єктивною основою історичного інтересу стала здатність «дивуватися» явищам суспільного життя. Це породило інтерес до розуміння суті явищ, що відбувались у суспільному житті.

Античні й наступні історики, не піднявшись до ідеї історичної закономірності, проявляли інтерес до цього боку історичної дійсності. Спостерігаючи сучасність, вони ще не могли помітити певну спільність, типові, схожі риси в їхньому різноманітті.

Проблема історичного інтересу, причини його розвитку і роль у формуванні історичного пізнання не розглядалася широко в літературі до другої половини XV століття. Одним із перших методологів, який зробив спробу аналізу змісту та структури поняття «історичний інтерес», був Г. Ріккерт. Він ставив сам вибір дослідної тематики в історичних дослідженнях у залежність від інтересу. Згідно з його теорією історичний інтерес визначається лише системою цінностей, а не об'єктивними процесами. З концепцією історичного інтересу на початку XX століття виступив німецький філософ Е. Трьольч.

Аналіз генезису історичного інтересу показує, що він є не результат абстрактного ставлення до вічних і незмінних культурних цінностей, а феномен, породжений самою історією. Він входить у набір цінностей певної епохи, в ціннісну парадигму. Певною мірою відокремившись від свого джерела, він набуває культурної й пізнавальної самостійності.

Отже, історичний інтерес знаходить свою реалізацію в історичному пізнанні. Він складається не відразу і не відразу виявляється. Його чітке усвідомлення виникає на більш пізніх етапах історичного пізнання.

Література: Риккерт Г. Философия истории. — Спб., 1908; Додонов В. И. Эмоция и ценность. — М., 1978; Ракитов А. И. Историческое познание. — М., 1982; Немировский А. И. У истоков исторической мысли. — Воронеж, 1986.

О. Павлова

Історіографічна модель (як будь-яка пізнавальна модель) — це узагальнена абстрактна конструкція, яка використовується для пізнання, вона є аналогом, «замісником» або квазіоб'єктом. Загалом деякі дослідники нараховують 37 різних визначень поняття «модель» (А. І. Уємов). Моделювання базується на загальнонауковому принципі аналогії. Значення його полягає в аксіоматичному твердженні про те, що знання про ознаки, характеристики, властивості певного об'єкта можливо отримати, вивчаючи ознаки та властивості іншого об'єкта, за умови, що ці два об'єкти схожі між собою. Об'єктом історичного дослідження завжди є знакові моделі, що несуть у собі інформацію про минуле. Історичні джерела є своєрідними «інформаційними аналогами» минулого. Таким чином, увесь процес пізнання минулого стає пов'язаним з моделями й моделюванням: 1) усі писемні історичні джерела є гомоморфними знаковими моделями минулого; 2) процес їх дослідження істориком є моделювання; 3) результати його діяльності — суть гомоморфні знакові моделі минулого (В. В. Підгаєцький).

Під історіографічною моделлю також розуміють як реконструкцію будь-якого об'єкта минулого, так і засіб для реконструкції процесу пізнання минулого. За А. М. Сахаровим, який запропонував термін «історіографічна модель», — це «ідеальний тип», розумова конструкція, що оперує низкою «факторів історії науки».

Модель може мати мовний або формалізований вигляд (за В. В. Підгаєцьким, моделі можна розподілити на описові, або логіко-лінгвістичні та кількісні, або математико-статистичні). Суть побудови моделі полягає в тому, щоби за її допомогою поглибити вивчення властивостей, функцій, розвитку об'єкта моделювання. Успіх моделювання забезпечується дотриманням основних методологічних принципів побудови моделей: чіткістю розуміння мети моделювання, його етапів, типів моделей, принципів їх побудови й аналізу.

Завдання та рівні моделювання можуть бути різними. У залежності від пізнавальної цінності їх можна розташувати так: емпіричне моделювання, математична верифікація гіпотез, дедуктивне моделювання. Класифікація моделей може відбуватися у відповідності до особливостей відображення тих чи інших сторін прототипу. У цьому випадку **виділяють** ізоморфні та функціональні моделі. Стосовно розвитку історичної науки більше значення мають функціональні моделі, які не відтворюють прототип, але побудовані так, щоби зрозуміти його функціонування. Дехто вважає, що в історичному дослідженні не існує ізоморфних моделей (тотожних об'єкту дослідження, тобто минулому). Виділяють також реконструктивні й аналогові моделі. До перших відносять адитивно-часову модель історії науки (використання цієї моделі пов'язано з виокремленням тих чи інших періодів у розвитку науки), моделювання фрагментів історії науки (прикладами такого моделювання можуть бути альтернативні варіанти), біографічні моделі (розподіл учених за типами чи «психографічна» реконструкція). Визнання «непрозорості» тексту як системи організації інформації ставить завдання побудови моделей тексту (див.: *текст*). Останнім часом увагу дослідників привернуло формально-кількісне моделювання, яке будується на аналізі кількісних характеристик явищ і процесів шляхом математичної обробки. Зокрема, в історіографії це стосується вивчення динаміки наукової творчості вчених та ін.

Література: Уемов А. И. Логические основы метода моделирования. — М., 1971; Завьялова М. П. Метод ретроспекции и моделирование в историческом исследовании // *Вопр. методологии истории и историогр.* — Томск, 1974. — Вып. 3; Ковальченко И. Д. О моделировании исторических явлений и процессов // *Вопр. истории.* — 1978. — № 8; Быков Г. В. Историографические модели // *Вопр. истории естествознания и техники.* — 1980. — № 3; Батароев К. Б. Аналогии и модели в познании. — М., 1981; Бородкин Л. И. Методология

моделирования в зарубежной клиометрике: новые тенденции // Проблемы исторического познания: Материалы междунар. конф. — М., 1999; *Підгаєцький ВВ.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. — Д., 2001.

С. Посохов

Історіографічна ситуація — термін, який відображає одне з ключових понять історіографії і має значний методологічний потенціал. Історіографічна ситуація — це певний фрагмент історіографічного процесу в конкретному просторово-часовому вимірі, вона характеризує його дискретність, уривчастість. Історіографічна ситуація відображає властиві окремому історичному моменту або періоду прикмети історичного пізнання. Якщо категорія «історіографічний процес» характеризує історичне пізнання з позицій динаміки та цілісності, то категорія «історіографічна ситуація», навпаки, — з позицій статичності на певному відрізку часу.

На межі 70—80-х років ХХ століття в історіографії з'явилась лексична новація — формула «історіографічний процес», яка вживалась у літературі як синонім об'єктивного процесу розвитку історичної науки. А. Є. Кертман перший оперує цією формулою як науковим поняттям, але для обґрунтування інших, з його точки зору, методологічно значущих понять: «історіографічна ситуація», «приватні історіографічні процеси». Дефініція «історіографічна ситуація», сформульована Кертманом, базується на тому, що автор чітко виділяє дві групи процесів, які впливають на розвиток історичної науки: «внутрішні» і «зовнішні». «Зовнішніми» він називає «обставини», «процеси», «сторони» — це те середовище, в якому розвивається наука, умови її існування: соціально-економічні, політичні процеси, соціальне замовлення, характер ідеологічної боротьби, політика уряду щодо науки, загальна методологія наукового пізнання і т. ін. «Внутрішні» процеси,

вивчення яких є завданням історіографічного дослідження, пізнаються як «приватні історіографічні процеси». Вони складають «різні сторони» єдиного історіографічного процесу і за змістом являють собою: накопичення знань про минуле, розширення проблематики, зростання джерельної бази, збагачення методики і техніки дослідження, розвиток методології, уточнення і перегляд концепцій, зміни в кадровому складі наукових установ, принципах організації науки і т. ін.

Кожний з «приватних історіографічних процесів» розвивається під впливом багатьох суто наукових і «зовнішніх обставин», але ж має свої власні закономірності, чим і визначається нерівномірність розвитку різних сторін єдиного історіографічного процесу.

В якийсь окремий (даний) момент історії історичної науки рівні розвитку приватних історіографічних процесів, як правило, не збігаються, що підтверджується і суто емпірично.

Історіографічна ситуація — це стан історичної науки, що складається в результаті синхронізації певних стадій (або рівнів) розвитку приватних (відносно самостійних) історіографічних процесів, а також «зовнішніх» процесів, які впливають на розвиток історичної науки.

Кожна конкретна історіографічна ситуація неповторна, бо, окрім співвідношення рівнів розвитку приватних історіографічних процесів, її характеризують і інші риси та явища, які не можна ігнорувати при описі й аналізі ситуації.

При всіх відмінностях між ситуаціями їм притаманна одна спільна риса: наявність протиріччя або системи протиріч між рівнями приватних історіографічних процесів.

Протиріччя слід розглядати як головну сутнісну ознаку історіографічної ситуації: наприклад, якщо в даній окремій ситуації головним є протиріччя між значним масштабом накопичених знань і недостатнім розвитком методології, а звідси і обмеженість наукових узагальнень, то решта рис знаходяться

в певних відносинах до цього стрижневого протиріччя. Воно і є джерелом розвитку ситуації. Наявність однотипних основних протиріч вказує на належність до одного типу історіографічних ситуацій. Типологічна спільність між ними не знімає індивідуального в кожній ситуації і служить основою встановлення закономірностей, притаманних даному типу ситуацій.

Історіографічну ситуацію слід розглядати також у залежності від того локальна вона чи глобальна, чи належить до одного наукового напрямку, школи тощо.

Література: Кертман Л. Е. Историографическая ситуация // Методологические и теоретические проблемы исторической науки. — Калинин, 1980; *Волбуев О. В.* К вопросу о понятии «историографическая ситуация» // Вопр. методологии истории, историографии и источниковедения. — Томск, 1987; *Кертман Л. Е.* Понятие «историографическая ситуация» и его методологическое значение // Там же; *Попова Т.* О понятии «историографический процесс» // Історія і теорія історичної науки та освіти: Харк. історіогр. зб.— 1995. — Вип. 1; *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000.

В. Пікалов

Історіографічне джерело. Історіографічним джерелом можна вважати пам'ятку минулого, яка надає дослідникові інформацію щодо характерних рис та особливостей розвитку історичних знань і історичної науки, тобто щодо безпосереднього предмету історіографічних досліджень. Таким чином, до категорії історіографічних джерел можна віднести різноманітні історичні джерела, що містять інформацію про життя та творчість відомих істориків, виникнення та розвиток історичної науки, типові для кожної епохи риси мислення.

Дехто з дослідників вважає, що до категорії «історіографічне джерело» можна віднести будь-які історичні джерела, які мають

пряме чи опосередковане відношення до фактів історичної науки. Ця категорія дійсно має досить широке значення, тому до неї можна віднести навіть ті джерела, які мають лише опосередковане відношення до історії історичної науки, але завдяки яким дослідники мають змогу визначити так званій «дух часу», «мікроклімат» суспільства та науки, тобто ту соціально-політичну й ідейну атмосферу, яка склалася на певному історичному етапі. Саме тому виникає питання про класифікацію історіографічних джерел. Зважаючи на об'єктивно-суб'єктивний характер цих джерел, до них застосовується видовий принцип класифікації, що поділяє їх на певні групи, а саме: легенди, міфи, літописи, історичні праці, науково-популярна література, матеріали наукових досліджень ученого (тобто його «творчої лабораторії»), навчальна література, документи, що свідчать про організаційні процеси в історичній науці й освіті тощо.

Як уже було зауважено, великого значення на сучасному етапі набуває проблема співвідношення категорії «історіографічний факт» і «історіографічне джерело» (див.: *історіографічний факт*). Поза сумнівом, історіографічне джерело передує історіографічному факту у розумінні факту-знання. Тобто праці історика, його біографія чи навчальна література є історіографічними джерелами, а певна інформація, яку з них вилучає дослідник, перетворюється в процесі осмислення на історіографічне знання, яке стає історіографічним фактом. Таким чином, історіографічне джерело є первинним щодо історіографічного факту.

Але не слід забувати про відображення історіографічного факту як факту дійсності в джерелі (так само, як факт історичний відбивається в історичному джерелі), а також про те, що історіографічне джерело саме виступає як історіографічний факт.

Література: Нечкина М. В. История истории (некоторые методологические вопросы истории исторической науки) // История и историки. — М., 1965; Зевелев А. И.

Историографические исследования: методологические аспекты. — М., 1987; Шмидт С. О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. — М., 1997; Вовк О. Б. Терминологические проблемы историографии: историографический факт и историографический источник // Категоріальний апарат історичної науки: Харк. історіогр. зб. — Х., 2000. — Вип. 4.

О. Вовк

Історіографічний процес. Категорію «історіографічний процес» застосовують при аналізі історичної науки в узагальнюючому або конкретному просторово-часовому вимірі. Це поняття увійшло до наукового обігу в 1970—1980-х років для позначення процесу розвитку історичної науки. *Першим, хто вжив цю категорію ж наукове поняття, був Л. Е. Кертман.*

Виходячи з того, що на розвиток історичної науки впливають низка зовнішніх і внутрішніх факторів, Л. Е. Кертман уважав, що завданням історіографії є дослідження саме внутрішніх чинників. Такі внутрішні фактори вчений інтерпретував як «приватні історіографічні процеси». Самі такі процеси, на його думку, являють різні аспекти «єдиного історіографічного процесу» і містять: накопичення історичних знань, розширення проблематики, ріст джерельної бази, розвиток методології тощо. Отже, завдяки поняттю «історіографічний процес» відбувається усвідомлення предметно-об'єктного поля історіографії.

На думку Т. Н. Попової, аналіз історіографічного процесу складає три рівні досліджень. Перший рівень — соціокогнітивний. Він передбачає вивчення внутрішніх і зовнішніх впливів на перебіг історіографічного процесу. Справа в тому, що контроверза «внутрішні-зовнішні», або «інтерналізм - екстерналізм» стала анахронізмом ще з середини 1980-х років. Таким чином, серед дослідників склалося розуміння багатовекторності впливу на розвиток історичної науки і на перебіг історіографічного процесу

відповідно. Що стосується внутрішніх факторів, то вище вже розглядалися деякі з них. Говорячи про зовнішні чинники, їх можна позначити як середовище, в якому розвивається наука. Йдеться про вплив філософських, економічних, політичних та інших умов, доктрин і установок.

Другий рівень складає вивчення інфраструктури історичної науки. На думку тієї ж Т. Н. Попової, аналіз інфраструктури повинен містити висвітлення матеріально-виробничих і персональних аспектів з однієї сторони, і соціально-інституціональних — з іншої. До перших слід віднести матеріально-технічну базу історичної науки, її фінансування, технічні засоби, історичні установи, кадри тощо, до других — вивчення соціальних інституцій, які регламентують дослідницьку діяльність.

Третій рівень — це так звана «соціокультурна система». Вона передбачає врахування специфіки типу суспільства, системи суспільної свідомості, менталітету, культурних і наукових традицій тощо. Як зазначає Т. Н. Попова, незважаючи на аморфність складових соціокультурної системи, саме вона, детермінуючи функціональність науки як соціального інституту, визначає специфіку верхнього рівня.

Якщо врахувати, що предмет історичної науки має тенденцію до розширення, то, відповідно, історіографічний процес не має чітко усталених окреслень. Його структура потребує постійного вдосконалення. У цілому в методологічному ракурсі категорія «історіографічний процес» виступає як дослідницький засіб, за допомогою якого можна здійснювати історіографічний аналіз.

Література: *Попова Т. Н.* ОПОНЯТИИ «историографический процесс» // *История і теорія історичної науки та освіти:* Харк. історіогр. зб. — Вип. 1. — Х., 1995; *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII - початок XX століть). — К., 2000.

А. Парфіненко

Історіографічний факт — це об'єкт історіографічного дослідження, факт історичної науки, що містить в собі інформацію щодо історичного знання.

Історіографічний факт (так само, як і факт історичний) в сучасній спеціальній історіографічній літературі має велику кількість тлумачень. Дехто з дослідників уважав історіографічним фактом авторську концепцію, дехто — історичні праці, що роблять важливий внесок у розвиток історії історичної науки, дехто — творчу лабораторію вченого і т. ін.

Безперервний розвиток історичної науки сприяє розширенню поняття «історіографічний факт». Деяка інформація, що раніше не здавалася важливою, на сучасному етапі набуває великого значення, що дозволяє зараховувати її до категорії історіографічних фактів. Частина дослідників уже звертала увагу на те, що існує нагальна потреба в розширенні кола історіографічних фактів за рахунок залучення нових даних з історії історичної науки. Історіографічний факт, в першу чергу, за самою своєю сутністю є фактом історичним. Вітчизняна література, присвячена висвітленню спеціальних історичних проблем (передусім література з питань історіографічних досліджень), неодноразово констатувала, що різниця між фактом історичним і фактом історіографічним полягає в тому, що перший є поняттям ширшим, більш повним, другий — поняттям більш вузьким, спеціалізованим. Тобто якщо в історіографічному факті міститься інформація з історії історичної науки, то в факті історичному та сама інформація не завжди чітко окреслена і неповною мірою є доступною для безпосереднього вивчення істориком науки. Важливо, що в історичному факті виділяють три його суттєві стани. По-перше, це історичний факт як реальна подія: перший ступінь, що відбиває історичний факт як факт-подію, фрагмент історичної дійсності, історичну подію, факт історії, чи історичний факт. По-друге, це історичний факт як інформація: другий, перехідний ступінь, що визначає історичний факт як

факт-джерело, факт-інформацію чи повідомлення джерела. По-третє, історичний факт як наукове уявлення: кінцевий ступінь, на якому історичний факт перетворюється на факт-знання, історіографічний факт, факт-історичне знання, науково-історичний факт. Це дозволяє робити такі висновки: історіографічний факт є факт історичний, який набуває історіографічного рангу на ступені перетворення інформації, видобутої з джерела, в історичне знання. У зв'язку з цим визначення історіографічного факту як даних, що були здобуті з будь-якого виду історіографічних джерел, є вузьким.

Сьогодні ми можемо вирізняти два варіанти історіографічного факту – знання: 1) в широкому розумінні як факт-знання взагалі і 2) в більш вузькому розумінні як факт, видобутий з історіографічного джерела і усвідомлений дослідником. Водночас усе вищезгадане зовсім не виключає існування історіографічного факту як події минулого й історіографічного факту як відображення дійсності в джерелі. У даному випадку ми маємо на меті лише підкреслити різноманітність розуміння історіографічного факту-знання. Саме тому методологічно та термінологічно недоречною і навіть шкідливою може бути ситуація змішування варіантів історіографічного факту, ігнорування їх суттєвих особливостей.

Окрім цього, існує певного роду стереотипний підхід до процесу присвоєння звання історіографічного факту. Майже завжди історіографічним фактом вважаються ті явища історії історичної науки, які мали певні наслідки і не залишилися без уваги дослідників через те, що стали важливими подіями в розвитку історичних знань: це і праці відомих учених, їх історичні концепції, факти їх біографії, особливості їх творчої лабораторії. Але не меншої уваги заслуговують факти, які не досягли такого високого рівня. Це факти, що свідчать про популярність певних концепцій, про розповсюдження ідей тих чи інших історіографічних шкіл тощо. Це так звані факти загального значення, чи факти «на вершині» (як вони були

названі дослідниками), на відміну від фактів, які мають першочергове значення і які умовно можна вважати «вершинами».

Наведені вище проблеми безпосередньо пов'язані з проблемою, що виникає при відборі історіографічних фактів дослідником. Вимоги об'єктивності в процесі відбору історіографічних фактів дуже умовні через те, що сам процес ґрунтується на суб'єктивних судженнях. Така ситуація простежується на прикладах будь-яких епох і країн. Відбір чітко визначених фактів для обґрунтування тієї чи іншої теорії може призводити до ситуації, коли факти починають розглядатися окремо від усієї їх сукупності і не відбивають усієї картини історіографічних явищ, що, в свою чергу, може призвести до помилкових тверджень і суперечливих висновків.

У процесі перетворення інформації джерела в історіографічне знання дослідник свідомо чи підсвідомо керується певною системою чи шкалою цінностей, прийнятих в науці та суспільстві. До того ж цей підхід має місце на всіх етапах роботи дослідника з історіографічним фактом.

Історіографічний факт достатньою мірою відбиває і загальний рівень стану науки в суспільстві. На думку деяких дослідників, це пов'язано з деяким фундаментальним принципом стильової єдності (чи стильової міри), згідно з яким кожна епоха передбачає певну єдність у розвитку наук, має свої, притаманні лише їй, риси мислення.

Література: Нечкина М. В. История истории (некоторые методологические вопросы истории исторической науки) // История и историки. — М., 1965; Зевелев А. И. Историографические исследования: методологические аспекты — М., 1987; Шмидт С. О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. — М., 1997; Вовк О. Б. Терминологические проблемы историографии: историографический факт и историографический источник

Історіографія (від грец. *historia* — оповідь про минулі події і *grapho* — пишу) — спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію розвитку історичних знань, історичної думки, історичної науки. Нині мають місце принаймні два значення цього терміна: 1) наукова дисципліна; 2) синонім історичних творів, історичної літератури взагалі. Розрізняють проблемну та теоретичну історіографію (І. І. Колесник), або загальну (досліджує розвиток історичних знань, історичної науки в цілому), предметну (історіографія історії окремих регіонів, країн, сфер людської діяльності) та проблемну (вивчення історії опрацювання певних наукових проблем) історіографію (М. А. Варшавчик). В останньому варіанті історіографія перш за все виконує функцію визначення перспективних напрямків подальших конкретно-історичних досліджень. У системі історичної науки вона виконує функцію управління, планування та контролю за пізнавальною діяльністю історика. У процесі історичного пізнання історіографія виконує конструктивну (розбудова історичного знання, здобуття нового в науці) та парадигмальну (закріплення усталених наукових норм) функції. Ці дві функції інколи об'єднують в одну — методологічну. Виділяють також світоглядну функцію (вплив на стиль мислення історика, критичне ставлення до історіографічної спадщини), функцію інтегративного чинника та дидактичну функцію (І. І. Колесник). Виходячи з форми та спрямованості праць, дехто виділяє рівні історіографічного дослідження: реєстраційний (оглядово-бібліографічний), проблемний («критичний»), узагальнюючий (прогностичний).

Згідно з тезою, що історіографія — рефлексивний компонент процесу історичного пізнання, варто визнати, що перші

історіографічні уявлення виникають водночас із предметним знанням про історію. Першопочатки історіографічних уявлень становить власна рефлексія автора історичного твору. Таким чином, протягом тривалого часу історіографічний елемент існував у формі самосвідомості окремого автора. З XVI століття, у зв'язку із поширенням друкарства, виникає жанр історико-наукових та історико-літературних описів. Поява перших праць з історії науки у вигляді переліку літератури з предмета дала підстави деяким дослідникам виводити історію науки (історіографію) від доби Ренесансу (Б. А. Старостін).

Слово «історіограф» французького походження, у XIV столітті так називали митця, який малював мініатюри на історичні сюжети, з XVI століття — придворного письменника, якому доручалося писати офіційну історію країни. Найчастіше цю посаду обіймали відомі літератори, поети та філософи (Буало, Расін, Вольтер). Але фактично посада офіційного історіографа існувала ще у Давньому Китаї, Римі, середньовічній Венеції, Флоренції доби Ренесансу тощо. У Росії першим офіційним історіографом був Г. Міллер, пізніше — М. Щербатов, М. Карамзін та ін. Звання офіційного історіографа давало додаткові можливості в опрацюванні архівних матеріалів, до певної міри звільняло від офіційної цензури. Термін «історіографія» прийшов до Росії з Німеччини. Спочатку його вживали як синонім понять «історик», «історія», «історична наука».

З XVIII століття в загальноєвропейській традиції поступово виокремлюється такий напрямок, як надання оцінок літературі з конкретного питання, критична історія конкретної проблеми («критичний напрямок», або «критична історія»). Цей напрямок в історичній науці означав формування історіографічного методу в конкретно-історичних дослідженнях, при якому аналіз проблеми здійснювався через аналіз підходів її вирішення тим чи іншим ученим. В університетах ця лінія через деякий час трансформувалася в навчальну

дисципліну і визначила нове значення терміна «історіографія» як історії самого історичного знання. Саме «критичний стрижень» — критичний огляд літератури, а точніше, — огляд застосування істориками критичного методу склав основний зміст історіографічних досліджень та історіографічних курсів. Протягом другої половини ХІХ — початку ХХ століття відбувалося утвердження більш широкого розуміння проблемного поля нової наукової дисципліни. До неї стали включати історію історичної думки, історичних установ. Її почали розглядати в контексті історії як науки в цілому, історії культури, історії ідей. О. С. Лаппо–Данилевський серед перших поставив питання про назву нової дисципліни, розглянувши її в історичному, логічному та феноменологічному аспектах. Питання про розуміння істориками середини ХІХ — початку ХХ століття терміна «історіографія» детально розглянула Р. А. Кіреєва. Вона правомірно пов'язала проблему предмета науки з її назвою, відзначаючи, що утвердження певної назви фіксує коло наукових проблем, означає, що дана галузь науки пройшла перший, «організаційний» період і піднялася на новий, більш високий щабель свого розвитку. Пошуки назви нової дисципліни були доволі тривалими. Формула «історія історичної науки» (назва, яка, на думку Кіреєвої, найбільш повно відображає цю дисципліну) виникла в ХІХ столітті, але не закріпилася на практиці. Загалом, у ХІХ — на початку ХХ століття виникло не менше двадцяти варіантів назв згаданої дисципліни. Для першої половини — середини ХІХ століття використання терміна «історіографія» для позначення нової галузі історичного знання було нехарактерним. Першим, за Кіреєвою, його застосував І. В. Лашнюков, і лише наприкінці ХІХ століття слово «історіографія» почало частіше зустрічатися в друкованих працях. Однак воно розповсюджувалося на різні види історичних праць. У радянській науці термін «історіографія» також застосовувався в різноманітних значеннях. Поступово, протягом 1960—1980-х років, серед історіографів термін

«історіографія» як назву самої історичної науки було визнано архаїчним (хоча це не виключило названого значення з лексики); розуміння історіографії як літератури з конкретної проблеми з 1980-х років у колі спеціалістів - історіографів усе частіше почало замінюватися формулою «проблемна історіографія» і широкого розповсюдження набуває розуміння історіографії як спеціальної історичної дисципліни з досить значним проблемним полем.

І. І. Колесник відносить перетворення історіографії на спеціальну історичну дисципліну до 50—80-х років ХХ століття, коли ознаки теоретичної й організаційної зрілості не лише виявляються, але й «піддаються розгляду». Останній аргумент фіксує принциповий критерій **КОГНІТИВНОЇ** інституціоналізації наукової дисципліни — механізм рефлексії. Якщо в області історичного пізнання наукову рефлексію слід ідентифікувати з історією історичної науки — історіографією, то по відношенню до самої історіографії (тобто в області історіографічного пізнання) наукова рефлексія виступає у вигляді нового напрямку — історії історіографії. На межі 1980—1990-х років зміст цієї наукової дисципліни визначали в діапазоні: 1) історія історичної думки та історія історичної науки як соціального інституту; 2) історія історіографічного процесу в усій його багатомірності (Т. М. Попова). Поступово виникло розуміння історіографії як наукознавчої дисципліни, а потім — як складової інтелектуальної історії. Разом з тим була й інша тенденція. Ф. П. Шевченко, вважаючи, що історіографічні дослідження підпорядковані конкретно-частковим цілям, відносив історіографію до спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін (останнім він відмовляв у статусі науки). М. А. Варшавчик також уважав історіографію спеціальною галуззю наукових знань. Такий погляд залишається поширеним серед істориків і сьогодні. У зв'язку з цим термін «історіографія» має широкий спектр значень: він охоплює і сферу історичного знання про предмет

суто історії, і сферу історіографічного знання про саме історичне знання та його інститути. Це створює труднощі в чіткому структуруванні історіографічної галузі знань, що відображається, в першу чергу, в змісті та назвах навчальних дисциплін. Багатозначність терміна поширюється й на поняття «українська історіографія», під яким розуміють одночасно: 1) сукупність літератури з проблем історії України; 2) процес виникнення і розвитку історичної науки в Україні; 3) наукову дисципліну, яка вивчає стан і розвиток історичної науки в Україні (І. І. Колесник). Історіографія продовжує розвиватися. Свідченням цього стали нові терміни, які позначили нові напрями досліджень: «історія історіографії», «біоісторіографія», «регіональна історіографія» тощо.

Література: Нечкина М. В. История истории (некоторые методологические вопросы истории исторической науки) // История и историки. Историография истории СССР. — М., 1965; *Сахаров А. М.* Некоторые вопросы методологии историографических исследований // Вопр. методологии и истории исторической науки. — М., 1977; *Сахаров А. М.* О предмете историографических исследований // Методология истории и историография (статьи и выступления). — М., 1981; *Старостин Б. А.* К вопросу о начале историографии знания // Методологические проблемы историко-научных исследований. — М., 1982; *Киреева Р. А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. — М., 1983; *Колесник И. И.* История русской историографии XVIII — первой половины XIX века. — Дп., 1987; *Колесник И. И.* Когда зародились историографические знания в России? // История СССР. — 1989. — № 4; *Пікалов В. Г., Посохов С. І.* Історіографія як наукознавча дисципліна // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. конф. — Х., 1995; *Попова Т. Н.* Об институционализации историографии // Проблеми історії та методології історичної науки: Харк.

історіогр. зб. — Х., 1998. — Вип. 3; *Попова Т. Н.* Історіографія в дисциплінарному сімействі історичних наук // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 1999. — Вип. 9; *Попова Т. Н.* Історіографія сквозь призму *дисциплінарних традицій II* Записки історичного факультету. — Одеса, 1999. — Вип. 8; *Попова Т. П.* Історіографіческая наука: проблеми самоназвання // Категоріальний апарат історичної науки: Харк. історіогр. зб. — Х., 2000. — Вип. 4; *Попова Т. Н.* Лики історіографії: імена і смисли // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник. — К., 2000. — Вип. 10; *Колесник І. І.* *Українська історіографія (XVIII — початок XX століття).* — К., 2000.

С. Посохов

Історіописання — термін, що рідко вживається в сучасній історичній науці, означає процес створення історичних творів у письмовій прозаїчній формі. Якщо термін «історіографія» розглядають і як історію історичних знань, історичної науки, і як синонім історичних творів, то історіописання прийнято розуміти лише в останньому значенні, з поправкою на те, що воно є поняттям, яке безпосередньо відбиває процес написання історичних праць.

Традиції історіописання виникли з появою писемності. У цьому плані до його початку можна віднести перший єгипетський літопис — Палермський камінь (XXV століття до н. е.). Перші записи про історичні події не були історичними творами в сучасному розумінні, однак містили в собі інформацію про дійсні історичні факти. Значно наближається до історичного твору Старий Завіт, що дуже вплинув на традиції середньовічного історіописання.

Перші твори давньогрецької історичної прози з'явилися в Іонії у VI столітті до н.е. Авторів цих творів називають логографами (від грец. *logos* — слово, прозаїчний твір і *grafo* — пишу).

середні віки в Європі найбільш розповсюдженою формою історіописання були хроніки (від грец. *chronika* — літопис), що писалися за певним стандартом. З виникненням національних держав поряд з «всесвітніми» («універсальними») хроніками з'явилися хроніки національні. Паралельно з хроніками існувала в Європі і така форма історіописання як аннали (від лат. *annus* — рік), що бере свій початок у Стародавньому Римі. Історичні праці епохи Відродження відрізнялися за формою від середньовічних літописів, у них, окрім опису історичних подій, мають місце спроби проаналізувати події минулого, винести з них уроки. Історичні твори нового часу універсальні, їхні автори нерідко прагнуть поширити на історію дію законів математики та природознавства. До досягнень гуманітарного освітительського історіописання варто віднести розширення тематики історичних досліджень, появу в них нових прогресивних ідей. Праці представників нових історичних шкіл, що виникли на початку ХІХ століття, базувалися на критичному методі і філософському осмисленні історії. Надалі історико-позитивісти в корені змінили цей підхід, думаючи, що історіописання — це вивчення фактів і явищ і історикам не слід вникати в їхню сутність і причинно-наслідкові зв'язки між ними. Крім того, в історичних працях ХІХ століття значне місце віділяється ролі особистості в історії. Для історіописання другої половини ХІХ століття було характерним посилення тенденцій до фактографічності, перебільшеної обережності в висновках і узагальненнях. Протягом ХХ століття традиції історіописання зазнали значних змін. Сучасні історичні твори — твори історіософські, у них нерідко відображується прагнення істориків знайти сенс історії.

Про час появи давньоруського історіописання немає єдиної думки, але прийнято вважати, що найбільш ранньою його формою тут стало літописання. Літописи, як історичні твори, за формою відрізнялися від візантійських хронік, що описували правління одного правителя, і являли собою опис історії подій

по роках (летах), звідси й одержали свою назву. Літописання мало і свої канони, від яких, утім, літописці іноді відступали. До середини XIII століття у вітчизняному історіописанні закріпився жанр історичної повісті. Новий етап давньоруському історіописанні почався з кінця XIII століття і тривав майже сторіччя. У результаті значних змін у світогляді в центрі уваги виявилася людина. Виник інтерес до особистості, до вчинків, почуттів і думок людини, що відбився в історичній літературі. У творах з'явилася особистісна оцінка письменником подій, що відбуваються. Так, поряд з офіційною державною точкою зору в історичних працях став виявлятися приватний погляд на історію й особистості. З'явився значний інтерес до свого історичного минулого. Виникають нові редакції старих творів епохи Київської Русі, у яких спостерігається більше подробиць і реалій побуту, помітно посилюється інтерес до історичних осіб. З'явилися твори, присвячені тільки одній історичній особі.

Початок нового періоду історіописання в Україні прийнято відносити до другої половини XIV століття, коли в ньому позначилися національні тенденції, з'явилися нові теми, жанри, відбулися мовні зміни. Для періоду кінця XIV - початку XV століття характерний значний інтерес до історичних творів, особливо до літописних зводів, що продовжують створюватися (Лаврентіївський, Іпатіївський літописи тощо). З'являються компілятивні збірники з історії різних країн і народів, починаючи з біблійних часів, — хронографи.

XVII століття внесло значні корективи в історіописання України і пов'язані вони, насамперед, із секуляризацією світогляду. Якщо в XIV –XVI століттях у багатьох історичних працях провіденціоналізм не поступався позиціями, то в працях XVII століття значно змінився підхід до зображення подій. Зріс інтерес до історії козацтва. У цей же час бере свій початок так звана демократична традиція в історіописанні — старшинська історіографія.

Самобутнім явищем у історіописанні України стало літописання XVII -XVIII століть. У цей період у Європі його значення знижується, але в Україні, навпаки, воно користується великою популярністю. Тоді ж з'являються козацькі старшинські літописи (вершина літописання України XVII - XVIII століть є «Літопис Самовидця»). Крім того, великий інтерес представляють нелітописні історичні твори цього періоду: «Хроніка Сафоновича», «Синопис» та ін. Деякі з них оригінальні, деякі являють собою **компіляцію**.

На історичні твори XIX - XX століть в Україні вплинув український національний рух. Але їм також властиві й загальні тенденції, характерні для всього європейського історіописання даного періоду (наприклад, романтизм тощо).

Література: Шапиро А. Русская историография с древнейших времен до 1917 г. — М., 1993; Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII - початок XX століття). — К., 2000.

О. Чала

Історія повсякденності (Alltaggeschichte) — напрямок антропологічно орієнтованої історичної науки, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей як суми мільярдів доль людей протягом усього історичного розвитку. Ці долі мають загальні риси, які можна класифікувати за різним рівнем: національним, регіональним, індивідуальним тощо.

Підмінюючи людство однією людиною, М. Гайдеггер протиставив повсякденність автентичному буттю. Він уважав, що емпіричний світ не є істинним буттям, а повсякденне, звичайне, спільне існування людей — це таке спілкування, коли вони проходять мимо, не помічаючи один одного. Існують також спроби аналізу історичної повсякденності не як співвідносного,

а як самодостатнього поняття. Так, на думку Є. Анчел, світ повсякденності аж ніяк не складається з одних матеріальних предметів і подій, з якими індивід стикається у своєму найближчому оточенні; не можна говорити й про однозначну спрямованість повсякденності на досягнення певної практичної мети. Історія повсякденності у позитивному або в негативному плані виходить за межі вузькобуденної практики, більше того, вона насичена багатьма утилітарно непотрібними моментами.

Існує багато напрямків історії повсякденності, а її проблематика має справді неосяжний характер. Серед цих напрямків окреслюються такі як вивчення життєвих умов, демографічний, вивчення дозвілля тощо. Найбільших успіхів історія повсякденності досягла у 80-х роках ХХ століття у Німеччині (А. Людтке та ін.). Між історією повсякденності та мікроісторією, іншими антропологічно орієнтованими напрямками (історія ментальності тощо) багато спільного.

Свідомість історичної повсякденності протиставляє ж повсякденність незвичному. Однак сама повсякденність може бути виведена зі свят і інших подій, які виникають із джерел особливого вияву повсякденності. Межа між повсякденним, буденним і надзвичайним відносна, і за певних обставин надзвичайне може бути розглянуте як буденне.

Значну роль у історії повсякденності відіграють звичаї і традиції. Безпритульність індивіда сучасного суспільства, почуття покинутості його в бутті (екзистенціалізм) пов'язані, зокрема, з тим, що людина відчуває брак поєднувальної сили традицій, які постають як сполучна ланка часу, умова відчуття його спадкоємності, послідовності, безперервності. Зниження ролі традицій призводить до страху перед історичним простором. Час життя людини, не пов'язаний із певною ширмою безперервного розвитку, відчувається як щось випадкове. Через традиції повсякденне життя, пронизане трансцендентними моментами, вживає минулий час у його загальності (Є. Анчел). Таким чином, історія повсякденності —

царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина же зрозуміти інших людей і діяти спільно з ними; тут виникає спільний комунікативний світ, а сама історія ПОВСЯКДЕННОСТІ стає як специфічна форма соціалізації людини. Джерела орії повсякденності — корпуси документів і матеріалів з усіх **пузей** наук, мистецтва, літератури, спогади, соціологічні стеження тощо. Неосяжність проблематики породжує осяжність її джерельної бази.

Література: Оболенская С. В. «История повседневности» овременной историографии ФРГ // Одиссей. Человек в истории. 90. — М., 1990; *Людтке А. Что такое история повседневности? : достижения и перспективы в Германии // Социальная история.* кегодник, 1998/1999. — М., 1999; *Полякову. А. Человек повседневности (исторические аспекты) // Отечественная тория. — 2000. — № 3; Історична наука: Термінологічний онятійний довідник. — К., 2002.*

С. Куделко

Кластер (від англ. cluster — китиця, кетяг, Гроно, кущ; рій, упчення, концентрація, вибірка) — сукупність об'єктів із ожими властивостями. Рідше вживається синонім «таксон» (англ. taxon). Кластер використовується в історико-пологічних дослідженнях. В основу таких досліджень **окладено** дуалістичну діалектичну процедуру пошуку **ільності** (єдності) у різноманітності, розпізнавання **схоплювання») найсуттєвіших відмінностей у сукупності** **сліджуваних об'єктів.** Процедура кластеризації реалізує ідею **архічної багатовимірної класифікації.** Ідея методу кластер-**алізу** чи не вперше була сформульована Р. Троном (R. Troup), **ий застосував його при вивченні психології бідняка.** Сенс **ЕТОДУ** полягає в тому, щоб у багатовимірному просторі, **вореному осями, які відповідають наявним ознакам** **арактеристикам), виявити скупчення (грона) компактно**

розташованих точок — відповідників (образів) об'єктів. Мірою схожості об'єктів є відстань між їх образами у багатовимірному просторі — точками, координати яких відповідають значенням ознак. Обираючи правило (принцип обчислення) для відстані (метрики) як міри «схожості» об'єктів, можна послідовно об'єднати їх у групи (класи, типи, таксони), залучаючи на кожному кроці алгоритму по одному новому об'єкту, який має «найкращу» відстань до кожної з наявних груп. Якщо ж «найкращою» виявиться відстань між парою об'єктів (тобто ці двоє мало схожі на об'єкти будь-якого з наявних класів), то ця пара утворює основу нової групи (класу). Процедура кластерного аналізу полягає у послідовному перебиранні відстаней між парами об'єктів (груп) з метою пошуку «найкращої» відстані. У результаті такого об'єднання в групі утворюються ієрархічні зв'язки між об'єктами, які можна подати як структуру, де ієрархія задається величиною відстані приєднання (залучення) чергового об'єкта до групи (кластера). Такий метод кластер-аналізу називають також агломеративно-ієрархічною класифікацією.

Відстань як міра схожості між парою об'єктів може вимірюватися за різними метриками (формулами) — евклідовою, манхеттенською, Мінковського, МахалаНобіса (P. Mahalanobis) тощо. Окрім міри відстані як міри схожості можуть використовуватися коефіцієнти кореляції (коваріації) або коефіцієнти асоціативності. На відміну від мір відстаней, ці коефіцієнти дозволяють групувати не тільки об'єкти даної сукупності, але й їх ознаки (саме для яких і обчислюють названі коефіцієнти). Коефіцієнти кореляції застосовують, КОЛИ характеристики (ознаки) об'єктів виміряні за кількісними шкалами (відношень або інтервалів). Коефіцієнти асоціативності застосовують у разі, якщо потрібно з'ясувати схожість між об'єктами, що описані бінарними (дихотомічними) ознаками. Відомо понад 30 таких коефіцієнтів. Частіше за все у гуманітарних дослідженнях використовують простий

коефіцієнт зустрічності Жакара (P. Jaccard) та Гауера (J. C. Gower). Це зумовлено достатнім рівнем їх надійності.

На наступному кроці потрібно обрати пару об'єктів, відстань між якими найкраще відповідає критерію «схожості». Вибір правила для визначення рівня схожості залежить від завдань класифікації. Відомо понад 10 методів групування. До найбільш використовуваних і придатних для тлумачення результатів належать методи: одиничного зв'язку, середнього зв'язку, середнього квадрата відстані, метод Ворда (J. Ward).

Результат багатовимірної класифікації зазвичай подають графічно як ієрархічне дерево (дендрограму), яке має кількість рівнів, на одиницю меншу за кількість об'єктів, відповідно до кількості кроків об'єднання об'єктів у кластер. Одним з найважливіших у кластерному аналізі є визначення за побудованою дендрограмою кількості (і, відповідно, складу) груп (мікрокластерів) об'єктів. Кількість кластерів може визначатися на основі апріорних міркувань. Дослідники здебільшого прагнуть спертися на тривкий ґрунт, тому шукають певні показники однорідності об'єктів у межах кластерів і рівні їх віддаленості один від одного. Такий прийом, зокрема, реалізований як критерій Торндайка (1953).

Якщо на осі абсцис відкласти число кластерів, а на осі ординат — відповідні відстані, то одержимо графік Торндайка, за допомогою якого візуально можна обрати оптимальну кількість кластерів (груп об'єктів). Вона визначається точкою, в якій ламана (лінія) Торндайка «переламується», тобто поступове повільне збільшення відстаней змінюється стрімким і лінія різко зростає до максимуму.

Після визначення числа та складу кластерів (розв'язання кількісної задачі) постає завдання змістовної інтерпретації — з'ясування суті (якісної визначеності) кожного з них. Це можна здійснити, використовуючи показники дескриптивної (описової) статистики (внутрішньогрупового середнього та

варіації значень ознак) і прийоми компаративного та порівняльного аналізу.

Література: Айвазян С. А., Бажая З. И., Староверов О. В. Классификация многомерных наблюдений. — М., 1974; Дюран Б., Оддел П. Кластерный анализ / Пер. с англ. Е. З. Демиденко; Науч. ред. и предисл. А. Я. Боярского. — М., 1977; Елисеева И. И., Рукавишников В. О. Группировка, корреляция, распознавание образов: Статистические методы классификации и измерения связей. — М., 1977; Классификация и кластер / Под ред. Дж. Вэн Райзина. — М., 1980; Бородкин Л. И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях. — М., 1986; Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. — М., 1987; Жамбю М. Иерархический кластер-анализ и соответствия / Пер. с фр. Б. Г. Миркина. — М., 1988; Мандель И. Д. Кластерный анализ. — М., 1988; Олдендерфер М. С., Блэшфилд Р. К. Кластерный анализ // Факторный, дискриминантный и кластерный анализ / Пер. с англ.; Под ред. И. С. Енюкова; Святець Ю. А. Кліометрика. Ч. 2. Формально-кількісні та математико-статистичні методи: Підручник. — Д., 2003.

Ю. Святець

Кліометрія, кліометрика (від грец. **Кліо** — муза історії, **metreo** — вимірюю) — спеціальна історична дисципліна, яка розробляє і застосовує економічну теорію, а також кількісні та математичні методи для описування та пояснення історичних явищ і процесів у сфері економічного розвитку. Уперше термін «кліометрика» з'явився на шпальтах часопису *Journal of Economic History* в грудні 1960 року у заяві, зробленій Джоном Х'югсом (Jonathan R. T. Hughes), Лансом Девісом (Lance E. Davis) і Стеном Рітером (Stanley Reiter): «... логічна структура, необхідна для історичної реконструкції минулого економічного життя з уламків, що збереглися, містить ідеї історії, економіки та статистики». «Нащадок» такої дії з міждисциплінарного змішування був

названий належним ім'ям: у Педью одержану дисципліну охрестили «Кліометрика». За словами Семуеля Вільямсона, професора економіки університету у Майямі (Огайо, США), назві «кліометрика» передували і тривалий час • використовувалися поняття «історична економіка», «економіка історії», «економетрична історія» і, зрештою, «нова економічна історія». На думку Дона МакКлоскі (Donald N. McCloskey), «кліометрика» означає «скоріше квантитативну історію, ніж кількісну та теоретичну історію економіки. Кількісна політична та соціальна історія має багато спільного з кількісною економічною історією. Усі розділи квантитативної історії наближені до відповідних соціальних наук; вважається, що методична майстерність істориків-квантифікаторів повинна відповідати рівню фахівців відповідних соціальних дисциплін. Але кількісна економічна історія має інше походження — швидше в самій економіці, аніж в історії, — і має різні результати». Дж. Х'югс серед визначальних рис цієї дисципліни назвав той факт, що кліометристи часто використовують значні масиви даних, які історики вважають за непридатні до використання, нецікаві або такі, що не стосуються описування минулого. «Кліометристи схильні до дедуктивного аналізу: чому та чи інша економічна подія відбулася, тоді як традиційних істориків більше цікавить описування того, що трапилось». Кліометристи не використовують історичні докази для перевірки економічної теорії, а застосовують теорію при вирішенні історичних питань. Велике значення має комп'ютерний аналіз комплексів даних, які раніше хоча й були доступні, але не досліджувалися через великий обсяг і трудомісткість обчислень. Висновки кліометричних досліджень ґрунтуються на засадах «краще чі сла», тобто замість тверджень на кшталт «мали велике значення», «відігравали значну роль», «складно переоцінити важливість» тощо ставиться питання: «Наскільки велике значення?» і дається відповідь у конкретних кількісних показниках. Особливістю кліометрики є можливість одержання

числових даних, які годі виявити в історичних джерелах. Наприклад, для того, щоб з'ясувати, чи вигідно було українському селянинові купувати жатку, використовується відносна вартість ручної машини для збирання врожаю гіпотетичним господарством пересічного розміру. Іншою рисою кліометричних досліджень стала контрфактична методологія вимірювання значущості історичної події шляхом формулювання гіпотези подій, які ніколи не відбувалися, та пошуку відповіді на питання, наскільки відрізнявся б світ (досліджувана система) у такому разі. Класичним прикладом тут може служити дослідження лауреата Нобелівської премії Роберта Фогеля, який показав, що якби у США не було залізниць, то при використанні каналів та екіпажів економіка XVIII—XIX століть була б відкинута назад тільки на кілька років.

Література: Davis L. E., Hughes J. R.T., Reiter St. Aspects of Quantitative Research in Economic History // J. of Econ. History. — 1960. — Is. 20; Fogel R. W. A Quantitative Approach to the Study of Railroads in American Economic Growth: A Report of Some Preliminary Findings // J. of Econ. History. — 1962. — Is. 22; Hughes J.R.T. A Note of Defence of Clio // Explorations in Entrepreneurial History / Second Series. — 1965. — № 2; Hughes J. R.T. Cliometrics: Memories and Predictions // The Newsletter of Cliometrics Society. — 1985. — Is. 1. — № 1; Crafts N. F. R. Cliometrics, 1971 — 1986: A Survey // J. of Applied Econometrics. — 1987. — Is. 2; McCloskey D.N. Econometric History. — L., 1987; Williamson S. The History of Cliometrics // Research in Economic History. — 1991. — Suppl. 6.

Ю. Святець

Код — семіотичне поняття, яке можна застосувати при аналізі механізмів породження повідомлення в найрізноманітніших знакових системах.

П. ЛЬЇН, аналізуючи термінологічні конвенції французького

структуралізму, визначав код у загальному вигляді як «сукупність правил та обмежень, які забезпечують функціонування мовленнєвої діяльності природної мови або будь-якої **ІНШОЇ** знакової системи», іншими словами, таких, що забезпечують комунікацію і тому носять конвенційний характер. Фактично код і знакова **СИСТЕМА** — поняття синонімічні; код у базисному значенні можна назвати також конвенцією, яка в межах людської **ІНТЕРАКЦІЇ** регулює використання зовнішніх по відношенню до певної структури об'єктів для передачі інформації про світ. Код встановлює такі **ВЗАЄМОВІДНОСИНИ** між об'єктами, при яких один з них перетворюється на означник, а інший — на означуване.

При такому визначенні не має значення характер, природа об'єктів, між якими встановлюються відносини означування в процесі людської інтеракції. Означником, здатним передавати інформацію про щось зовнішнє по відношенню до нього, може стати об'єкт і природного, і штучного походження, і уже сформована знакова система зі своїми означниками та означуваними (вторинні знакові системи, для яких означниками служать інші знакові системи, називаються конотативними, на відміну від звичайних, денотативних). Один і той же об'єкт може включатися в різні системи кодування, ставати означником у різних знакових системах.

Останнє мав на увазі У. Еко, вводячи поняття семіотичного коду (**S-коду**), яке враховує, що будь-яке висловлення організується не просто за певними правилами, але й з певної точки зору, котра і визначає ці правила, а також механізм кодування, спосіб впорядкування використання тих або інших одиниць для передачі інформації. **S-кодів**, близьких у такій інтерпретації до поняття «ідеологія» в його структуралістському та постструктуралістському розумінні, може бути скільки завгодно, в тому числі і по відношенню до обмеженої сукупності елементів.

Можливо, саме цей акцент на механізмах виробництва

відносин означування, які вбирають у свою орбіту найрізноманітніші одиниці, вплинув на вибір Р. Бартом терміну «код» як основного в розроблюваній ним стратегії текстового аналізу. Протиставляючи останній структурному аналізу, направленому на виявлення того, чим детермінований даний текст, узятий в цілому як наслідок певної причини, Барт був переконаний, що його мета полягає у тому, щоб побачити, як текст «вибухає і розсіюється в міжтекстовому просторі», вважаючи, що «основу тексту складає не його внутрішня, закрита структура, яка піддається вичерпному вивченню, а його вихід в інші тексти, інші коди, інші знаки; текст існує лише завдяки інтертекстуальності» (щодо **бартівської** інтерпретації поняття «текст» див.: *текст*).

Інтертекстуальність же втілюється в кодах, котрі являють собою, по суті, породжувані культурою гнучкі механізми конотативного означування, наділення слів, понять вторинними, по відношенню до прямих словникових значень, смислами. Барт фактично ототожнює «коди» та «області культури». Для нього текст складається з цитацій, що відсилають до різних областей культури, тобто відправних пунктів того чи іншого коду: «Ми називаємо кодами просто асоціативні поля, надтекстову організацію значень, котрі нав'язують уявлення про певну структуру; код, як ми його розуміємо, належить головним чином до сфери культури: КОДИ — це певні типи вже баченого, вже читаного, вже робленого; код є конкретною формою цього «вже», яке конститує всяке письмо». За словами Варта, «нас не повинен тривожити той факт, що ми зводимо у ранг коду гранично банальні деталі тексту; навпаки, саме ЇХНЯ така очевидна банальність, незначущість і робить ймовірним ЇХ входження в склад входу, як ми його визначили: код — це корпус правил, настільки широко вживаних, що ми сприймаємо ЇХ як природні даності; але якби розповідь вийшла за межі цих правил, вона відразу стала б нечитабельною».

Для Барта дуже важливо підкреслити, що одна фраза тексту, інколи одне слово можуть відсилати читача до кількох різних кодів, однозначний вибір між якими, з метою визначення точного сенсу даної одиниці тексту, принципово неможливий. Так, у назві підданого текстовому аналізу оповідання Е. По «Правда про те, що сталося з містером Вальдемаром» Барт знаходить принаймні шість кодів: код 30 гадки, **метамовний**, наративний, соціоетнічний, символічний та соціальний. За його словами, неможливість визначення точного **сенсу** — «неслабкість, а структурна умова оповіді: висловлення не може бути детерміноване одним голосом, одним смислом — у висловленні присутні багато кодів, багато голосів, і жодному з них не віддано переваги». Це положення Барта І. П. Ільїн називав зародком усієї подальшої **деконструктивістської** критики (див.: *деконструкція*).

Серед основних кодів, що можуть бути присутні в **нараці**, Барт називав: 1) власний культурний код, референцією для якого служить «знання як корпус правил, вироблених суспільством»; цей код включає, серед інших, науковий, який відсилає до соціокультурних уявлень про науковість, її ідеали та норми; соціоісторичний, що «дозволяє пов'язати висловлення зі всією сумою знань про наш час, про наше суспільство, про нашу країну, які ми засвоюємо з самого народження»; риторичний, що поєднує суспільні правила мовлення, та інші субкоди; 2) код комунікації як обміну, циркуляції товарів, у тому числі і інформації; 3) код дій, або акціональний код, що підтримує фабульний каркас оповіді; 4) символічний код, або символічне поле; 5) код Загадки. Однак Барт не пропонує якої-небудь стійкої **всеохоплюючої** класифікації кодів, що, власне, і неможливо. (Інші дослідники пропонували й інші принципи виділення кодів; так, Д. Фоккема виділяв лінгвістичний, загальнолітературний, жанровий та ін.; подібні коди можна виділити і для інших типів дискурсів).

Незважаючи на демонстративну «анауковість», розмитість

бартівської трактовки поняття «код» та, здавалося б, партикулярний характер такої інтерпретації, підпорядкованої задачам текстового аналізу як практичної реалізації бартівської концепції тексту, це трактування дуже виразно вказує на загальну проблему, вельми суттєву сьогодні і для саморефлексії науки, яка усвідомлює себе також і як соціокультурний інститут та елемент соціальної інтеракції, а саме на проблему аналізу тексту як носія культурної конвенції, свідомої чи ні, що надбудовується над трансляцією інформації денотативного характеру і в тій чи іншій мірі впливає на таку трансляцію.

Проблема коду в її бартівському варіанті — це і проблема співвідношення денотативної та конотативної інформації в тексті, і проблема пояснення сенсу присутності того чи іншого факту у внутрішньотекстовому просторі, виходячи з задач передачі інформації про дійсність, зовнішню по відношенню до процесу комунікації чи побудови тексту як елемента соціокультурної взаємодії та носія культурних смислів як дійсного предмета комунікації, смислів, для яких денотативна інформація — лише матеріал, на якому вони можуть «паразитувати».

У випадку з історіописанням постає питання про два можливих підходи до історичного тексту: як до об'єктивізованого ретранслятора інформації про минуле, попередньо добутої істориком за допомогою певних дослідницьких процедур (у даному випадку нас не цікавить ступінь суб'єктивності і соціокультурної обумовленості власне процесу історичного дослідження), або як до факту публічної комунікації як символізованого процесу. У другому випадку ми сприймаємо текст як такий, що з'явився всередині певного культурного цілого і використовує предметний матеріал, з якого він побудований: факти минулого — для свідомої чи несвідомої конотативної гри, відсилка читача до різних областей культури і конвенцій комунікації, що вже самі стали її предметом. Наявність того чи іншого факту можливого позатекстового світу в тексті зазвичай можна пояснити двома способами;

постструктуралізм однозначно обирає другий з них свідомо, у відповідності з власними методологічними принципами (а значною мірою й ідеологічними) і задачами, відмовляючись розглядати текст у будь-якому зв'язку з його референтами і сприймаючи текст «у всій повноті його символічної природи» (Р. Барт). Однак радикалізм постструктуралістів — не причина відмахуватися від проблеми, що реально існує. У будь-якому тексті, що належить до сфери публічної комунікації, обов'язково тією чи іншою мірою присутній символічний (ідеологічний, конотативний) складник. Дослідники масової комунікації, преси давно говорять про те, що, незважаючи на декларовану журналістською професією (між іншим, як і історичною) інтенцію на передачу фактів і лише фактів, дійсним змістом масової комунікації є не факти про світ, а «ідеї» ВІХ найширшому розумінні (порівн. прийняте в літературознавстві розмежування предметного світу художнього твору та його змісту).

У тій мірі, в якій історіописання є частиною публічної комунікації, а історичний текст — не просто репрезентацією результатів пізнання минулого (повторюємо, в даному випадку ми не розглядаємо соціокультурну природу самого цього пізнання і звертаємо увагу лише на соціокультурну природу трансляції його результатів — ці аспекти слід відрізнити), але репрезентацією в певному просторі культурної взаємодії, в ньому присутній символічний компонент. Принаймні в цьому своєму аспекті історичний текст може бути сприйнятий як такий, що відсилає до безлічі культурних кодів (кодів науковості, достовірності тощо), інших текстів як ІХ носіїв та є моментом інтертекстуального простору як простору тотальної комунікації. Без уваги до цього аспекту розуміння тексту залишиться одностороннім.

Література: Ильин И. П. Словарь терминов французского структурализма // Структурализм: «за» и «против». — М., 1975; Барт Р. От произведения к тексту // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М., 1989; Барт Р. Текстовый анализ

одной новеллы Эдгара По // Там же; *Fowler R. Language in the News: Discourse and Ideology in the Press.* —L.; N. Y., 1991; *Эко У. Отсутствующая структура: Введение в семиологию.* — Спб., 1998; Двойной код. Код. Текстовый анализ // Ильин И. П. Постмодернизм. Словарь терминов. —М., 2001; *Усманова А. Р. Код* // Новейший философский словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — Минск, 2001.

Я. Приходько

Комунікація — (лат. *communicatio* — обмін, зв'язок, розмова). Виділяють декілька визначень цього терміну: 1) процес передачі інформації, що включає адресат, канали, кодування, дешифрування, зміст, ефективність, контроль, ситуацію, намір адресата; 2) акт спілкування між людьми за допомогою передачі символів, метою яких є взаєморозуміння; 3) обмін інформацією будь-якого виду між різними системами зв'язку. Основною функцією комунікації є досягнення соціальної спільності при збереженні індивідуальності кожного її елемента.

Комунікація здійснюється по комунікаційних каналах (шляхи і засоби розповсюдження інформації від адресанта до адресата). За типом відносин між учасниками комунікації виділяють міжособистісну, публічну, масову комунікацію. За типом використання семіотичних засобів можна виділити мовну, паралінгвістичну (жест, міміка, мелодія), матеріально-знакову (зокрема, художню) комунікацію. Спілкування за своїм характером буває безпосереднім і опосередкованим. Безпосереднє спілкування — це пряме засвоєння надбань культури та історичного досвіду. Воно доповнюється непрямим (опосередкованим) спілкуванням, коли реалізується через засвоєння культурної спадщини. Слухаючи музику, вірші, вивчаючи твори істориків, філософів, учених і т. д., ми сприймаємо їхні думки й почуття і ніби спілкуємось із ними. Уже в середні віки була започаткована процедура оформлення

процесу комунікації. У десятках європейських університетів трактат чи практична замітка, що були підготовлені одним зі схоластів, відправлялися всім зацікавленим у дискусії колегам. Тим самим були закладені основи системи оперативного зв'язку, погоджених дій і самоорганізації наукових співтовариств. У наші дні, з появою і бурхливим розвитком засобів масової інформації (преса, радіо, телебачення, комп'ютерна мережа), незмірно зростає роль опосередкованого спілкування. Культура, з одного боку, регулює пряме і непряме спілкування людини, а з іншого — збагачує й саме спілкування, яке правомірно розглядається як явище культури. Воно активно сприяє розвитку ЛЮДИНИ, примноженню Її духовного багатства, виступає важливим засобом подолання відчуження між людьми, яке стало однією з найдраматичніших ознак сучасності. Спілкування між людьми здійснюється за допомогою різних засобів, знакових систем, «мов» (у широкому значенні цього поняття, яке розкривається в спеціальній науці — семіотиці). Кожна нація має не тільки свою мову слів, але й мову жестів, танцю, музики, а також свою мову ритуалів, правил поведінки і норм спілкування. Поряд з національними мовами, які відображають історію народу, своєрідність його психології, існують і інтернаціональні мови, що відіграють важливу роль у міжнародній комунікації. Спілкування може відбуватись і мовою науки та формул. Завдяки цій мові наукові досягнення одного народу стають набутком інших народів світу. Наука для полегшення комунікації створює і умовні, спеціальні мови (галузь ЇЇНЬОГО застосування обмежена в основному електронікою), за допомогою яких здійснюється комп'ютерне програмування. Звичайно, такий спосіб комунікації ніколи не замінить живої мови повсякденного спілкування. До початку ХХ століття інтерес до комунікації був обмежений. Комунікативні технології ДОСЯГЛИ своєї вершини саме наприкінці ХХ століття, який відрізнявся виникненням ряду професій , що спеціалізувалися на впливі на індивідуальну і масову свідомість. Комунікативні

технології не є винятково сьогоднішнім винаходом, адже, наприклад, і проповідь, і книга, і шаманський спів — усе це є комунікативними технологіями різного ступеня інтенсивності. Будь-які тексти, дії по реконструкції ЇХНЬОГО змісту, а також пов'язані з цим мислення і розуміння, що складають зміст комунікації, — це в кінцевому рахунку спрямовано на зміни в свідомості. Необхідно відзначити, що комунікативні технології є саме технологіями, оскільки дають велику частку імовірності в досягненні планованого результату. За інтенсивністю впливу сучасні учені виділяють НИЗЬКО- і високоінтенсивні комунікаційні технології. Останні дозволяють здійснити зміни у свідомості людей за короткий проміжок часу. Низькоінтенсивні технології розраховані на більш довгостроковий період.

Високо- і низькоінтенсивні технології розв'язують різні ТИПИ задач. Комбінація тих і інших дозволяє здійснити широке коло конкретних завдань. Високоінтенсивні комунікаційні технології більш серйозним чином руйнують наявну систему цінностей. Наприклад, до числа низькоінтенсивних технологій можна віднести «міфологічні», коли відбувається створення ТІЄЇ ЧИ ІНШОЇ базової системи цінностей. Практично всі періоди нашої історії пов'язані з тією чи іншою системою міфологічних цінностей, які, у свою чергу, дозволяли інтерпретувати події визначених рівнів. Так, наприклад, у СРСР роль ідеї, покликаної об'єднувати суспільство, довгий час виконувало уявлення про протиборство двох суспільно-політичних систем. Біполярний світ, який ідеологеми післявоєнного світу й економічні інтереси ВПК привели до гонки ядерних озброєнь, дуже чітко поділяв геть чисто всіх на «своїх» і «чужих». В ідеологічних відносинах СРСР і США були дзеркальним відображенням один одного. Показові навіть лексичні збіги (в обох півкулях були дуже уживані висловлювання «імперія зла» і «гарант світової безпеки»). Тобто єдині умови породжують єдиний тип інтерпретації ситуації, аж до збігу лексики цих ситуацій, у зовсім

різних суспільствах, що говорить про роботу комунікаційних технологій на базовому рівні.

Взагалі треба відзначити що, сучасний інтерес до комунікацій обумовлений змінами місця і ролі комунікативних технологій в різноманітних сферах, інтенсивним розвитком засобів комунікації. Процеси автоматизації та технологізації діяльності дозволили перенести «центр ваги» в суспільних системах з процесів виробництва на процеси управління, де основне навантаження лягає саме на організацію комунікації. З іншого боку, вказані процеси все більше звільняють людину від рутинної діяльності, розширюючи область її вільного часу.

Література: Демьянков В. В. Проблемы эффективной речевой коммуникации. — М., 1989; Почепцов Г. Г. Теория и практика коммуникации. — М., 1998; Зарецкая Е. Н. Риторика. Теория и практика речевой коммуникации. — М., 1998; Українська та зарубіжна культура. — К., 2000; Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. — М., 2002;

Ю. Зайцева, С. Куделко

Концепція (від лат. *conceptio*) — система доказів певного положення, провідний задум, певний спосіб розуміння, трактування будь-якого явища. У історичному дослідженні термін «концепція» використовується також для позначення сукупності історіографічних фактів. Деякі історіографи обґрунтовували думку щодо концепції історика як головного історіографічного факту. З цього приводу вони приводили набутий доказ: для історіографії характерне теоретичне мислення, розуміння та оцінка історичних сюжетів. «Оцінка відповідної концепції, — писав з цього приводу А. М. Сахаров, — втіленої у трудах учених, також складає задачу історіографії. Але для нас більш вагомим є процес формування концепцій та їх змін в результаті боротьби суспільно-політичних тенденцій». Ця думка, враховуючи її незаперечність з тієї точки зору, що

оцінка концепції є завданням історіографії, викликає однозначно обґрунтовані заперечення М. В. Нечкіної, яка справедливо підкреслювала, що історична концепція повинна вивчатися істориком науки в дії, узв'язку з її функцією у суспільстві, і вважала: «...якщо історик поставив крапку у власній праці, то це ще не є обмежувальним кордоном для дослідження цієї праці історіографом. Історіограф повинен знати, як праця історика функціонувала далі...».

Є. Н. Городецький, в свою чергу, відзначив: якщо обмежити тлумачення концепції як головного історіографічного факту, виникає небезпека повернення до вже відкинутого наукою погляду, що історіографія обмежиться вивченням історії історичної думки. Вивченню вказаної концепції історіограф присвятив значну частину своїх праць. Не менш важливе значення має розуміння закономірностей формування і дії всіх інших компонентів історіографічних знань.

У дореволюційній російській історіографічній літературі була досить поширеною думка, що концепція та її зміна є визначним моментом у історіографії. Найбільшої виразності ця ідея набула у роботах О. С. Лаппо-Данилевського. На відміну від нього А. М. Сахаров зробив застереження відносно того, що концепція розглядається «...не як результат саморозвитку тієї чи іншої ідеї, а як продукт дуже складного взаємосплетіння, взаємовпливу цілої низки фактів».

Визнаючи історичну концепцію важливим об'єктом історіографічних студій, історик історичної науки, перефразуючи відомий вислів В. О. Ключевського, може сказати: у роботі історіографа головними фактами є книги, фундаментальними явищами — думки, концепції. Виділення головного факту не виключає обов'язкового урахування історіографом усіх явищ історичної науки, бо у своєму дослідженні він повинен спиратися на сукупність фактів, водночас проводячи їх відбір.

Література: Зевелев А. И. Историкографическое исследование: методологические аспекты. — М., 1987;

Завалеев К. Д. Вопросы методологии исторической науки.— М., 1987; *Сахаров А. М.* Методология и методика историографического исследования. Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки. — Калинин, 1980.

С. Куделко

Криза науки — ситуація, коли в науковому співтоваристві настає момент незадоволення результатом усієї попередньої наукової діяльності, трапляються суттєві зміни у структурі наукового знання, ставляться під сумнів наукові методи та теорії.

Проблема кризи науки була розглянута в незакінченому творі Гуссерля «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія», де викладались причини кризи. Основною з них, на думку автора, було існування за нових часів ідеї універсальної науки в обмеженій формі «математичного об'єктивізму».

Екзистенціаліст Ясперс уважав причиною кризи науки появу переконання в тому, що **СВІТ**уже пізнаний, і, як наслідок, спроби упорядкувати світовий устрій, користуючись лише розумом. Він писав: «Це типове для людей нашого часу марновірство примушує їх чекати від науки того, що вона створити не **МОЖЕ**. Вони приймають псевдонаукове цілісне пояснення речей за кінцеве знання, некритично приймають висновки, не вникаючи у методи, які дозволили до них дійти, і не визнаючи кордонів, у межах яких наукові висновки взагалі можуть бути значимими. Це марновірство схиляє їх до віри в те, що нашому розуму доступна вся істинність і вся дійсність світу, примушує мати абсолютну довіру до науки та беззаперечно підпорядковуватися її авторитету... Але як тільки це марновірне схилення перед наукою змінюється розчаруванням, миттєво настає реакція — презирство до науки, звертання до почуття, інстинкту...».

Найбільш повний розгляд проблеми кризи науки був здійснений американським філософом науки Куном. Усю історію науки він розглядав за певною схемою. У міру накопичення наукового знання в науковій спільноті займає панівне становище певна парадигма. Це період «нормальної науки». Він характеризується розвитком теоретичного знання. Але поступово на перший план виходять «аномальні» явища, які неможливо пояснити в межах існуючих установок. Під тиском аномалій настає криза науки. Це час пошуку її нового розуміння, створення нових наукових установок. Має велике значення те, яка з новостворених парадигм буде визнана провідною. Це визнання є початком нового, «нормального» періоду, підготовленого революційними змінами в науці.

Криза науки — один з етапів у науковому пізнанні. Він є закономірністю в розвитку науки та несе в собі певні функції — як позитивні, так і негативні. Негативний характер має функція, що руйнує всю систему старих теорій, понять і законів. Незважаючи на радикальні, часом навіть грубі зміни, ця функція дуже важлива, оскільки дає передумови для виникнення нових поглядів, перебудови способу наукового мислення. Після цього, як правило, має місце нова, позитивна функція. Створюється та обґрунтовується система нових понять і теорій, відбуваються зміни у підходах учених до досліджуваних проблем. Старі парадигми змінюються новими.

Кризові явища виявляються в розвитку усіх наук, і історична наука не стала винятком. Загальновідома криза кінця ХІХ — початку ХХ століття, пов'язана з формуванням антипозитивістських течій, початок яким поклали ідеї Дільтея. Зазначена криза відбувалася в умовах загострення суспільних протиріч, посилення настроїв релятивізму та песимізму. Тоді центром антипозитивістської реакції стала Німеччина, але кризові явища характеризували розвиток історичної науки й в інших країнах. Ця криза охопила різні науки, стала загальнонауковою. Деякі дослідники стосовно історичної науки

говорять у цьому випадку про «кризу основ», кризу історизму, кризу соціальної функції історичної науки і продовжують її до межі 1950—1960-х років.

У громадській свідомості широко розповсюджене уявлення про абсолютну залежність розвитку історичної науки від суспільно-політичних умов. У межах такого (по суті екстерналістського) підходу кризи в історичній науці відбуваються як наслідок зміни цих умов. Не заперечуючи системоутворюючого впливу соціального фактора і виходячи із запропонованого визначення поняття «криза науки», слід урахувувати й внутрішньонаукові процеси в самій історичній науці. У цьому розумінні набувають значення зміни в ієрархії наукових тем, проблемного поля, меж професіоналізму, які визначають кризу старих і становлення нових дисциплінарних ідеалів і норм дослідження. Певною мірою такі зміни відбуваються по аналогії з іншими науками (див. також: *наукова революція*). Утім, парадигмальний плюралізм, який має місце в історичній науці, призводить до того, що зазначені зміни можуть тривати роками, а окремі історики можуть одночасно користуватися різними стандартами. Зокрема, як відзначають деякі історіографи, «стиль мислення сучасного українського історика можна охарактеризувати як перехідний, який поєднує риси колишнього радянського стилю мислення та нового, що репрезентує новітнє розуміння змісту діяльності історика» (І. І. Колесник). Така ситуація дає підстави іншим дослідникам уважати, що, з точки зору «критеріїв інтелектуальної організації професійного історіописання, Україна не має історії» (М. фон Гаген). У цьому випадку розуміння кризи в науці пов'язано також з певними методологічними настановами, якими користується автор (зокрема, в даному варіанті функції методологічного інструментарію виконує так звана етнологія, що являє певний компроміс між соціальною, політичною історією, культурною антропологією та соціологією). Розуміння характеру кризи в науці визначає перспективні шляхи виходу з неї. Усвідомлення

кризи по-різному відбувається у дослідників різних за віком, політичними переконаннями, серед представників різних галузей історичного знання. У кризові епохи зростає роль історіографії як засобу самоідентифікації.

Література: Философский энциклопедический словарь. — М., 1977; Ковальченко И. Д., Шикло А. Е. Кризис русской буржуазной исторической науки в конце XIX — начале XX века: итоги и задачи изучения // Вопр. истории. — 1982. — № 1; Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Там же. — 1991. — № 2—3; Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991; Данилов В. П. Современная российская историография: в чём выход из кризиса // Новая и новейшая история. — 1993. — № 6; Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000; Новая философская энциклопедия: В 4 т. — М., 2001. — Т. 2; Политическая энциклопедия: В 2 т. — М., 2001. — Т. 2; Могильницький Б. Г. История исторической мысли XX века. — Томск, 2001.

С. Посохов, О. Чала

Культурна історія — поняття, що використовується для позначення історичної субдисципліни, яка вивчає історію культури в широкому розумінні цього слова, а також як поняття, що фіксує напрям у розвитку історичної науки, для представників якого характерне дослідження історії людства у «культурному вимірі». Вивчення явищ культури як визначальних в історії людства велося досить давно. Але лише завдяки постмодернізму сформувався новий напрямок «культурної історії». Постмодерністське мислення акцентувало увагу на ролі мови, наративу, естетичній функції історії, одночасно поставивши під сумнів можливість адекватного відображення історичної дійсності. Все це змусило інакше подивитися на предметне поле історичної науки, внести корективи

до її концептуальних положень. Вихід із методологічної кризи виявився у новому погляді на категорію культури. За визначенням дослідників, ця культурологічна тенденція є «історичним поворотом» не тільки самої історії до свого предмету — людини, — але й соціальних наук до історії. При цьому часткою «історичного повороту» є так званий «культурний поворот» у вивченні людства і суспільства (Н. Б. Селунська).

Останнім часом «культурні дослідження» набули неабиякого розповсюдження. Учені, які ще декілька років тому визначалися як літературні критики, історики мистецтва або науки, тепер говорять про себе як про «культурних істориків», що спеціалізуються на «візуальній культурі», «культурі науки». Політологи та політичні історики вивчають «політичну культуру», економісти й економічні історики переключили СВОЮ увагу з виробництва на споживання та на формування культурних бажань і потреб.

Новий стиль культурної історії був породжений останнім поколінням істориків багато в чому завдяки екс-марксистам або, певною мірою, вченим, що знаходили ті чи інші аспекти марксизму привабливими. Саме цей стиль був визначений як «нова культурна історія», оскільки багато хто з числа прихильників останнього визначення перебували під впливом антропологів. Чимало було запозичень з літературної критики, наприклад в США, де «нові історики» адаптували її метод «прискіпливого читання» для вивчення документальних текстів. Семіотика — вивчення всіх різновидів знаків від поем і малюнків до одягу та їжі — була спільним проектом філологів (Романа Якобсона, Ролана Варта) і антропологів (Клода Леві-Строса). Їхня увага до глибоких, сталих структур спочатку зводила нанівець інтерес до них з боку істориків, але в межах останнього покоління внесок семіотики в оновлення культурної історії ставав усе більш і більш відчутним.

Деякі з учених розглядають минуле як далеку країну і, як антропологи, вбачають своє завдання в інтерпретації мови

і культури. Отже, культурна історія є культурним перекладом мови минулого на мову сучасну.

За Н. Б. Селунською, особливості сучасної антропологічної моделі культурної історії полягають у такому:

1) відсутній традиційний контраст між «суспільством з культурою» і «суспільством без культури». Подібно до антропологів, нові культурні історики говорять про «культури» в множині. Не припускаючи, що всі культури рівні в усіх аспектах, вони в той же час утримуються від оціночних суджень про переваги однієї культури над іншою;

2) культура визначається як сукупність успадкованих артефактів, «товарів, етнічних процесів, ідей, звичок і цінностей» (за Малиновським) або як «символічний вимір соціального дійства» (за Гірцем). Центральне місце в такому підході посідає повсякденне життя, або «повсякденна культура», особливо правила, які визначають повсякденне життя (тобто те, що Бурд'є визначає як «теорію практики», а Лотман — «поетику повсякденної поведінки»;

3) на зміну ідеї «традиції», центральної для старої культурної історії, прийшов ряд альтернативних концептів. Концепт культурної «репродукції» передбачає, що традиції не продовжуються за інерцією, а передаються з великими зусиллями від покоління до покоління (за Луї Альтус'є та П'єром Бурд'є). Так звані теоретики «сприйняття» (Мішель де Серто) замінили традиційне положення пасивного сприйняття новою ідеєю креативної адаптації;

4) культурні історики висловлюються проти ідеї «надбудови». Багато хто з них вважає, що культура здатна витримати соціальні впливи або навіть формує соціальну дійсність.

Так «нова культурна історія» змінила бінарну модель культурних форм, яка склалася в історіографії 1970—1980-х років, на більш складну і рухому модель, що відкинула жорстке протистояння народної та елітарної культури, виробництва та

споживання, створення та привласнення культурних сенсів і цінностей, підкреслюючи активний та продуктивний характер останнього.

Нова культурна історія по суті є історією уявлень і акцентує свою увагу на дискурсивному аспекті соціального досвіду в найширшому його розумінні.

За своїми завданнями та концептуальними положеннями культурна історія виявлена близькою до інтелектуальної історії. У зв'язку із цим деякі дослідники використовують сьогодні таке поняття, як «нова культурно-інтелектуальна історія», що фіксує націленість дослідницького інтересу на такі аспекти культури (в її антропологічному розумінні), як міфи, символи, мови, саме в яких люди і осмислюють своє життя.

Література: Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей. — 1996; Гуревича. Я. Двойкая ответственность историка // Проблемы исторического познания: Материалы междунар. конф. — М., 1999; Репина Л. П. Что такое интеллектуальная история? // Диалог со временем. — 1999. — №1; Репина Л. П. Современная историческая культура и интеллектуальная история // Там же. — 2001. — Вып. 6; Селунская Н. Б. Проблемы методологии истории: Учеб. пособие. — М., 2003.

В. Пікалов

Марксизм — філософське, економічне та соціально-політичне вчення, розроблене в середині — другій половині XIX століття відомими німецькими науковцями К. Марксом (1818—1883) і Ф. Енгельсом (1820—1895). Виникнення марксистської теорії було підготовлене попереднім розвитком передової західно-європейської думки, зокрема політико-економічної, філософської, соціалістичної. Марксизм являв собою складову частину однієї з двох тенденцій ідейного осмислення сучасних соціальних проблем і оптимальних

шляхів їх вирішення у майбутньому. Одна з тенденцій, представлена працями А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Мальтуса, Д. Мілля, Ж. Сея та ін., полягала в обґрунтуванні засад прогресивного економічного розвитку на принципах вільної підприємницької ініціативи, конкуренції та господарської ефективності. Друга тенденція була підпорядкована меті докорінної перебудови суспільства задля встановлення соціальної справедливості. Марксизм належав до останньої; але якщо К. Сен-Симон, Ш. Фур'є, Р. Оуен або Е. Кабе започаткували соціалістичну та комуністичну утопію, то Маркс і Енгельс здійснили спробу науково обґрунтувати соціалістичний суспільний лад як закономірний наслідок історичного процесу, поступ якого визначався поетапною реалізацією одвічних людських мрій про торжество на Землі правди і справедливості.

Глибоко вивчивши історію багатьох країн світу, застосувавши порівняльно-історичний та типологічний методи, Маркс і Енгельс зробили фундаментальний для своєї теорії висновок про те, що людство впродовж тисячоліть пройшло крізь низку **цілісних** за своєю природою стадій, які отримали назву суспільно-економічних формацій. Загалом Маркс і Енгельс виділяли чотири відомі на той час формації: первісно-суспільну, рабовласницьку, феодальну та капіталістичну. Вони запропонували власне бачення механізмів функціонування **кожної з них** і причин переходу від однієї до іншої. Кожна з формацій мала властивий їй ступінь розвитку продуктивних сил і систему виробничих відносин, які визначали політичний лад, соціальну структуру, розподіл власності, світогляд, духовні пріоритети тощо. **Цей рух** від глибин часу до ХІХ століття, на думку Маркса і Енгельса, був послідовним переходом від менш досконалих до більш досконалих і ефективних методів господарювання та форм організації суспільно-політичного життя.

Марксизм базувався на новій, матеріалістичній концепції історії, що отримала в науці назву історичного матеріалізму, сутність якої втілилася у наданні економічному чинникові

визначального статусу, який формував образ суспільства певної доби з усіма його головними атрибутами. Маркс і Енгельс уважали провідною матеріальною сферою суспільного життя (базис), відповідником якої в ідейно-духовному секторі була надбудова. Вони стверджували, що ідеологія є завжди класовою і використовується панівною верхівкою для «обробки» масової свідомості в потрібному для себе напрямі, для доказу свого «права» виступати у ролі керівної сили. Держава як надбудовний інститут також служила інтересам верхівки, в руках якої знаходились економічні та політичні важелі влади.

Основною характеристикою рабовласницької, феодальної й капіталістичної формацій, з точки зору марксистів, була та обставина, що в них робочий люд, тобто переважаюча більшість суспільства, виявлявся відчуженим від власності на засоби виробництва та продуктів своєї праці. Невелика суспільна група, зосередивши у себе власність на землю, промислові підприємства, корисні копалини, фінансові ресурси і т. п., використовувала їх для експлуатації народних мас і несправедливого привласнення суспільного багатства.

У творах Маркса, як видатного економіста свого часу, зокрема у знаменитому «Капіталі» (1867), «До критики політичної економії» (1859) та ін., були всебічно розкриті процеси розвитку капіталізму та буржуазного суспільства, передусім у 50—60-ті роки XIX століття, основні закономірності капіталістичної суспільної формації, економічні механізми виробничих відносин та їх головні фази від зародження до другої половини XIX століття. Особливу увагу Маркс приділив проблемі початкового накопичення капіталу, генезису буржуазного ладу. Згідно з цією концепцією процес акумуляції капіталу своїм основним змістом мав примусове відділення трудящих від власності на засоби виробництва, їх експропріацію, що й зробило можливою подальшу необмежену експлуатацію найманих працівників.

На прикладі промислового перевороту в Англії Маркс і Енгельс наочно показали його соціальні наслідки: формування основних класів капіталістичного суспільства — промислової буржуазії та індустріального пролетаріату, стосунки між якими все більше загострювалися. Це загострення було викликано законом капіталістичного накопичення, який породжував розширений характер виробництва, посилення експлуатації найманої праці і постійне зростання прибутків. Отже, Маркс докладним аналізом «анатомії» й «фізіології» буржуазної формації прагнув довести, що їй іманентно властивий антагонізм соціальних інтересів, його постійне наростання. Звідси було зроблено один з найважливіших висновків марксизму: капіталізм вичерпав можливості поступального руху суспільства в межах моделі, за якою в одній особі не суміщалися працівник і власник, а громадські й державні справи вирішувалися волею фінансово-промислової еліти.

Історичний матеріалізм знаходив своє філософське *підґрунтя* в діалектичному матеріалізмі, який став невід'ємною складовою частиною загальної соціологічної концепції Маркса й Енгельса. У «Святій родині» (1845), «Німецькій ідеології» (1845—1846) та інших працях вони піддали детальній критиці ідеалістичні філософські системи (Канта, Гегеля) та розробили принципи матеріалістичної діалектики, які потім успішно застосували для з'ясування рушійних сил всесвітньо-історичного процесу. Основними законами діалектичного матеріалізму є: єдність і боротьба протилежностей, перехід кількісних змін у якісні, заперечення заперечення. Саме закони матеріалістичної діалектики дали змогу Марксу і Енгельсу встановити реальну, на їх переконання, сукупність причинно-наслідкових зв'язків як у середині кожної суспільно-економічної формації, так і в перехідні періоди. Відповідно до марксистської схеми, у будь-якій формації наявна певна кількість суперечностей, які на висхідній лінії та фазі стабілізації знаходять вирішення за рахунок внутрішніх сил самої формації. Проте нисхідна лінія багата

на протиріччя й бідна на засоби їх улагодження, що обертається врешті-решт кризою формації. Водночас на ґрунті попередньої формації зароджуються й міцніють елементи нових продуктивних сил та, меншою мірою, виробничих відносин. Накопичення кількісних змін у розвитку продуктивних сил і виробничих відносин наштовхувалось на серйозну перешкоду у вигляді пануючих форм економічної та політичної влади. З часом конфлікт (проявом якого була класова боротьба) досягав такої гостроти, що розв'язання суперечностей ставало буквально життєво важливим для суспільства.

Перехід до більш високого ступеня організації економічного, політичного й суспільного життя за своїм історичним значенням є революційним, хоч може здійснюватися і насильницьким, і мирним шляхом.

Нова формація на перших етапах свого існування прискорювала історичне просування суспільства вперед, але через деякий час вона також виявлялася несумісною з прогресом, як і її попередниця. Вступав удію закон заперечення заперечення, який, на думку Маркса і Енгельса, забезпечував поступально-прогресивний рух суспільства у часі, протягом якого віджили соціальні форми поступаються місцем новим формам співжиття.

Найбільшим внеском Маркса й Енгельса в соціологічну та політологічну науку XIX століття слід визнати їх футурологічний прогноз щодо специфічних рис майбутньої суспільно-економічної формації. Вони назвали її соціалізмом (комунізм — завершальна й віддалена фаза), першою формацією, основою не на експлуатації чужої праці, тобто суспільством неантагоністичного типу, де не буде притаманної попередній історії людства класової боротьби між народними масами та пануючими класами, бо соціалізм буде безкласовим суспільством. Характерними рисами соціалістичної формації повинні стати спільна власність на засоби виробництва та суспільний продукт, ліквідація приватної власності й експлуатації

людини людиною, послідовна реалізація дійсно демократичних принципів суспільного життя та державного управління, Гарантія соціальних і політичних прав трудящих, забезпечення матеріального добробуту, належних умов фізичного й духовного розвитку людини. Маркс і Енгельс зазначали, що вони накреслили лише загальні риси майбутньої формації, бажані орієнтири, спираючись на провідні тенденції суспільно-історичного розвитку.

З метою підготовки ідейно-теоретичних та організаційних умов для переходу до соціалістичної суспільно-економічної формації Маркс і Енгельс у 1864 році заснували у Лондоні I Інтернаціонал (Міжнародне товариство робітників). На початку 1870-х років у Женеві виникла Російська секція I Інтернаціоналу. З-за переслідувань і репресій з боку європейських політичних режимів діяльність I Інтернаціоналу у 1872 році було перенесено у США, а з 1876 року взагалі припинено. Уже після смерті Маркса (1883), у 1889 році, за безпосередньої участі Енгельса був започаткований II Інтернаціонал, члени якого, в обстановці гострої боротьби з анархістами, опортуністичними течіями, сприяли розповсюдженню марксистських ідей, зміцненню зв'язків між робітничими партіями різних країн.

Марксизм став одним із впливових напрямків історичної науки і зробив внесок у розробку її теоретико-методологічних засад, вивчення історії багатьох країн світу, головним чином провідних капіталістичних держав — Англії, Франції, Німеччини, США; певну увагу Маркс і Енгельс приділили історії Російської імперії, в тому числі України й Польщі. Історичні погляди Маркса й Енгельса спрямовувалися на встановлення закономірностей всесвітньо-історичного процесу, особливостей економічного розвитку, соціальних рухів і класової боротьби у провідних регіонах світу. У листі до І. Вейдемейера (1852) Маркс писав: «Те, що я зробив нового, полягало в доведенні наступного: 1) що існування класів пов'язане лише із певними

історичними фазами розвитку виробництва, 2) що класова боротьба необхідно веде до диктатури пролетаріату, 3) що ця диктатура сама становить лише перехід до знищення всіляких класів і до суспільства без класів». Варто підкреслити, що і Маркс, і Енгельс, дотримуючись методологічних принципів науковості, об'єктивності та історизму, ставили своїм дослідницьким завданням встановити реальні причинно-наслідкові зв'язки в історії і на підставі перевірених висновків будувати свою суспільно-політичну концепцію.

У наш час марксизм кваліфікується як провідний напрямок суспільної думки другої половини ХІХ століття, що справив помітний вплив на ідейно-політичну історію ХІХ—ХХ століть. Чимало його положень (диктатура пролетаріату, недооцінка духовних явищ тощо) не витримали випробувань часом, а от твердження про те, що соціальна справедливість являє собою магістральний шлях світової історії, знаходять визнання (і частково практичне втілення) і на початку ХХІ століття.

Література: Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения: В 50 т. 2-е изд. — М., 1955-1981; Маркс-историк. — М., 1968; Гольман ЛИ. Энгельс-историк. — М., 1983; Историография истории нового времени стран Европы и Америки. — М., 1990.

А. Болебрух

Метаісторія — аналог термінів «метасеміотика», «метамова», «метатеорія», який застосовується в теорії історії, історіографії, наукознавстві.

Термін «метаісторія» використовується для позначення рефлексії над такими явищами, як структура історіографічних ідей, стан «історичного розуму» в ту або іншу епоху, історіографічні стилі, шляхи, концептуалізації історичного знання і т. ін. (конкретні сукупності предметів окреслює кожен дослідник). І. С. Тимофеев виділив три основних проблеми, які виникають на метаісторичному рівні пізнання:

1) вплив світогляду та соціально-ідеологічної установки дослідника на розуміння предмета і задач історичного дослідження;

2) аналіз усієї сукупності концептуальних засобів і прийомів, що застосовуються для раціоналізації історичного знання;

3) вивчення гіпотез про вплив доконцептуальних глибинних структур мислення на історичне бачення, на розуміння предмета дослідження.

Для Х. Уайта, завдяки книзі якого («Метаісторія: історична уява в Європі ХІХ століття») поняття «метаісторія» увійшло у відносно активний вжиток в історіографії, воно означало перш за все аналіз поетики історичного тексту, риторичний аналіз історичного письма, теорію історіографічного стилю.

Яким би не був конкретний зміст метаісторії для того чи іншого дослідника, його роль у комплексі історичного й історіографічного знання можна визначити як описання мови, яку використовує історик, коли говорить про минуле, та факторів її формування. Метаісторія — це різновид метасеміотик, які, в свою чергу, визначалися Л. Єльмельовим як такі семіотики (знакові системи), для яких планом змісту, тобто говоріння, означуваними є інші семіотики, мови (в нашому випадку — мова історичного пізнання). «Мову» в даному випадку розуміємо як систему правил, що регулюють операції з певною сукупністю перемінних (наприклад, з фактами, явищами, процесами минулого), відрізняючи її від мовлення — власне сукупності операцій з перемінними.

Метаісторія як дослідження форм і засобів говоріння про минуле має теоретичний та історіографічний аспекти. Історіографічні дослідження «метаісторичного характеру», тобто теоретично навантажені (орієнтовані), зазвичай призначені не лише для дослідження історії розвитку відповідних аспектів історіописання, а й для участі в сучасних їм дискусіях з проблем історичного знання.

Наявність такого «метамовного» по відношенню до

історичного дискурса рівня, який включає експлікацію системи засобів говоріння про минуле, виявлення факторів, що брали участь у формуванні цієї системи, спроби виявлення їх співвідношення і взаємовідносин з власне історичним минулим в кінцевому продукті історичного пізнання, — це необхідний момент **саморефлексії** історичного дискурса. Важливо лише пам'ятати, що «остання», абсолютна метамова, повністю відокремлена від свого об'єкта, в принципі неможлива, і що метаісторія, як і усяка інша метамова, завжди є говоріння з культури, як і всі інші соціальні феномени.

Література: Ельмелев Л. Прологомены и теории языка // Новое в лингвистике. — 1960. — Вып. 1; Тимофеев И. С. Методологическое значение изменений в понимании предмета и целей историко-научных повествований // Методологические проблемы историко-научных исследований. — М., 1982; Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века. — Екатеринбург, 2002.

Я. Приходько

Мікроісторія. Майже ціле століття у світовій історичній науці набирала обертів тенденція до аналізу великих соціальних структур, тривалих історичних процесів, пошуку закономірностей, за якими відбувається розвиток історії людства. Домінування такого підходу обумовило деперсоніфікацію історичного процесу, нівелювання культурної унікальності різних історичних епох тощо. До певного часу синтетичні побудови здавалися дослідникам оптимальним розв'язанням задач історичного пізнання. В умовах глобальних процесів, які активно відбувалися протягом усього XX століття, недостатність великих історій була майже непомітною.

Але вже наприкінці 1970-х років деякі італійські історики першими намагались усвідомити історичний процес крізь призму мікроаналізу. Задачі, які ставили перед собою ці вчені,

були досить скромними, а для деякого навіть сміховинними на той час. До поля їх історичного пізнання потрапили: доля будь-якої конкретної людини, взаємини в невеличкому професійному чи соціальному середовищі, подія одного дня тощо. Вибір стосунків між людьми як основний предмет аналізу суперечив усталеним в історичній науці масштабам дослідження. Свій напрям дослідники назвали мікроісторією. Зміст мікроісторичного дослідження можна порівняти з «історією, побаченою знизу». Тобто коли якийсь епізод або, як кажуть представники цього напрямку, казус, проектується на весь історико-культурний контекст. Мікроаналіз містить ряд процедур і для аналізу самого соціального контексту. Ці процедури передбачають реконструкцію кола спілкування і сіток взаємовідносин, а також вияв індивідуальних чи колективних уподобань людей (Е. Гренді). Серед найбільш відомих представників цього напрямку слід назвати Джованні Леві, Карло Гінзбурга, Карло Поні, Едуарда Гренді та ін.

З середини 1980-х у Німеччині зароджується досить схожа на італійську мікроісторію історія побуту та повсякденності (*Alltagsgeschichte*). У цей період декілька груп молодих учених виступили з критикою усталених в історіографії підходів до пізнання минулого. У своїх дослідженнях вони намагалися висвітлити унікальність кожної людини, хай навіть зовсім пересічної, розкрити її здатність бути творцем своєї історії. Слід підкреслити, що в працях представників цієї течії немає однозначних висновків і безсумнівних постулатів. Вони вважають, що сам мікроаналіз покликаний виявити своєрідність тих індивідів, яких вони вивчають. Доволі часто праці з мікроісторії носять описовий характер. Німецький напрям представлений іменами таких істориків, як П. Крітде, А. Людтке, Г. Медік, Ю. Шлюбойм та ін.

Наприкінці 1980-х років інтерес до мікроісторії виявився і у Франції. Зокрема школою «Анналів» був запозичений у італійців ряд дослідницьких процедур мікроісторичного аналізу.

У італійських істориків, у свою чергу, з'явилися зв'язки з французькою течією «*Historie de la vie quotidienne*» (історія повсякденного життя). Дискусії, що спалахнули з зазначеного часу в середовищі «*Анналів*», викликали перегляд позицій стосовно місця унікального й індивідуального в історичному пізнанні. Зміна предмета дослідження обумовила народження «*нової соціальної історії*», яке відбулося, за словами «*Анналів*» з середини 90-х років. Стосовно предмета мікроаналізу, то французький напрям, який репрезентують імена Б. Лепеті, Ж. Ревелята ін., має свою специфіку. За визначенням Ж. Ревеля це історія автономно діючих суб'єктів, здатних вибирати стратегію своєї поведінки, здатних по-своєму переформулювати будь-які установки; це антифункціоналістська історія, в якій, хоча і визнається значення об'єктивно існуючих структур у житті і поведінці людей, виходять зі здатності **КОЖНОГО** з **НИХ** по-своєму актуалізувати вплив цих структур (Ю. Л. Бессмертний).

В англійській історіографії існує дуже близький до мікроісторичного напряму — напрям локальної історії. Його історики зосереджують свою увагу на дослідженні локальної спільноти, яка розвивається як соціальний організм/на створенні його «*колективної біографії*». У сучасних дослідженнях досить рельєфно виступають два підходи до аналізу локальних спільнот. Перший має за предмет дослідження життєвий шлях людини від народження до смерті, що висвітлюється крізь зміну **СОЦІАЛЬНИХ** ролей і стереотипів поведінки і розглядається в контексті життєвого простору, який вона (людина) займає. Другий підхід має розкрити внутрішню організацію та функціонування соціального середовища, включеного в історичний ландшафт, соціальну екологію людини, увесь мікрокосм громади, всю різноманітність людських спільнот, а також виявити їх співвідношення між собою і соціальними стратами (Л. П. Репіна). Іноді такий підхід називають мікросоціальним. Проте однією з головних відмінностей англійського напряму є географічні та економічні межі, до яких має бути вписана спільнота. Серед

істориків цього напрямку слід назвати Ч. Фітьяна-Адамса, К. Райтсона, М. Постан та ін.

Значний інтерес до мікроісторичних студій на початку 1990-х років виявився і в середовищі російських істориків. У середині 1990-х вони згуртувалися навколо альманаху «Казус: індивідуальне та унікальне в історії», який почав виходити з 1996 року за редакції Ю. Л. Бессмертного та М. А. Бойцова. У цілому підхід російських істориків до визначення змісту мікроісторичного аналізу схожий на французький варіант. Але представники російського напрямку з сумнівом ставляться до антифункціоналізму французів. Епістемологічні пріоритети російських істориків зосереджені на можливостях і функціях окремої людини в різні епохи і на відповідних казусах, в яких виявляється протидія конкретного *acteur* і соціального середовища, що його оточує. При цьому казус розглядається як конфуз; казус як будь-яка неординарна подія; як випадок, який виявляє певну соціальну ситуацію; як випадок примхливої, девіантної поведінки конкретної людини.

Одна з головних проблем мікроісторичного аналізу, яка об'єднує практично всі із зазначених напрямів, є дихотомія мікро- і макроісторії. Іншими словами, йдеться про проблему імплантації мікроісторичних сюжетів до макроісторичного простору. Саме ця проблема доволі часто піднімається критиками мікроаналізу. Нерідко прихильників мікроісторії звинувачують також у дрібненні історії. І хоча в теоретичному плані проблему включення мікроісторичних сюжетів до загальної історії не можна вважати досить розробленою, таке методологічне рішення є достатньо реальним. Сучасний мікроісторичний аналіз разом з аналізом макроструктур відкриває нові горизонти для оновлення змісту соціальної історії, яка, очевидно, переростає рамки субдисципліни і несе в собі широкий соціокультурний потенціал.

Література: Бессмертный Ю. Л. Школа «Анналов»: переломный этап? // Одиссей. — М., 1993; Бессмертный Ю. Л.

Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей. — М., 1995; *Бессмертный Ю. Л.* «Что за казус?...» // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. — М., 1996; *Ленги Б., Тренье Ж.* О некоторых изменениях в журнале «Анналы» в 1994г. Ответы на вопросы Ю. Л. Бессмертного // Одиссей. — М., 1994; *Грендиев Е.* Еще раз о микроистории // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. — М., 1996; Споры о казусе // Там же. — М., 1996; *Репина Л. П.* «Новая историческая наука» и социальная история. — М., 1998; *Тилли Ч.* Микро, макро или мигрень // Социальная история. — М., 2000. — Вып. 3.

А. Парфіненко

Модернізм (фр. *modernisme*) — у сучасному інтелектуальному просторі (мови) вживається у різних дисциплінарних вимірах:

1) історико-філософському — розуміється некласичний стиль (тип) філософського мислення. Витоки його можна побачити ще в критиці І. Кантом абсолютності й універсальності розуму та в гегелевсько-марксистських ідеях історичності мислення. На цих підвалинах формується можливість визначення плюралістичного бачення світу відповідно до обраних пізнавальних стратегій.

У той же час релятивістське (відносне) ставлення до проблеми істини (істинності) ще не слід розглядати **ЯК ЗНЯТТЯ** проблеми пошуку і заперечення принципової **МОЖЛИВОСТІ** мислити в цих категоріях у розумово-пізнавальному процесі. Це одна з принципових межових ознак між М. та постмодернізмом. У М. зберігаються ще просвітницькі ідеали науки як істинного шляху до істини. **Саме** це єднає М. в історико-філософському значенні з класичним стилем філософствування і дозволяє розглядати їх як інтелектуальне різноманіття епохи модерного індустріального суспільства;

2) історико–культурному — певний і разом з тим умовний період в історії культури в її європейсько (західно) орієнтованому вимірі (кінець XIX — середина XX століття). Як назва хронологічного відрізка в історії культури ширша, ніж М., у значенні течії чи напрямку в культурі цього періоду.

У першому (загальноперіодизаційному) значенні — це проміжок між періодами реалізму (позитивістської культури) і постмодернізму. У другому (вузькому) значенні розуміються естетичні принципи мистецтва і мистецька практика. [Для модерністів характерне свідоме прагнення до пошуку нових мистецьких форм, ставлення до різновидів мистецтва не як до засобів відтворення дійсності, а як до дійсності, в якій живе; створює і перетворює її сам митець.]

У мистецтві М. в цілому зберігається відповідальне, серйозне ставлення до високого, пошук (у релігійному чи позарелігійному розумінні) істин, серед яких сакрального значення набуває істина мистецтва. У М. на теоретичному та художньо-практичному рівні відбувається абсолютизація «вербально-текстуального», наприклад хрестоматійне в російській поезії:

/В оный день, когда над миром новым / Бог склонил лицо свое, тогда/ Солнце останавливали словом, / Словом разрушали города... [М. Гумільов]. Таким чином, не стільки протиставлення, скільки взаємодія високого і низького (творчого слова й «умного числа»), і нагадування: /Мы ему поставили пределы/ Скудные пределы естества./ И, как пчелы в улье оскуделом, / Дурно пахнут мертвые слова/;

3) історико–науковому — нестале поняття, що вживається набагато рідше, ніж у попередніх. М. у науці вписується в хронологічні межі історико–філософського й історико–культурних дискурсів і відповідає термінам «некласична», «посткласична» наука. Базується на методологічному плюралізмі та релятивістському розумінні наукової картини світу, множині логік. Найбільш відповідними принципам М. у науці є філософія науки на парадигмальних засадах логічного позитивізму.

У сфері історичної науки початок М. можна датувати з так званої кризи історичної науки (кінець ХІХ — початок ХХ століття). Складніше визначається верхня хронологічна межа. За таку прийнято вважати початок розповсюдження в 60—70-роках ХХ століття ідей постструктуралізму. Але неуніверсальність науково-історичного пізнання, його залежність від конкретних просторово-часових соціокультурних факторів, культурно-історичного та ідейно-політичного контексту(стів) дозволяє тільки окреслити провідні напрями та течії в руслі модерністичного гуманітарно-наукового пізнання.

Дільтеєвський психологізм пов'язаний з «філософією життя», з ідеями вживлення в минуле й активною роллю суб'єкта пізнавального процесу (історика). Так формується нова етика історика-науковця, яка активно протидіє ідеалам науковості ранкеансько-позитивістського типу (класична історична наука).

Неокантіанству притаманна класифікація наук з утвердженням автономності та суверенності гуманітарного простору; з актуалізацією гносеологічного (епістемологічного) аспекту — підвищеною рефлексією з приводу можливостей і меж наукових форм пізнання, що сприяло завершенню конституталізації окремих дисциплін методологічного циклу гуманітарних наук; з ідеологією самодостатності одиничного та критики концепцій історичних законів і закономірностей.

Незважаючи на безумовну близькість марксизму до позитивізму, в галузі історичної науки марксистська наукова доктрина відкривала нові пізнавальні можливості для істориків, надаючи в їх розпорядження такий розвинутий понятійно-термінологічний інструментарій, якого не давала жодна (ні до ні після) науково-доктринальна система. З точки зору М., у науці слід розділяти марксистську історичну науку, яка синхронна до М., але поза ним і марксистські ідеї, що запліднювали багато напрямків, течій, шкіл у модерністському науково-гуманітарному дискурсі, в тому числі такі значні як структуралізм, «нова історична наука» (школа «Анналів») тощо.

Негегельянська філософія історії, маючи таких яскравих репрезентантів, як Б. Кроче, Р. Дж. Колінгвуд, вписується в М., бо в ній піддається нищівній критиці позитивістське розуміння історії та ідеалів її пізнання і разом з тим створюється новий образ самостійної та самодостатньої історичної науки, що розглядається як результат розвитку всієї європейської історіографії та філософсько-історичної традиції.

Переконаність, що предметом науково-історичного пізнання є розкриття інтелектуально-духовного навантаження діяльності людини в часі (минулому), надає неогегельянству певне місце у М. в історичній науці.

Загальною рисою всіх варіантів М. в історичній науці слід визнати антропологізм (антропологічний поворот).

Поняття М. у науці набуває особливого значення у зв'язку з уведенням в лексико-науковий обіг слова «постмодернізм».

Література: Колінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. — М., 1981; Модернизм: анализ и критика основ, направлений. — М., 1987; Кроче Б. Теория и история историографии. — М., 1997; Руднев В. 77. Словарь культуры. — М., 1997; Бычков В.В. Модернизм // Культурология. XX век: Энциклопедия. — Спб., 1998; Макаров А. И., Пигалёв А. И. Модернизм // История философии: Энциклопедия. — Минск, 2002; Энциклопедия постмодернизму. — К., 2003.

Є. Чернов

Напрямок в історичній науці (як і в інших науках) — об'єднання вчених (реальне або умоглядне), яке має своїх лідерів, організаційне оформлення (необов'язково) на основі загальних методологічних принципів і настанов. У рамках того чи іншого напрямку існують наукові школи. Поняття напрямку досить умовне, оскільки нечіткість методологічних принципів окремих дослідників, еkleктичне застосування різних методологій в дослідженнях і, нарешті, перехід окремих

дослідників (і навіть цілих наукових співтовариств) на інші методологічні позиції підчас робить складним їх співвіднесення з тим або іншим напрямком. Найменування напрямку («романтизм», «позитивізм» тощо) виникають історично і не мають загальної основи. Приналежність до того чи іншого напрямку може усвідомлюватися чи не усвідомлюватися окремим істориком (і навіть категорично заперечуватися). Віднесення дослідником себе до того чи іншого напрямку може бути помилковим, що має місце у разі неуваги до власних філософсько-методологічних принципів. Це змушує приділяти більше уваги аналізу наукової спадщини істориків різних епох. Складна картина стану науки дозволяє визнати можливість приналежності істориків до різних напрямків одночасно (наприклад, представник державного напрямку М. С. Грушевський за своїми філософсько-методологічними поглядами належав до позитивізму).

У літературі напрямок характеризується здебільшого як більш широке, ніж течія, поняття. Напрямок виникає при зміні парадигм наукового дослідження та репрезентує не тільки внутрішні наукові процеси, але й, головним чином, колізії тієї чи іншої епохи, до якої належить історик.

Література: Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття) — К., 2000.

С. Куделко

Наратив (від лат. *narratio* — оповідання, оповідь) — досить багатоаспектне поняття, яке увійшло в науковий вжиток і, зокрема, привернуло увагу істориків у зв'язку з розвитком структуралістської, а потім постструктуралістської методології та їх впливом на історичну науку.

Досить просте базисне визначення наративу дав Дж. Пріне у своєму «Словнику наратології»: «Наратив — це виклад (як продукт і процес, об'єкт і акт, структура і структуризація однієї

або більшої кількості реальних або уявних подій, що повідомляються одним, двома або кількома (більш-менш очевидними) оповідачами одному, двом або кільком (більш-менш очевидним) адресатам».

Уже в цьому загальному визначенні помітне розмежування двох аспектів поняття «наратив», які можна назвати комунікативним (оповідь як процес, акт, структуризація) і змістовим (оповідь як продукт, об'єкт, структура).

Характерний приклад комунікативного трактування наративу — літературознавче визначення: «Оповідь — сукупність фрагментів тексту епічного твору, приписаних автором-творцем «вторинному» суб'єкту зображення і мовлення (оповідачу), які виконують «посередницькі» (такі, що пов'язують читача з художнім світом) функції, а саме: по-перше, являють собою різноманітні адресовані читачу повідомлення; по-друге, спеціально призначені для приєднання одне до одного і співвідношення в межах системи всіх предметно направлених висловлень персонажів і оповідача». Тобто якщо виокремити в літературному творі два аспекти — подію, про яку оповідається, і подію самого оповідання, — то зрозуміла таким чином оповідь буде являти собою другий аспект.

В останні десятиліття, в результаті еволюції структуралізму, який приділяв багато уваги проблемам структури наративу, склалася ціла формальна дисципліна — наратологія. Вона виходить з постулату про комунікативну природу літератури, акцентує увагу на тому, що літературна комунікація здійснюється через комунікативний ланцюг, який включає відправника повідомлення (автора), комунікат (саме повідомлення, літературний текст) і одержувача (читача). Наратологія не відкидає поняття глибинної структури, що лежить в основі великого художнього твору, яке склалося в структуралізмі, але робить акцент на виявленні того, як ця структура реалізується в ході літературної комунікації, в ході діалогу письменника та читача, інакше кажучи, на пошуку формальних

ознак письменника і читача усередині твору, на тому, як процес оповіді відбивається в структурі тексту.

Оскільки акцент робиться на внутрішньотекстових відносинах, то для такого типу дослідження недостатньо виділення реальних автора і читача як протилежних полюсів комунікативного ланцюга, або «оповідних інстанцій». Говорячи про основну задачу дослідження оповіді як комунікації між відправником та одержувачем, Р. Бартуказував, що вона «не в тому, щоб проникнути у мотиви оповідача або зрозуміти ефект, який оповідь справляє на читача; вона в тому, щоб описати код, за допомогою якого оповідач і читач позначаються протягом усього процесу оповіді». У межах наратологічного дослідження головна увага приділяється не тим оповідним інстанціям, які знаходяться поза текстом, а інстанціям внутрішньотекстовим, які виділяються на основі аналізу внутрішньотекстових відносин і можуть мати найрізноманітніші характеристики в залежності від особливостей подання художньої інформації в тексті, що імпліцитно розраховані на ті або інші особливості відправника й одержувача. Так, у різних наратологічних системах (часто розроблених настільки ретельно, що виявлялися малоприслужними для аналізу конкретних текстів), крім реального читача, виділялися такі **внутрішньотекстові** комунікативні інстанції, як читач абстрактний, або імпліцитний, **експліцитний**, віртуальний, ідеальний, такий, що припускається, іманентний, інтенціональний, концептуальний, фіктивний, продукований, уявний, інформований, архічитач тощо.

Тобто в межах аналізу тексту як комунікативного явища (див.: *текст*) «оповідь» в комунікативному розумінні може бути одним з рівнів такого аналізу, майже не торкаючись проблеми тексту як елементу соціокультурної комунікації, як обміну інформацією між автором і читачем як соціокультурними фігурами і зосереджуючись на аналізі внутрішньотекстових комунікативних відносин, узятих поза соціокультурним

контекстом і функціональністю, як самодостатній процес (хоча не можна, звичайно, заперечувати наявність таких відносин і пов'язаних з ними елементів у будь-якому оповідному тексті, в тому числі історичному).

Що ж до змістового аспекту оповідності, то його дослідження починалось (чи продовжувалось услід за В. Я. Проппом) з пошуку в межах структуралізму певних єдиних правил і закономірностей, які лежать в основі організації будь-якого викладу подій, — тієї самої глибокої **нарративної** структури, що передує процесу її реалізації в ході взаємодії автора та читача, на якому пізніше зосередила увагу наратологія. Р. Барт, Ц. Тодоров та інші дослідники намагалися уподібнювати оповідний текст реченню, виявити його «граматику», виділити складні чи прості означники, елементи його структури, які б відповідали основним граматичним категоріям (дієслову, іменнику та ін.).

Оскільки нарративна форма в такому значенні менш безпосередньо пов'язана з власне процесом комунікації через комунікативний ланцюг, передує йому, лише призначена для нього і може розумітися більш універсально як спосіб організації *певного значимого, осмисленого комплексу* з матеріалу, взятого з навколишньої дійсності, то в епоху лінгвістичного повороту саме вона потрапила в сферу підвищеної уваги з боку найрізноманітніших дисциплін — психології, соціології, історії та ін., — які зацікавилися можливістю розгляду нарративу як однієї з основних (якщо не основної) форми осмислення світу людиною, надання сенсу навколишній реальності, форми, яку людина накладає на свій досвід (маючи при цьому інтенціональність і комунікативність свідомості).

І в теорії історії нарратив (або історія — story) нерідко став розглядатися не просто як спосіб доставки історичного минулого (історії — history) до читача, але і як необхідна та неминуча форма розуміння й пояснення людиною минулого. Так, Х. Уайт пропонував розглядати історичну роботу як те,

чим вона найбільш, очевидно, є, — як вербальну структуру форми оповідного прозового дискурса, призначену бути моделлю, знаком минулих структур і процесів в інтересах пояснення, чим вони були, через їх представлення (тут і далі — *уточнення автора*).

При цьому наратив — це форма, що має внутрішню цілісність, правила і тому не дає безпосереднього доступу до минулого (лише риторично обумовлену ілюзію такого доступу, яку свідомий історик повинен розпізнавати), вимагає уваги до себе самої як специфічного продукту людської діяльності. На думку одного з учасників сучасних дискусій з проблем історичного знання Г. Г. Келнера, лозунгом сьогодення історіографії може стати вимога «викривити історію (story)», тобто «зрозуміти, що прямота будь-якої історії (дзеркальне відображення нею історії — history. — *Я. П.*) — це продукт риторики і що придумування історій — це найважливіша частина саморозуміння і самотворіння людини».

Наратив також часто розглядається не лише як інструмент зв'язування й узагальнення, який пояснює, як і в якому порядку траплялися події в межах причинно-наслідкових відносин (А. Манслоу), але і як єдиний Генератор сенсу, який шукають в історичному минулому. Сенс події трактується не як такий, що внутрішньо властивий події, укорінений в «ОНТОЛОГІЇ» історичного процесу, але як такий, що виникає в контексті оповіді про подію; сенс визначається з її місця в наративі як певним чином зв'язної історії і залежить від типу сюжету, обраного істориком. Причому будь-яка історія (history) може бути переформульована в сюжет або зрозуміла як сюжет, оповідь, навіть «найсинхронніша» і «найструктурніша». Відповідно до наратологічних уявлень будь-який, навіть найбільш нелітературний, дискурс функціонує за принципами, які найбільш наочно проявляються в художній літературі. Лише літературний дискурс чи літературність будь-якого дискурса робить можливим наділення світу сенсом.

Х. Уайт називав побудову сюжету певного типу однією з трьох форм пояснення істориком минулого, історії як цілісної сукупності фактів — поряд з формальним доведенням та ідеологічним підтекстом (див.: *рівні концептуалізації в історичному творі*). Слідом за літературознавцем Н. Фраєм Уайт виділяв чотири типи сюжетів, можливих в оповідному історичному тексті, що умовно названі романом, комедією, трагедією та сатирою. Йдеться про певні літературні жанри, а скоріше, — про характерні риси бачення предмета відображення, яке визначає структуру, модальність його (предмета) подання в оповідному тексті.

Так, романічний тип сюжету, за Уайтом, — це «драма самоідентифікації», що символізується виходом героя за межі чуттєвого досвіду, перемогою над ним і фінальним звільненням від НЬОГО... Це драма тріумфу добра над ЗЛОМ... світла над тьмою і фінальний вихід людини за межі світу, в якому вона поневолена падінням». Схема сатири є протилежністю романічній; це «драма приреченості, підвладності страху, що людина кінець кінцем є скоріше полонений цього світу, ніж його повелитель...». Комедія і трагедія стоять між цими крайніми полюсами, являючи собою різні сюжети «часткового звільнення від долі падіння і тимчасового звільнення від розділеного стану, в якому людина виявляє себе в цьому світі».

Такі чотири архетипічні форми історій, згідно з якими, причому з однаковим правом (див.: *префігурація*), може бути організована з метою досягнення пояснюючого ефекту одна й та ж сукупність фактів, що набувають, відповідно, різного сенсу в межах цих історій. Можливі й інші класифікації сюжетних типів, але в будь-якому разі не існує, на думку Уайта, критеріїв для розрізнення «правильних» і «неправильних» сюжетів для сукупності фактів.

Теоретично можливий і пошук закономірностей історичної зміни преференцій у виборі істориками сюжету, який може бути

включений до системи історіографічного пізнання.

Інша суттєва проблема, що постає при визнанні неминучості присутності «непрозорого» наративу — апарату для вироблення значень швидше як засобу для передачі інформації про зовнішній по відношенню до нього референт — як посередника між аудиторією історичного тексту і минулою реальністю та при переорієнтації дослідників на пошук схем оповіді, які лежать в основі історичного тексту, — це проблема взаємовідносин між історією (history) та історією (story), ступінь достатності пізнавальної сили наратива. На думку, наприклад, А. Маслоу, «визнання літературного виміру за історією як дисципліною не означає, що ми можемо спитати себе — чи пережитий нами досвід лише переповідається істориками як наратив, чи, як і агенти історичного процесу, ми проживаємо наративи?»

Такі й інші способи примирення «нاراتивного бачення» історіографії з традиційною історичною думкою залишаються предметом дискусій; ми ж завершимо цю статтю деякими пунктами зі своєрідного «маніфесту» Ф. Анкерсмита, в якому наратологічний підхід в історіографії досить радикально вміщується в постмодерністський контекст. Учений проголошує, що наративна мова «має онтологічний статус», є непрозорим об'єктом; що вона автореференційна, інтенціональна і тому за своєю природою естетична; що наративний смисл історичного тексту не можна визначити однозначно і він суттєвою мірою схильний до самопротиріччя; що наративний смисл може бути ідентифікований лише в присутності іншого, в контексті інтертекстуальності; **ЩО**Втій мірі, в якій предметом нашої уваги є оповідь, текст майже не відсилає до реальності поза ним самим; що критерії істини і вимислу не можна застосовувати до історіографічних репрезентацій минулого; що наративна мова тропологічна і як така містить у собі прообраз того, як ми повинні бачити минуле, і т. ін. За Анкерсмітом, усі ці положення можуть бути

цілком виправдані, якщо ми будемо готові до розвитку спеціальної логіки, придатної для того, щоб мати справу з нарративною субстанцією.

Література: Тодоров Ц. Грамматика повествовательного текста // Новое в зарубежной лингвистике. — 1978. — Вып. 8; Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX—XX вв.: Трактаты, статьи, эссе. — М., 1987; Kellner H. Language and Historical Representation // The Postmodern History Reader. — L.; N. Y.; Routledge, 1997; Munslow A. Deconstructing History. — L.; N. Y.; Routledge, 1997; Тамарченко Н. Д. Повествование // Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины. — М., 1999; Нарратив // Ильин И. П. Постмодернизм: Словарь терминов. — М., 2001.; Уайт Х. Метаистория: историческое воображение в Европе XIX века. — Екатеринбург, 2002.

Я. Приходько

Наукова дисципліна — поняття, яке використовується для позначення основної структурної одиниці в історико-наукових і наукознавчих роботах, присвячених проблемам класифікації науки. Це поняття визначає певну форму систематизації наукового знання, воно пов'язане з інституалізацією знання, з усвідомленням загальних норм і ідеалів наукового дослідження, з формуванням наукового співтовариства, специфічного типу наукової літератури (оглядів і підручників), з певними формами комунікацій між ученими, зі створенням функціонально-автономних організацій, відповідальних за освіту та підготовку кадрів.

Під час аналізу поняття «наукова дисципліна» слід враховувати особливості генези дисциплінарної науки в її взаємозв'язку та взаємообумовленості з широкими історичними процесами. Необхідно також розглянути визначені в історії науки та наукознавстві

уявлення про наукову дисципліну, її особливості і місце в структурі науки. Тільки в такий спосіб можна дійти певного рівня узгодженості в розумінні сутності поняття «наукова дисципліна».

Формування наукових дисциплін розглядається істориками науки як «природно-історичний» процес, в якому мають місце ряд факторів та умов різного плану: інтелектуальних, соціальних, внутрішньонаукових і таких, що мають витoki від взаємозв'язку науки та суспільства. У той же час дисципліни різняться по багатьох параметрах і в першу чергу по механізmu їх зародження. В історії науки, наприклад, традиційно відмічається, що дисциплінарне оформлення природознавства передувало процесу його початку в області суспільствознавства та історичної науки.

В історико-науковій літературі складання дисциплінарної організації трактується по-різному, але без категоричних розбіжностей, тому що дисципліни формувались як даність у часовому вимірі. Деякі дослідники відносять появу наукових дисциплін до періоду початку XVII — XVIII століть як часу професійного оформлення емпіричного природознавства в Європі, коли спостерігається швидке зростання та диференціація науки нового періоду і наукова дисципліна виявляє високу ефективність як одиниця організації науки. Вона надає відносно автономну єдність певній предметній області науки, спрямовує взаємодію її прихильників і налагоджує форми взаєморозуміння між поколіннями. Дехто датує завершення дисциплінарного оформлення природознавства серединою XIX століття. Але всі підкреслюють той факт, що наукова форма природознавства — «наукова дисципліна» — з XIX століття стає еталоном для порівняння всіх інших сфер раціональної діяльності і дисциплінарні зразки приймаються новими групами наук. До кінця XIX століття за дисциплінарними принципами було організовано всю науку, незалежно від предметного змісту. Дисциплінарного принципу додержуються і в процесі поглиблення спеціалізації наукового знання.

Дисциплінарна структура науки виникає і оформлюється в специфічних умовах так званої «університетської науки», де праця дослідника невід'ємна від праці викладача, де наукові дослідження виявляються епіфеноменом викладання. Система освіти, в якій на перше місце висунуті дисциплінуючі механізми та норми, приводить і до специфічних форм організації знання. Як правило, «університетською наукою» називають організацію освіти та наукових досліджень, характерну для нового часу. Формування дисциплінарних структур науки свідчить про те, що дослідницький напрям має соціальні та когнітивні рівні інституалізації, а наукова дисципліна виконує і соціально-психологічну функцію ідентифікації кожного члена наукового товариства з певною групою.

Протягом ХХ століття з'явилися інші форми організації науки: дослідні лабораторії в університетах, а потім і в промисловості, а також самостійні науково–дослідні інститути тощо. Ці явища в науковому житті ХХ століття поставили питання про специфіку різних рівнів науки і взагалі було висунуто тезу про те, що дисциплінарний рівень не є універсальним. У соціології науки одиницею аналізу все частіше стає «наукова молекула» (невелика група вчених).

У той же час багато дослідників вважають, що збереження «дисциплінарного» сприйняття науки обумовлюється як потребами соціальної організації, так і інтелектуальної точності розділення знання на окремі частини, коли виникає потреба окреслити основну сферу компетенції вченого, каталогізувати книги, підготувати навчальні програми, організувати дієздатні та компетентні підрозділи викладачів.

Поняття «наукова дисципліна» показує уявлення про науку як соціальний інститут, дисциплінарність характеризує ступінь інституалізації науки. Дисциплінарна організація знання виконує різні функції: трансляцію знання в культуру, соціалізацію нових поколінь, передачу ідеалів і норм, які визнані науковим співтовариством **ТОЩО**.

На початку ХХ століття склалась неопозитивістська концепція методології науки. Її особливості формувались у прагненні покласти в основу **логіко–методологічного** аналізу науки дихотомію теоретичного й емпіричного рівня. Вихідну одиницю аналізу науки неопозитивізм убачав у теорії, яка тлумачилась суто пропозиціонально, як система запропонувань.

Ця концепція розгорталась у межах типологічного **способу** думки, бо була орієнтована на виявлення інваріативних структур «єдиної» науки, які спочатку трактувались як **логічна** мова математики і математичної логіки, а пізніше — як мова фізики (фізіналізм). Але і в тому і в іншому випадку вся різноманітність наукових дисциплін узагалі не підлягала вивченню. За цією різноманітністю знайти єдність, незмінну інваріантну структуру — така сутність програми неопозитивізму. Орієнтація на виявлення уніфікованої логічної структури науки сама по собі виключала аналіз реальних одиниць науки — спеціальностей, наукових дисциплін. Тому в методології науки, починаючи з 50-х років ХХ століття, як протипага неопозитивістській уніфікованості логічної структури науки формуються нові варіанти вичленення структурних одиниць науки, нові підходи, підкреслюється історичний характер наукового знання та необхідність введення історичної розмірності. У різних напрямках здійснюється пошук нових альтернативних концептуальних і методологічних розчленувань.

Спочатку дослідники обмежувались лише описом процесу виникнення окремих дисциплін. Дослідження велись у рамках монографічного вивчення окремих областей науки, різних аспектів: когнітивних, соціальних, організаційних, соціально-психологічних. У 1960—1980-х роках наукознавство виробило нові концептуальні засоби (парадигма, дослідницька програма, кластери, інституалізації і т. ін.). Вони базуються на загальній основі — на зверненні до вивчення консенсусу між ученими, в якому в кінцевому рахунку вбачається показник єдності спеціальності та дослідницької області.

Епіцентром уважної критики та тривалих дискусій в історико-науковому та наукознавчому світі до кінця ХХ століття стала книга Т. Куна «Структура наукових революцій» та інші його роботи. Учений, аналізуючи структурні зміни в науці, включив у предмет свого дослідження складний комплекс соціальних факторів. Це знайшло своє виявлення у таких уведених ним нових структурних одиницях науки, як наукове співтовариство, **парадигма**, дисциплінарна матриця; в прийнятті теорії як зразка для розв'язання задач, в його **ідеї** про соціальне визнання теорії як **парадигми**; в фіксації ним форм функціонування науки (нормальна наука, її криза і наукова революція); у виявленні різного класу пізнавальних характеристик науки (розв'язання головоломок і розв'язання проблем). І найважливіше: саме в прийнятті науковим співтовариством тієї чи іншої теорії як парадигми Т. Кун вбачає головний критерій визначення вихідної одиниці наукознавчого **аналізу** — **наукової дисципліни**.

У сучасному наукознавстві розроблено методи вивчення різних організаційних і пізнавальних (соціокогнітивних) структур науки і достатньо ясно осмислено специфіку наукових дисциплін у порівнянні зі спеціальностями, **дослідницькою** областю та науковим напрямом.

Наукові дисципліни, які утворюють у своїй сукупності систему науки в цілому, можна розподілити **на** три умовні групи: природничі, суспільні і технічні науки. Між цими групами немає різких меж. Багато які дисципліни займають проміжне становище між такими групами або виникають **на** їх стику. Крім того, останнім часом значного розвитку набули міждисциплінарні та комплексні дослідження, які об'єднують представників далеких між собою дисциплін і під час проведення яких використовуються методи різних наук. Очевидно, цим можна пояснити те, що кількість наукових дисциплін у сучасній науці не визначено: деякі вчені нараховують їх до 1,5 тис, інші — більше 10 тис.

Література: Кун Т. Структура научних революцій. — М., 1977; Мирский Э. М. Междисциплинарные исследования и дисциплинарная организация науки. — М., 1980; Огурцов А. П. Дисциплинарная структура науки. — М., 1988.

В. Пікалов

Наукова революція — назва для позначення докорінних змін у науці. Основи розуміння цього поняття були закладені Т. Куном в його книзі «Структура наукових революцій», де відображені основні моменти його філософсько-соціологічної концепції розвитку науки. Поняття наукової революції виступало не стільки як логіко-теоретичне, **СКІЛЬКИ ЯК** соціально-психологічне чи соціологічне, оскільки передбачало відмову наукового співтовариства від «освяченої століттями» наукової теорії на користь іншої теорії, несумісної з попередньою. У своїй праці Кун наголошує на періодичності «революційних» змін. Незважаючи на уявлення про те, що вся наука характеризується сміливими спробами спростувати теорії, Кун розцінював нормальну науку як звичайне «відгадування загадок» у межах уявлень певної наукової **парадигми**. Тільки тоді, коли усталена парадигма не дає можливості вирішити їх, створюються нові парадигми. Прикладами таких змін Кун називає революції, викликані відкриттями Коперніка, Ньютона та ін. У своїй книзі Кун робить акцент на поведінці певної соціокультурної групи («наукового співтовариства») в ситуації логічної несумісності двох теорій — «старої» і «нової». Учений дійшов висновку, що нормальні періоди наукової роботи характеризуються психологічною та соціальною комфортністю. Наукові революції подібні політичним і являють собою конфлікт. Кун уважає, що, коли вони відбуваються, немає більш високого критерію, ніж відчуття спільності. Під час наукової революції, коли змінюються «нормальні» наукові традиції, науковець повинен навчитися заново сприймати оточуючий **світ** — у деяких ситуаціях він повинен навчитися бачити новий гештальт.

Також треба зазначити, що протягом історії людства спостерігається приблизний збіг соціальних і наукових революцій. Існування таких збігів було помічено ще Сен-Сімоном. Ідею збігів соціальної та наукової революцій відстоював і розробляв відомий радянський філософ Б. М. Кедров.

Першою науковою революцією вважають радикальні зміни в ідеях про природу, в динаміці наукового пізнання, що відбулися в європейському інтелектуальному житті з середини XVI до кінця XVII століття. Це був час формування вільної від церковних догматів нової наукової картини світу. Головним результатом цієї наукової революції вважається народження сучасної науки, початок процесу диференціації наук, формування нових галузей знань, фундаментальних і прикладних наук, професійного поділу праці, спеціалізації досліджень. Наукова революція заклала підвалини для індустріального перетворення світу в наступних століттях.

На думку багатьох учених, у середині XX століття наука перетворилася на безпосередню виробничу силу в результаті поєднання переворотів у науці, техніці та виробництві. Ці якісні зміни отримали назву науково-технічної революції. Науково-технічна революція змінює весь вигляд суспільного виробництва, умови, характер і зміст праці, структуру виробничих сил тощо. У 40—50-ті роки під впливом наукових і технічних відкриттів відбуваються докорінні зрушення в структурі більшості наук і наукової діяльності, зростає взаємодія науки з технікою та виробництвом.

Посилення ролі науки супроводжувалося ускладненням її структури. Цей процес виявився в бурхливому розвитку прикладних досліджень, проектно-конструкторських і дослідно-конструкторських робіт як ланок, що зв'язують фундаментальні дослідження з виробництвом, у зростанні ролі комплексних міждисциплінарних досліджень, посиленні взаємозв'язку природничих і гуманітарних наук, нарешті, у виникненні спеціальних дисциплін, що вивчають закономірності розвитку,

умови та фактори ефективності самої наукової діяльності.

Складності і протиріччя, пов'язані зі зростанням ролі науки, породжують суперечливі форми її світоглядної оцінки. Полюсами таких оцінок є сцієнтизм і антисцієнтизм. Для сцієнтизму характерна абсолютизація стилю і загальних методів «точних» наук, оголошення науки вищою культурною цінністю, що часто супроводжується запереченням соціально-гуманітарної і світоглядної проблематики як такої, що не має пізнавального значення.

Антисцієнтизм, навпаки, виходить з положення про принципову обмеженість науки у вирішенні найважливіших проблем людства, а у своїх крайніх проявах оцінює науку як ворожу людині силу, відмовляє їй у позитивному впливі на культуру.

В умовах науково-технічної революції, зокрема посилення впливу теорій та методів природничих наук на суспільствознавство, широко розгортаються історичні, соціологічні та політологічні дослідження, на новий рівень виходять історична демографія, структурна лінгвістика та інші наукові дисципліни.

У цих умовах зазнала значної критики ідеографічна історіографія і одночасно широкого поширення набули сумніви в можливості пізнання минулого. З кінця 1950-х років на історичну думку все більший вплив роблять помітні економіко-соціологічні теорії. Переосмислення задач і методів вивчення історії пішло по шляху сцієнтизації, втілювалося в оформленні так званої «нової історичної науки» (часто її називають також «нова історія», «нова наукова історія»). У істориків нового напрямку, незважаючи на національні особливості, чимало загальних рис. Протиставлення історії природничим наукам змінилося переконанням в їхній принциповій єдності. Засвоєння міждисциплінарних методів, методів соціальних і частково природничих наук проголошувалося магістральною лінією.

У пошуках нової методики історичного пізнання вчені звернулися до структуралізму, що був розроблений французькими вченими у лінгвістиці, а потім поширився і на деякі гуманітарні науки. Вагомим елементом в історичному дослідженні стає кількісний аналіз.

Разом з тим у «новій історичній науці» так і залишилася проблема концептуального осмислення історичної дійсності; як і раніше була відсутня загальна теорія історичного процесу. Структурно-функціональний аналіз, що використовується багатьма істориками та соціологами, дає на тому чи іншому зрізі історичного часу картину функціонування суспільних інститутів, але при цьому відсутня їх динаміка, а часто — і відповідь на питання про причини подій, що відбуваються. Крім того, міждисциплінарний підхід, який приніс у вивчення історії безліч методик гуманітарно-соціальних наук, ще більше сприяв фрагментації історії. У межах «нової історичної науки» виникає ряд дисциплін, які мало чи зовсім не пов'язані між собою. Істотною слабкістю «нової історії» стали форма і мова досліджень. Праці були багаті на статистичні дані, особливо якщо це стосувалося кліометричних досліджень. Усе це з середини 1970-х років призвело до прагнення повернутися до самобутнього історіописання. На середину 90-х років усе чіткіше стала проступати нова тенденція: відхід від радикальних лінгвістичних і культуролістичних позицій. За теперішнього часу все більшого значення набуває вивчення відносин між статями та поколіннями, релігійних переконань і вірувань, ролі та традицій виховання й освіти, локальної та регіональної історії. У центрі уваги знаходяться вже не колективні феномени, а маленькі групи чи навіть окремі індивіди. Якщо взагалі характеризувати стан, який переживає світова історична наука на межі XX—XXI століть, як «історіографічну революцію», то це революція не перша і, швидше за все, не остання, бо в усіх цих «революціях» йдеться, по суті, про одну і ту ж проблему — специфіку історії як науки.

Розуміння наукової революції залежало від зміни фундаментальних теорій, що домінували в науковому товаристві. Наприкінці XIX століття наукові революції сприймалися багатьма дослідниками **ЯК** прискорений еволюційний розвиток, як такі періоди в розвитку науки, коли за короткий проміжок часу відбувається особливо багато значних відкриттів, пов'язаних з іменами видатних учених. Революційні етапи в розвитку науки за своїм характером уважалися тими ж еволюціями, що здійснювалися більш швидкими темпами. Напрямок руху залишався при цьому абсолютно ідентичним. Такий підхід до історії науки здебільшого сприяв написанню робіт, у яких головна увага приділялася перерахуванню (по можливості більш повному) наукових досягнень, розташованих у хронологічному порядку. При такій інтерпретації історії науки можливий крайній випадок, коли наукові революції взагалі зникають із історико-наукового дослідження навіть як феномен, що потребує свого пояснення. Прикладом цього може служити концепція Дж. Сартона, в якій наукові революції не відіграють помітної ролі. Періодизація у нього штучна, він підрозділяє історію на періоди тривалістю 50 років лише **НА** тій підставі, що це відповідає періоду творчої діяльності одного покоління дослідників.

Другий варіант розуміння наукової революції шляхом зведення її до еволюції полягає в тому, що під час аналізу будь-якої революційної ситуації сама революція відсувається все далі й далі в минуле в результаті відшукування нескінченно довгого ланцюга попередників великих учених, які феноменологічно виступають як митці революції. Революція в цьому випадку розуміється як перехід не від істини до істини, а від брехні **ДО** істини, від донаукових уявлень до наукових як абсолютний початок. В історіографії науки Койре першим показав, що революція в історії науки — це деяка перервність і вона не повинна вважатися як дещо нескінченно далеке в минулому. Революція, вважав Койре, — не абсолютний початок,

революція — це перехід від однієї наукової теорії до іншої, від старої істини до нової. Під час наукової революції змінюється не лише швидкість, але й сам напрямок руху науки. Цікаво підкреслити, що сьогодні, як гадає багато хто з учених, створюється ситуація, коли розуміння спокійних, еволюційних періодів у розвитку науки повністю залежить від тієї чи іншої інтерпретації наукової революції і еволюція розуміється через революцію. Як і у випадку еволюціоністських концепцій, КОЛИ ми відзначали варіанти зникнення революції навіть із феноменологічних описань (Дж. Картон), так і зараз, коли в центрі уваги постають наукові революції, спокійні, кумулятивні періоди в розвитку науки не фігурують в історико-наукових концепціях. Це стосується, наприклад, концепції К. Поппера, який особливо підкреслював перманентний характер наукових революцій, для нього історія науки — це безперервна низка революцій. Кожна нова теорія є тим більше науковою, чим швидше вона може бути сфальсифікована, спростована; чим частіше трапляються такі спростування, тим про більш успішний розвиток науки можна говорити.

Література: *Ракитов А. Г.* Историческое познание. — М., 1982; *Степин В. С.* Научные революции в динамике культуры. — Минск, 1987; *Маркова Л. А.* Наука история и историография 19—20 вв. — М., 1987; *Свастьян К. А.* Становление европейской науки. — Ереван, 1990; *Репина Л. П.* Новая историческая наука. — М., 1998; *Орлова Т. В.* Культура і суспільство Європи в епоху наукової революції. — К., 2000; *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник.* — К., 2002.

Ю. Зайцева

Наукова роль. Поняття пов'язане з особливостями організації наукової праці та взаємовідносин учених, які складаються під час розв'язання спільних наукових завдань. Розвиток наукових досліджень поступово призвів до

необхідності колективної наукової творчості. У той же час наукознавці дійшли висновку, що творчість особистості в науці — це форма наукової кооперації, форма спільної праці. Наприклад, американські наукознавці Делон і Картер стверджували, що з «колективізацією» наукової творчості роль таланту поступово зводиться до нуля, а перевага — на боці взаємодії «середніх учених». Утім, усупереч уявленню деяких учених—теоретиків набуття сучасною наукою масового характеру не веде до нівелювання ролі особистості в науці. Особистість залишається унікальним Генератором творчих ідей.

Виконання тієї чи іншої наукової ролі вченим залежить від загальноприйнятої типології вчених та його особистих якостей. Поняття «наукова роль» з'являється на більш пізніх стадіях організації наукової діяльності і пов'язане з вивченням багатомірних системоутворюючих понять, які інтегрують у собі не лише логічні структури діяльності, але і її логічний та кооперативний аспекти.

Перехід від типології вчених (див.: *тип ученого*) до розподілення системи наукових ролей пов'язаний зі спробами впливати на хід творчого процесу в науці, робити його більш продуктивним. Уперше система наукових ролей отримала назву «брейнсторлінг». Ця методика розподілення наукових ролей з'явилася у зв'язку з необхідністю інтенсифікації творчого процесу. При цьому виокремлюються два етапи: на першому відбувається висунення ідей, на другому — їх критика. Головна роль відводиться «Генераторам ідей», другорядна — «критикам». Ці два процеси розподіляються в часі. Методика «брейнсторлінга» розглядає «мультиплікацію» «Генераторів» і «критиків» самих по собі, а не їх взаємодію.

У методиці «синтетики», розробленій В. Гордоном для інтенсифікації творчого процесу, використовуються індивіди з різними стилями метафоричного мислення, що спільно працюють. У методиці «Т-груп» для колективної творчості підбирають особу з різноманітною або, навпаки, одноманітною

комбінаторикою індивідуальних якостей. У методиці індукування психоінтелектуальної діяльності (ІПІД) індивіди з різноманітними наборами психоінтелектуальних характеристик відіграють різноманітні ролі, які частіше визначаються інтуїтивно. У методиці ІПІД можна виділити такі наукові ролі. «Ведучий» — вчений універсального типу, **вчений–інтегратор–«перекладач»** з мови однієї науки на іншу, здатний запалити творчим ентузіазмом оточуючий його науковий колектив, він уміє творчо думати і широко використовувати універсальне охоплення дійсності для вирішення багатьох питань. «Випробувач» — **учений** з достатньо глибокими знаннями у своїй галузі, живим активним розумом, здатний до психологічної адаптації з іншими учасниками. «Опонент» — учений з критичним складом мислення. «Експерт» — **своєрідний живий довідник**.

Отже в методиці ІПІД намічається рольовий підхід, який відрізняється від чисто соціологічної спроби співвіднесення логічно-наукових функцій, які пропонуються науковою «роллю», з особистісно-психологічними характеристиками. У той же час запропонована методика ІПІД не відображає співвідношення сил у реальному науковому колективі, що вирішують реальні наукові завдання, і не є універсальною.

Одним із перших, хто у вітчизняній історіографії перевів категорію спілкування в ранг необхідної передумови і органічного компонента творчої роботи, став Б. М. Юр'єв. На основі визначення типології вчених він зробив важливий внесок у розробку поняття про наукову соціальну роль. Диференціація наукових співробітників за їх психологічним складом, на його думку, і підхід співробітників, що володіють різноманітними особистими властивостями, повинен враховувати і деяку теоретико-методологічну й інтелектуально-стилістичну спільність між ними, яку він визначає терміном «наукова школа». Цим він на перший план висуває важливість спільної основи для взаємодії, тобто наукової мови, категорій, засобів

постановки і вирішення проблем, пов'язаних, звичайно, із предметно-змістовними характеристиками та стилем мислення. Він передбачав, що творчість наукової школи найбільш активно може виявлятися при взаємодії і «комбінатора», і «ерудита».

У сучасних дослідженнях, які спираються на системне уявлення про наукову діяльність, творче ядро наукової групи чи суб'єкт творчості представлені ролями «Генератора ідей», «ерудита» та «критика». Така типологія добре виявляється в малій науковій групі, яка стає своєрідним рольовим ансамблем. Один із членів малої наукової групи, стилю мислення якого притаманна найбільша чутливість до наукових ситуацій, дозволяє усвідомити шляхи виходу із НЕЇ та перетворити задум у програму діяльності колективу. Він стає носієм особливої науково-соціальної ролі — ролі «Генератора проблем, ідей, програм».

Значна роль у виконанні ТВОРЧИХ завдань у науковому колективі відводиться «ерудиту» (поєднується у одному рольовому профілі з «Генератором»). «Ерудит» є однією з ключових фігур у колективному творчому процесі.

Роль «критика» — оцінювати та відбирати найбільш цінні комбінації. Роль «критика» бере на себе вчений з відповідним стилем мислення, його завдання — швидке, як і висування гіпотез «Генератором ідей», формування оцінюючих суджень. Продуктивна ідея може бути схвалена лише після спроб її спростування.

Ключовою роллю на етапі обговорення як дослідної програми в цілому, так і її фрагментів, є роль «критика».

Критична обробка нових ідей має в науці великий організуючий зміст. До критики пред'являються високі моральні вимоги. Для виконання цієї ролі підходить далеко не кожний вчений з критичним розумом. Критика — це своєрідна форма народження нового знання в єдності руйнування і творення. Спроба уникнути наукової критики — це гальмування наукового прогресу.

Пошуком, находженням і вирішенням виключно предметно-логічних завдань наукова група не може обмежуватися. Її членам доводиться вирішувати завдання організаційного, соціально-психологічного, технічного порядку, включаючи розробку окремих фрагментів програми, розподіл блоків програми між виконавцями, контроль, оцінку результатів, технічну роботу тощо. Цим самим складається предметно-діяльна основа для диференціації науково-соціальної ролі: «організатора-перекладача», який забезпечує ефективний обмін інформацією на семантичному рівні в середині групи (особливо при міждисциплінарних дослідженнях) і поза нею, «комунікатора», який здійснює контакти групи з соціумом на етапі пошуку проблеми і на етапі застосування результатів дослідження на практиці, і «виконавця», який забезпечує технічні аспекти реалізації проблеми тощо.

Один і той же індивід (член групи) може бути носієм різноманітних ролей залежно від характеру діяльності колективу і стосунків, які в них складаються. Оскільки динаміка рольової поведінки визначається структурою наукової групи, її дослідною програмою, то з переходом в інші групи, до інших програм їх поведінка може суттєво змінюватися. У зв'язку з цим виникає проблема визначення оптимальних форм відповідності психологічних якостей індивіда, його стилю наукового мислення, структури колективу, до якого він потрапляє, і завдань, які вирішуються в колективі.

На різних етапах реалізації дослідної програми в центрі діяльності групи виявляються різноманітні науково-соціальні ролі та їх комбінації. Постає завдання регуляції рольової поведінки членів колективу на різних стадіях дослідницького процесу. Отже, рольова організація в науковому колективі має суттєве значення для організації керівництва колективом. Аналізуючи рольову структуру групи, керівник може вносити певні корективи в розподілення наукових ролей з метою забезпечення ефективності діяльності цієї групи.

Література: Ярошевский М. Г., Карцев В. 77. Социальная психология научного коллектива // Вопр. философии. — 1977. — № 2; Карцев В. П., Ярошевский М.Г. Руководитель и социально-психологические аспекты научной деятельности // Вопр. истории, естествознания и техники. — 1980. — № 2; Юрьев Б. Н. Организация научной работы // Там же; Карцев В. П. Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований. — М., 1984; Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII — початок ХХ століття). — К., 2000.

О. Павлова

Наукове відкриття — категорія наукознавства, яка відображає кінцеву мету продуктивного наукового дослідження, спрямованого на пошук і осмислення радикально нових наукових явищ, фактів, теорій.

Наукові відкриття, як правило, відбуваються в межах прийнятої парадигми. Відкриття стають потужними важелями заміни парадигм і створення «нових» парадигм. Усе це відбувається за рахунок здобутих нових фундаментальних фактів і побудови нових теорій. Після того як вони стали елементами наукового знання, наука, в її окремих дисциплінах, яким належать ці новації, ніколи не залишається тією ж самою.

Необхідно чітко з'ясувати, як виникають зміни подібного роду, як уперше зроблено відкриття або виявлено принципово нові факти, що потім стають очікуваними. Засвоєння теорією таких фактів потребує більшого, ніж просто додаткове пристосування теорії. Тобто поки вчений не навчиться бачити природу або суспільство в іншому світлі, такого роду новий факт узагалі не може вважатися фактом цілком науковим.

Схема кожного окремого наукового відкриття ставить питання, хто і коли його зробив. Самі по собі питання пріоритету не можуть дуже цікавити нас. Між тим бажання знайти відповідь на них висвічує природу наукового відкриття.

✎ Процес відкриття, як правило, приписується окремій особі і стосується певного моменту часу, хоча його ніколи не можна приурочити до цього певного моменту, а часто не можна і точно датувати. Якщо з відкриттям пов'язане не тільки спостереження, але й концептуалізація, знайдення самого факту і засвоєння його теорією, то тоді відкриття є процес і він повинен бути тривалим за часом.

Часто відкриття, які передбачені теорією заздалегідь, є лише частинами нормальної науки, в результаті чого в межах цих відкриттів нові види фактів відсутні.

У науці відкриття завжди супроводжується труднощами, зустрічає опір, стверджується всупереч основним принципам, на яких засновано чекання. Спочатку сприймається тільки те, що очікувалось. Однак подальше ознайомлення призводить до усвідомлення деяких погрішностей або знайдення зв'язку між результатом і тим, що призвело до помилки. Таке усвідомлення аномалії відкриває період, коли концептуальні категорії підганяються до тих пір, поки отримана аномалія не стає очікуваним результатом. У цьому пункті процес відкриття закінчується. Категорія наукового відкриття є важливою для розуміння поняття «наукова революція».

Література: Кун Т. Структура научных революций. — М., 1977; ХолтонДж. Тематический анализ науки. — М., 1981.

В. Пікалов

Наукове співтовариство — поняття для характеристики різних комунікативних одиниць, які формуються з наукових співробітників для проведення досліджень і виконання інших видів наукової діяльності.

Поняття «наукове співтовариство» є порівняно новим. У науковий обіг воно увійшло приблизно в середині ХХ століття (уперше було використано Полані та Мертоном). Надалі воно було розвинене стараннями таких відомих учених-наукознавців,

як Кун, Хегстром, Парсонс, Сторер. Вони звертали увагу на можливість різноманітного тлумачення цього поняття.

У сучасному наукознавстві поняття «наукове співтовариство» використовується як в абстрактному розумінні (професійна спільнота вчених узагалі), так і в більш конкретному, коли мається на увазі сукупність учених однієї держави, однієї наукової дисципліни, наукової школи тощо. Але здебільшого мають на увазі групу вчених, які об'єднані спільними науковими інтересами; у широкому значенні слова — сукупність учених чи колективів, що займаються вирішенням схожих наукових проблем і підтримують стійкі міжособистісні та міжгрупові стосунки, мають єдиний набір когнітивних засобів, спільні канали отримання та передачі наукової інформації, однакові уявлення про критерії науковості та мету науки в цілому.

Науковим співтовариством у цьому розумінні може бути визнане й об'єднання дослідників різних спеціальностей, але які працюють над однією науковою проблемою (субдисциплінарні співтовариства).

Організація вчених у неформальні наукові спільноти має велике значення для науки. У першу чергу це допомагає вирішити масштабні наукові завдання й зберегти наукові традиції. Сьогодні дослідження нерідко проводяться спільними зусиллями групи вчених. Проведення симпозіумів, конференцій, круглих столів, де відбувається обмін думками, дозволяє розширити кругозір учених і створює умови для появи нових, часом несподіваних ідей та теорій у ході діалогу або дискусії. У той же час колективна наукова діяльність, в якій об'єднуючими факторами стають загальна ідея, певна задача або проект, призводить до появи вчених-маргіналів, які перебувають за межами тих чи інших наукових співтовариств (див.: *солідарність у науковому співтоваристві*). Зазвичай, у науковому співтоваристві виокремлюють так звану «наукову еліту» (високопродуктивні індивіди чи наукові колективи, які

складають стійку серцевину наукового співтовариства) та «масу» (низькопродуктивні вчені та колективи, які утворюють наукову периферію). Наявність інституціональних і ситуаційних соціальних норм обумовлює не лише стійкість, **АЛЕ** й консерватизм наукових співтовариств, відносно слабке сприйняття **МЕТОДОЛОГІЧНИХ** та організаційних новацій. Останні можливі лише за деяких спеціальних умов (інтенсивна міграція, високий ступінь конкуренції, наявність значних маргінальних груп), які посилюють суперечки в оцінках результатів наукової праці та її мети. Різниці в механізмах соціалізації та оцінках наукової праці, когнітивних засобах обумовлюють значну ізоляцію наукових співтовариств, стримують міждисциплінарні дослідження, міжнародне наукове співробітництво.

Наукове співтовариство не є незмінним утворенням. Інтеграція сучасної науки сприяє посиленню міждисциплінарних зв'язків. У будь-якій галузі науки можливі радикальні зміни наукових принципів, що призводить до перебудови стилю мислення кожного із членів наукового співтовариства і до змін усередині наукового співтовариства в цілому. Усвідомлення нових цілей наукового співтовариства стає органічним стимулом розвитку науки. Зміни у науковому співтоваристві відбуваються й внаслідок зміни поколінь та авторитетів.

Наукове співтовариство не є офіційною організацією, у ньому відсутні формальне членство, механізми влади та примусу. У той самий час, у будь-якому науковому співтоваристві великою є сила традицій та авторитетів, із якими, як правило, доводиться рахуватися усім її членам. Разом з тим деякі принципи організації наукового співтовариства закріплюються державою у нормативних актах.

Завдяки великому значенню традицій наукове співтовариство, як неофіційне об'єднання, має широкі повноваження щодо вчених, які входять до нього, і визначає наукову діяльність в цілому. Наукова спільнота сприяє розвитку наукових інститутів,

активно залучає у свої ряди нових членів, розпоряджається знаннями, що отримані у результаті наукової діяльності.

Методи заохочення вчених за заслуги перед науковим співтовариством не пов'язані безпосередньо з формами заохочення в рамках офіційної наукової організації, до якої належить конкретний вчений. Стимулювання наукової діяльності в науковому співтоваристві відбувається через моральну підтримку, яка водночас може виявлятися в ході експертної оцінки проекту при наданні Грантів, при рекомендації результатів дослідження до друку у визнаних виданнях, шляхом надання високих оцінок науковому доробку у рецензіях, оглядах і довідниках. Заохочується, як правило, безпосередній внесок у науку. Під поняттям «внесок» у даному випадку розуміється всебічний розгляд і вирішення будь-якої проблеми з опублікуванням результату в спеціальному часописі.

Певною мірою розуміння категорії «наукове співтовариство» визначає уявлення й про розвиток історичної науки як такої. Так, А. Про вважає, що наукове співтовариство істориків у Франції з'явилося лише на межі 1880–х років, що цей процес був тісно пов'язаний з розвитком освіти та соціальною функцією історичної науки. Наукознавчі підходи до визначення поняття «наукове співтовариство» дозволяють більш детально та продуктивно проаналізувати професійні відносини серед істориків, а саме феномен наукових шкіл в історичній науці.

Література: Кун Т. Структура научных революций. — М., 1975; Коммуникация в современной науке. — М., 1976; Энциклопедический социологический словарь. — М., 1995; Канке В. А. Философия. Исторический и систематический курс. — М., 1999; Мягков Г. П. Научное сообщество в исторической науке. — Казань, 2000; Про А. Двенадцать уроков по истории. — М., 2000; Новая философская энциклопедия: В 4 т. — М., 2001. — Т. 3; Политическая энциклопедия: В 2 т. — М., 2001. — Т. 2.

С. Посохов, О. Чала

Неокантіанство — напрям у філософії, започаткований у середині XIX століття. У період 1880—1930 років стає пануючим у середовищі ряду німецьких університетів. Поступово поширюється у Франції (Ренувьє, Гамелен, Брюнвік), Росії (Введенський, Гессен, Лапшин) та в інших країнах. Німецьке неокантіанство, яке на відміну від конструктивної ролі німецького раціоналізму і деструктивної для України ролі німецького романтизму, не мало внаслідок цілого ряду причин засадничого впливу на українську історичну думку.

Гаслом неокантіанства був вислів О. Лібмана в праці «Кант та епігони»: «Отже, слід повернутись до Канта». Цей напрям об'єднав багато дослідників і мав декілька шкіл, серед яких найвідоміші марбурзька (Когне, Натовп, Кассіер) та баденська, або південно-західна (Віндельбанд, Ріккерт, Ласк).

Представники філософського напрямку неокантіанства на початку XX століття зробили вагомий внесок у розвиток наукового пізнання історії. Найбільший вплив на історичну науку мала баденська школа, що виникла в 1890-х роках. Найвщомішими представниками її були німецькі вчені — Вільгельм Віндельбанд (1848—1915) і Генріх Ріккерт (1863—1936).

Подібні ідеї висловлював Вільгельм Дільтей (1833—1911) у праці «Вступ до наук про дух. Критика історичного розуму» (1883). Розглядаючи психофізичну природу людини, він наголошував, що, на відміну від природознавства, яке досліджує предметні явища, гуманітарні науки мають справу з пізнанням духовного світу людей. Вони вивчають не зовнішні явища, а власний досвід людини, її духовний світ. Виходячи з цього головним принципом наук є безпосереднє внутрішнє переживання, через яке людина усвідомлює своє існування у світі. Дільтей наголошував, що подібність психічних структур, ДУХОВНОГО світу різних людей відкриває можливість співчуття та співпереживання, а це дає можливість розуміння внутрішнього світу інших людей, мотивів їх діяльності і

символів, вироблених культурою. Тому відомий пізнавальний принцип Дільтея і має такі наголоси: «природу ми пояснюємо, а духовне життя розуміємо».

Продовжуючи роботи Канта, Дільтей акцентує увагу на суб'єктивному уявленні про дійсність, яка не піддається жодному раціональному поясненню, а є виключно внутрішнім переживанням, тотожним життю. Зовнішній світ природи дається людині у феноменах, підкреслює Дільтей, у той час як соціальні явища є наслідками свідомої діяльності інших суб'єктів і їх можна пізнати тільки як факти свідомості. Для нього історія — одна з наук про дух і це спрямовує її на дослідження індивідуального, особливого, неповторного. Тому він чинно виділяє думку, що історія не знає законів узагальнень, вона близька до мистецтва, поезії, а серед наук — до описової психології.

Віндельбанд і Ріккерт, на протигагу психологізму Дільтея та інших, висунули положення про те, що логічний аналіз може привести до всебічного розуміння історичного пізнання. Вони зосередили увагу на логіці історичного дослідження.

Віндельбанд у ряді праць («Історія філософії», 1889; «Історія і природознавство», 1894; «Про свободу волі», 1898) виклав провідні ідеї неокантіанства. Його критика позитивізму, який ігнорував специфіку різних галузей знання, дала нову класифікацію наук не за предметом вивчення, а за методом. Він зауважив, що природничі науки встановлюють загальні закони і тому є «номотетичними» (від грец. — закон), а соціальні описують окремі факти в їх історичних обставинах і є «ідеографічними» (від грец. — особливий). Таким чином, природничі науки в пізнанні виявили переваги мислення над сприйняттям, у той час як у гуманітарних науках спосіб індивідуального сприйняття більш вагомо впливає на результати осмислення. З цього випливає, що треба відкинути бажання встановлювати будь-які закони історії, а лише уважніше придивитися до способу мислення дослідника.

Ріккерт, поділяючи погляди свого вчителя на розмежування природничих і гуманітарних наук, доповнив їх тим, що наукове пізнання має за мету встановлення загальних понять і що вони є вихідним положенням для розуміння особливого та неповторного. Ріккерт також зауважив, що в природничих науках переважаючим є генералізуючий метод, у гуманітарних — індивідуалізуючий. Він підкреслював, що особливістю історичного пізнання є те, що воно не усереднює явища, а виокремлює у них сутнісне методом співвіднесення з певними культурними цінностями. Ріккерт також докладно обґрунтував положення, що історія є «наукою про культуру», філософія історії наукою про логіку історичного пізнання. **Важливими** є його зауваження про те, що об'єднуючим чинником історичного пізнання мають бути універсальні цінності, які і повинна досліджувати філософія історії. Він поділяє цінності на три рівні: цінності форм і норм історичного пізнання (методологія), цінності самого історичного процесу (культурний тип епохи), загальноісторичні цінності (незмінні людські ідеали).

Дослідження філософів баденської школи привернули увагу вчених до логічних основ історичного пізнання, закликали докладніше займатися вивченням розумових операцій істориків.

У 20—30-ті роки ХХ століття, з появою таких нових напрямів у філософії, як неогегельянство, екзистенціалізм та ін., неокантіанство поступово втрачає вплив.

Література: Стельмах С. Історична думка в Україні ХІХ — початку ХХ століття. — К., 1997; *Потульницький*. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії ХVІІ—ХХ століть. — К., 2002; Всемирная энциклопедия. Философия. — М., 2002.

В. Пікалов

Номотетичність (від грец. *nomothetische* — законодавче мистецтво) поняття, протилежне **ідеографічності**. Запозичене з природознавства, де воно означає можливість встановлення закону природи за явищами, що повторюються та **мають** завжди однаковий спосіб дії. У такому значенні термін був уведений В. Віндельбандом (1848—1915) у роботі «*Geschichte imd Naturwissenschaft*» («Історія й природознавство») у 1904 році. Але поняття «номотетичний метод» застосовував ще Кант, розуміючи під ним спосіб законодавчої діяльності розуму у встановленні **НИМ** законів пізнання. Розвиваючи теорію Віндельбанда, Г. Ріккерт (1863—1936) стверджував, що існує два методи утворення понять — генералізуючий, що спирається на номотетичність та має у своїй основі пошук схожих рис явищ для утворення загального закону, та індивідуалізуючий, що спирається на ідеографічність і відбирає неповторні, індивідуальні риси явищ. Першим методом, за Ріккертом, користується природознавство, яке встановлює закони об'єктивно існуючої тотожності між явищами, другим — гуманітарні дисципліни, що звичайно описують окреме явище, яке має певну сукупність властивостей, притаманних лише йому одному. Ріккерт стверджував, що неможливо встановити загальні закони в історичній науці. Така установка призвела до протиставлення ідеографічності та номотетичності у науці, доки у гуманітарному середовищі не з'явилася тенденція використовувати номотетичний метод. Спочатку він використовувався у філософії історії, а пізніше — у структурно-функціональному аналізі. Ріккертіанство було піддано критиці. Викликала сумнів теза про протилежність методів, які застосовувалися у гуманітарних і природничих науках, а також твердження, що ці методи виключають один одного. Деякі філософи вважають, що в історичній науці описання та узагальнення (індивідуалізація та Генералізація) поєднуються. Тому, на їх думку, історик, як і природознавець, відволікається від несуттєвих деталей та **розглядає** суттєві, а історична наука, як і природознавство, розкриває загальні закони.

Сучасні історики, особливо ті, що мають постмодерністську спрямованість, відмовляються від номотетичного методу, тем більше, коли йдеться про вивчення людини (див. також: *ідеографічність*).

Література: Риккерт Г. Границы естественнонаучного образования понятий. — Спб., 1904; Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. — Спб., 1911; Шапиро А. Русская историография с древнейших времен до 1917 г. — М., 1993; Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей. — 1996. — М., 1996; Философский энциклопедический словарь. — М., 1997; Канке В. А. Философия, исторический и систематический курс. — М., 1999; Новая философская энциклопедия: В 4 т. — М., 2001. — Т. 2; Новейший философский словарь. — Минск., 2001; Філософія: Навч. посіб. / За ред. І. Ф. Напольного. — К., 2001; Гулыга А. История как наука // Философские проблемы исторической науки.

С. Куделко, О. Чала

Нормальна наука — період у розвитку науки, що характеризується піднесенням теоретичного знання відповідно до прийнятої парадигми. Термін «нормальна наука» запропонував Т. Кун. Уважаючи початком піднесення науки накопичення наукового знання, Кун бачив подальший її розвиток у встановленні певної парадигми. Це, на його думку, і є період «нормальної науки». Сутність відходу від нормальної науки Кун бачив у поступовій появі так званих «аномальних» чинників. «Аномальність» їх він визнавав у тому, що вони не можуть бути поясненими у рамках існуючої парадигми. Поступово, за Куном, аномалії поширюються, парадигма переживає себе, що призводить до її кризи. Це початок нового витка науки, першу частину якого становить пошук нового сенсу науки, її нових установок. Утворення нової парадигми відбувається поступово і саме від неї залежить, яким шляхом

підє подальший розвиток науки. Остаточне прийняття нової парадигми науковим співтовариством призводить до **НОВОГО** «нормального» періоду.

Таким чином, концепція революційних змін у науці спирається на таку схему: один «нормальний» період, як тільки він вичерпає свої можливості розвитку під впливом **розмаїтості** «аномалій», засуджується на загибель, настає криза, а **наступний** за нею «нормальний» період зводиться на новій парадигмі. Згідно з К. Попером, коли на зміну одній теорії приходить інша, стара теорія повністю відкидається. Але якщо деякі представники історичного напрямку філософії науки наполягають на тезі несумісності теорій, відповідно до якої теорії, що змінюють одна одну, не є раціонально порівнянними (Т. Кун, П. Фейєрабенд), то їх опоненти вважають, що така однобічна орієнтація тільки на революційний процес у науці виключає можливість адекватної оцінки й ефективного використання еволюції як форми наукового **прогресу**. На думку І. Лакатоса необхідно порівнювати теорії, тим більше науково-дослідницькі програми, кожна з яких може мати у своєму складі декілька теорій. Існує так зване «тверде ядро» програми, **що** переходить з однієї теорії до **іншої**.

Чергування етапів «нормальної науки» в історіографії йде за загальнонауковою схемою, що обумовлено зміною **парадигм**.

Література: Кун Т. Структура научных революций. — М., 1975; Кун Т. Развитие научной связи с процессами дифференциации и интеграции. — М., 1975; Шапиро А. Историография с древнейших времен до 1917 г. — М., 1993; Политология. Энциклопедический словарь. — М., 1993; Канке В. А. Философия. Исторический и систематический курс. — М., 1999; Новая философская энциклопедия: В 4 т. — М., 2001. — Т. 3; Политическая энциклопедия: В 2 т. — М., 2001. — Т. 2; Філософія: Навч. посіб. / За ред. І. Ф Надольного. — К., 2001.

О. Чала

Норми в науці (лат. правило, зразок) — правила, які регулюють поведінку людей, зайнятих науковою діяльністю, і які не мають статусу юридичних законів. Такі норми поділяються на два типи: методологічні й етичні. Перші визначають правила отримання, перевірки та введення до наукового обігу нових знань. Важливу роль у цьому відіграють неписані, прийняті для кожної спеціальності критерії науковості. Професійна поведінка вчених також визначається етичними нормами. Сукупність етичних імперативів (так званий «науковий етос») складає основу професійної етики. Як регулятори поведінки вчених ці норми підтримують «науковість» знання, визначають міжособистісні стосунки в наукових колективах.

Перша спроба визначити складові наукового етосу була зроблена Р. Мертоном у 1940–х роках. Він сформулював такі норми: «універсалізм» (незалежність результатів дослідження від особистих характеристик ученого), «безкорисливість» (відсутність інших зацікавлень, окрім пошуку істини), «колективізм» (передача результатів своєї праці в загальне користування), «організований скептицизм» (критичний аналіз будь-яких результатів). Пізніше Б. Барбер додав ще «раціоналізм» та «емоційну нейтральність». Наукознавці дотримувалися концепції Мертона до 1970–х років, потім почалася її критика.

Нині вважається, що наукові норми змінюються у відповідності з особливостями культури кожної епохи (це стосується як методологічних, так і етичних норм, які пов'язані не лише з соціокультурним контекстом, а й між собою), саме тому останнім часом більше уваги приділяється не науковим нормам, а загальним соціокультурним ідеалам, цінностям, яких дотримуються вчені в ході своєї діяльності. Зазначений підхід дозволяє інакше підійти до так званої «лженауки», оскільки в межах традиційного погляду істинна науковість протиставлялася «лженаторству». Поділ знання на істинне та хибне є взагалі характерним для вчених, але стосовно історії науки цей поділ не завжди можна здійснити, не модернізуючи

історію. І справа полягає не лише в тому, що критерії науковості еволюціонують. Не можна говорити про розвиток науки, абстрагуючись від соціокультурних умов. Повною мірою це стосується й використання позанаукових аргументів під час дискусій, оскільки доведено, що при вирішенні фундаментальних наукових проблем докази беруться з усього культурного запасу, в тому числі зі сфер філософії та політики. У цьому випадку слід також враховувати пануючі ідеали й норми не лише в науковому співтоваристві, а й **в суспільстві** взагалі.

Література: Merton R. K. The sociology of science. — Chicago, 1973; Мирская Е. З. Этические регулятивы развития науки // Вопр. философии. — 1975. — № 3; Старостин Б. А. Эволюция форм дискуссий в истории естествознания // Там же. — 1978. — № 8; Фролов И. Т., Юдин Б. Г. Этика науки: проблемы и дискуссии. — М., 1986; Супрун В. И. Наука и идеология // Наука и ее место в культуре. — Новосибирск, 1990; Энциклопедический социологический словарь. — М., 1995.

С. Посохов

Образ — результат реконструкції об'єкта в свідомості людини, поняття, яке є невід'ємним елементом філософських, психологічних, соціологічних, естетичних та інших дискурсів.

Образ як філософська категорія виник в античну епоху. Платонівський ейдос — це уможливлена ідея речі, взагалі всього того, що можна сприймати почуттями. Однак у цьому випадку образ є сутність, онтологічна категорія, а не форма пізнання. Інше використання цього поняття (як гносеологічної категорії) характерне для романтичної інтерпретації. Образ у романтиків є знаком реальності. Відповідно до логіки Канта образ, який будується на почуттях, має лише суб'єктивне значення і служить справжньому пізнанню лише тоді, коли його можна підвести під відповідне поняття. З іншого боку, чисте поняття не має ніякого навантаження з точки зору почуттів і саме тому

протистоїть образу з його емпіричним походженням. У межах матеріалістичної «теорії відображення» образ є адекватним відображенням зовнішнього світу у свідомості людини. Але вже проблема перевірки «адекватності» знову повертає нас до поняття «образ», бо результатом суб'єкт-об'єктних зв'язків завжди є не відображення об'єкта, а образ, який у подальших суб'єкт-об'єктних зв'язках виконує функцію об'єкта.

У гносеологічному дискурсі образ характеризується через систему взаємодії **суб'єкта та об'єкта**, через активне, перетворююче ставлення суб'єкта до дійсності. Головна його риса — репрезентація ідеального, поєданого з моральними та соціально-культурними цінностями й оціночними судженнями. Образ, як синтез наочності й абстракції, є результатом продуктивної діяльності уяви, яка створює різні моделі та **конструкції, здійснює** експерименту гносеологічному дискурсі образ пов'язаний з семіотично-мовними засобами висловлення — від візуальних знаків до умовних знаків-символів.

Після свого виникнення образ набуває відносно самостійного характеру. Він може регулювати дії, суттєво впливати на пізнавальний процес, який може відбуватися у формі «мислення образами». У семіотичному аспекті образ — це знак, засіб смислової комунікації в межах даної культури чи споріднених культур. У цьому розумінні він є фактом уявного буття, він щоразу заново реалізується в уяві адресата, який володіє «ключем», культурним «кодом» до його змісту. Відповідно образ не може бути до кінця конкретним, у деяких моментах він невизначений, схематичний, багатозначний і тому кожного разу прочитується заново, переосмислюється. Важливим є питання про образотворюючі елементи. Залежно від ситуації роль окремих елементів може змінюватися, що при зовнішній незмінності образу буде визначати цю еволюцію.

Історіографічний образ має свої етапи розвитку та структуру. Його витoki походять від прижиттєвого образу, риси **якого** зафіксовано в джерелах (інформація джерел не тотожна

інформації про «прижиттєвий образ»). Сам «прототип» може виступати активним свідомим творцем свого образу. Другий, «некрологічний» етап (визначення С. П. Болдирята Є. А. Чернова) все ще зберігає деякі риси живого сприйняття. На цьому етапі закладаються основи подальшої історіографічної долі (стереотипізація). Третій етап — науково-критичний. Четвертий — редуційний. У ході кожного етапу, а також між етапами можуть спостерігатися протистояння, поглинання та перетинання образів.

Поняття «образ» не є тотожним поняттю «модель». Це різнонаправлені поняття. Так само слід розрізнити поняття «історіографічний образ» та «образ історіографії» (див.: *образ науки*). Останній означає існуючі в певному культурно-науковому соціумі уявлення про історичну науку як розумову діяльність і соціальний інститут, предмет і методи історичного дослідження, соціальні функції та статус історіографії у суспільстві. Зокрема, дослідники (І. І. Колесник) виділяють декілька образів української історіографії. Найбільш поширеним був погляд, що виник у структурах радянської історичної свідомості, як на боротьбу ідей, ідеологічних течій та напрямів у науці, що відбивали певні класові зацікавлення різних верств українського суспільства. Інший образ — персоналіїчний. Згідно з цим образом українська історіографія сприймалася як перелік або сукупність імен, праць, творчих біографій. Ще один образ — етнографічний — утверджував принцип сприйняття української історії крізь призму етнографічних матеріалів і розвідок. Сциєнтичний образ базується на таких елементах, як історія ідей, наукові принципи, концепції, які еволюціонують у напрямі до державницького сприйняття українського історичного процесу. Відповідно до соціокультурного образу українська історіографія постає як доробок певної культурної традиції та науки свого часу, феномен духовності та національної свідомості українського народу. Стрижнем цього образу є механізм взаємин між історичною науковою думкою та соціокультурним тлом її існування.

Література: Фрейденберг О. М. Образ и понятие // О.М. Фрейденберг Миф и литература древности. — М., 1978; *Колесник І. І.* Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Історія і теорія історичної науки та освіти: Харк. історіогр. зб. — Х., 1995. — Вип. 1; *Волдырь С. П., Чернов Е. А.* Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания // Українська історична наука на порозі ХХІ століття: Харк. історіогр. зб. — Х., 1997. — Вип. 2.

С. Посохов

Образ науки — комплекс уявлень конкретного соціуму про предмет, методи, функції науки, її місце серед інших соціальних і культурних інститутів.

Між реальною структурою науки і тим чи іншим її образом у суспільній свідомості існують серйозні розбіжності. Різні образи науки виникають унаслідок абсолютизації однієї з функцій науки — пізнавальної, **техніко-виробничої** або критико-рефлексивної. При цьому різноманітні образи науки часто співіснують у часі, перебуваючи між собою у відносинах діалогу, критики чи конфронтації.

На сучасному етапі у суспільстві та науковому співтоваристві співіснують образи науки творчої та науки руйнівної. З абсолютизацією ролі наукового знання пов'язана сциентистсько орієнтована традиція. Закладена просвітниками віра у безмежні можливості наукового пізнання стала основою експансії науки у всі сфери життя людини. На середину ХІХ століття об'єктивна істина ототожнювалася з «позитивним, неспекулятивним знанням» (О. Конт), що притаманне, передусім, природознавству. Однак на межі ХІХ—ХХ століть авторитет позитивної науки було підірвано, і вже в 1930-ті роки зростаюча невідповідність між науково-технічним прогресом

і розвитком духовних цінностей породила антисциєнтистську орієнтацію, а невдоволення станом науки переросло у занепокоєння майбутнім усього «європейського» суспільства. Прибічники **антисциєнтизму** критикували науку, вимагаючи повернення до інших форм знань. Друга світова війна, поява ядерної зброї, сучасна екологічна криза лише підсилили антисциєнтистські настрої. Так, для теоретиків постмодернізму наука є інституцією, наділеною могутньою силою відчуження, інституцією, що маскується пошуками істини, але незмінно мотивована лише своєю догматичною відданістю статусу-кво.

Інколи образи науки збігаються зі стилями наукового **мислення** — класичним, некласичним і постнекласичним (див.: *стиль мислення*).

Погляд на науку як універсальний, інтернаціональний феномен не виключає також наявності національних і соціокультурних розбіжностей. **Російський дослідник В. П. Філатов**, звертаючись до вітчизняної культурної традиції кінця **XIX** — початку **XX** століть, розрізняє декілька образів науки.

Серед членів наукового співтовариства домінував традиційний академічний образ науки європейського типу. Водночас радикально орієнтована інтелігенція, відчуваючи «провину перед народом», розглядала науку як засіб подолання соціального та станового гніту. Нарешті, родоначальником російського філософсько-наукового космізму **М. Ф. Федоровим** був запропонований ще один своєрідний образ храмово-візантійської науки, що базується на «селянському знанні», зосередженому навколо православного храму.

Після 1917 року, в умовах соціалізації науки в пролетарській державі, сильні контрнаукові настрої породили ідею створення особливої «пролетарської», «комуністичної» науки як засобу будівництва нового суспільства. Крім того, у цей час складається образ «народної» науки, символами якої стали «хати-лабораторії» та «селянські вчені».

Образи історичної науки значною мірою пов'язані із провідними напрямками історіографічної практики. В епоху Просвітництва історія розглядалась як «школа політики і моралі». Романтики вважали її провідником «народного духу», позитивісти — матеріалом для соціології. У межах подолання кризи позитивізму наприкінці ХІХ століття німецькі культурологи В. Віндельбанд і Г. Ріккерт запропонували поділ наук на номотетичні (природничі, завдання яких полягає у з'ясуванні законів розвитку) та ідеографічні (науки про культуру, покликані вивчати унікальні феномени культури). Під впливом цих ідей у першій половині ХХ століття виникли різні методологічні течії, кожна з яких пропонувала власну інтерпретацію історії (марксизм, школа «Анналів», неопозитивізм тощо). Нові підходи до епістемологічних проблем породили ситуацію постмодерну, для якої характерна деконструкція метарозповідей і поява великої кількості більш простих, локальних «історій-розповідей».

Література: Огурцов А. П. Образы науки в буржуазном общественном сознании // Философия и наука. — М., 1972; Филатов В. П. Образы науки в русской культуре // Вопр. философии. — 1990. — № 5; Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун. — К., 2000; Ильин И. Постмодернизм: Словарь терминов. — М., 2001; Колесник І. І. Українська історіографія (ХVІІІ — початок ХХ століття). — К., 2000; Румянцева М. Ф. Теория истории. — М., 2002.

В. Іващенко

Одиниця інформації — найменшача частина інформації.

Цей термін необхідно розуміти суто в просторовому значенні, тому що одиниця інформації теж може складатися з частин (наприклад, текст або книга тощо). Термін «одиниця інформації» у 1948 році ввів Шеннон у зв'язку з поняттям кількості інформації.

у **ЯК ОДИНИЦЯ** інформації може виступати все, що трансформує: знак, слово, текст, думка тощо. Така варіативність поняття пов'язана з тим, що комунікатор і реципієнт для здійснення цілей спілкування повинні використовувати одну систему кодифікації та декодифікації значень. Будь-яка одиниця інформації має певне значення, тобто деяке відношення до предметного світу. Це дозволяє комунікатору та реципієнту мати однакове уявлення про явище, що є предметом інформації, й уникати непорозумінь.

Література: Моль А. Теория, история и эстетическое восприятие. — М., 1966; Коган В. Теория информационного взаимодействия: философско-социальные очерки. — Новосибирск, 1991.

С. Куделко

Парадигма (від грец. *paradeigma* — приклад, зразок) — в одному з поширених варіантів це концептуальна схема, модель постановки проблем та їх вирішення, яка панує протягом певного історичного періоду. Термін був уведений Т. Куном.

Сам термін існував задовго до цього в античній та середньовічній філософії і характеризував сферу вічних ідей (ідеалів) як прототип, зразок, відповідно до якого бог-деміург створює світ існуючого. Поняття парадигми було широко відоме також в античній граматиці для позначення зразка слововідмінювання, що відбиває варіанти форм одного слова. Парадигма — таблиця в латинських і грецьких граматиках з розподілом слів і їхніх класифікацій за типами відмінювання для імен і дієвідміни дієслів. У сучасному мовознавстві широкого поширення набуло поняття словотворчої парадигми.

За теперішнього часу в теорії пізнання поняття «парадигма» є серед найбільш уживаних і, одночасно, вельми неконкретних. У своїй книзі «Структура наукових революцій» Кун наводить фактично декілька визначень цього поняття. Одне з них таке:

«.. **ВИЗНАНІ** усіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх вирішення». Логічна та методологічна невизначеність терміна «досягнення» поклала початок дискусіям про те, що ж уважати парадигмами: теорії, концепції, окремі постулати, онтологічні чи гносеологічні передумови тощо. Ставлення різних груп учених до цього поняття неоднозначне. Одні вчені ототожнюють його з поняттям «теорія», **ІНШІ** зводять поняття парадигми до групи теорій, треті наголошують на когнітивних компонентах науки, включаючи теорії і методи, а четверті розглядають теорію парадигми як метатеорію і т. д. Серед останніх намагань дати більш чітке визначення цьому поняттю виділяється спроба М. Бунге. На його думку, парадигма включає п'ять компонентів: $P = \langle B, H, P, A, M \rangle$, де B (body) — тіло, або основа фонового знання, яке включає філософські принципи, наукові концепції; H (hypotheses) — особливі субстантивні гіпотези; P (**problematics**) — сутопізнавальні проблеми; A (aim) — пізнавальна мета; M (methodics) — вся сукупність релевантних процедур. Відповідно зміна парадигм (або зміна перспективи, за Бунге) — це радикальні зміни в H (гіпотезах) чи P (проблематиці) або в обох компонентах.

Як вважає М. Розов, після багаторічних дискусій краще залишити цю нечіткість поняття, яка відповідає неможливості реально виявити методологічний статус стійких наукових побудов (або «досягнень» — за Куном). Суттєво не змінюючи класичне визначення Куна, він пропонує розуміти під **парадигмою** стійку сукупність філософських та/або наукових поглядів, яка є основою для вчених мінімум двох поколінь, щоб ставити проблеми, планувати й проводити дослідження для їх вирішення. У цій сукупності поглядів можуть бути і теорії, і концепції (передтеорії, які ще не досягли чіткої дедуктивної структури), і схеми (поняття, що пов'язані між собою), і моделі, і різноманітні передумови та підстави (онтологічні, гносеологічні, ціннісні). На відміну від теорій та концепцій, які

є складовими парадигми, остання більш стійка. До того ж концепції, теорії, схеми, моделі можуть одночасно деякими своїми частинами належати різним парадигмам. Слід мати на увазі, що зміна гіпотез і методик є досить частим явищем усередині однієї парадигми.

Кун говорив про можливість виділення двох основних аспектів парадигми: епістемічного та соціального. В епістемічному розумінні парадигма являє собою сукупність соціальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів, що виступають як зразок наукової діяльності, у соціальному — характеризується через сприйняття її конкретним науковим співтовариством, цілісність і межі якого ці парадигми визначають.

Зазвичай виділяють три види парадигм: 1) що відстоюють самостійний статус тієї чи іншої науки; 2) що визначають різницю між стадіями в розвитку науки; 3) що диференціюють наукові співтовариства в рамках однієї науки, які знаходяться на одному історичному етапі розвитку. Деякі дослідники виділяють макро- і мікропарадигми і, відповідно, макро- і мікронаукові співтовариства.

Поняття парадигми близьке поняттю «дослідницька програма». Однак не кожна парадигма є дослідницькою програмою (див.: *дослідницька програма*). За Розовим, парадигми початкової стадії розвитку науки включають, як правило, тільки концепції (передтеорії). При подальшому науковому розвитку в деяких парадигмах концепції стають теоріями, з'являються позитивні та негативні евристики, а значить, ці парадигми набувають статусу дослідницьких програм.

Згідно з концепцією Куна той чи інший якісний етап у розвитку науки — результат не еволюції, а революції. Поняття парадигми є ключовим поняттям цієї концепції. Існування парадигми, на думку Куна, пов'язано з періодами нормальної науки, у рамках якої вони виконують проєктивно-програмуючу та селективно-заборонну функції. Зміна парадигми здійснюється під час наукових революцій, коли відбувається

перехід наукового співтовариства на нову систему світогляду та цінностей. Критика надмірного соціологізму і психологізму в розумінні парадигми спонукала Куна конкретизувати свою позицію за допомогою введення поняття дисциплінарної матриці. Кун уважав, що будь-яка наука даного часу визначається специфікою парадигми, яка містить різні за характером і змістом варіації.

Учені, наукова діяльність яких будується на основі однакових парадигм, опираються на однакові правила та стандарти наукової практики. Ця спільність установок і видима погодженість являють собою передумови для нормальної науки, тобто для генезису і спадкоємності традицій того чи іншого напрямку дослідження. Мета нормальної науки ні в якій мірі не вимагає пророкування нових явищ. Учені в руслі нормальної науки не ставлять собі за мету створення нових теорій. Навпаки, дослідження в нормальній науці *направлено* на розробку тих теорій, існування яких парадигмою свідомо припущено. Концентруючи свою увагу на невеликому колі відносно езотеричних проблем, парадигма змушує вчених досліджувати деякий фрагмент природи так детально і глибоко, як це було б неможливо за інших обставин. Нормальна наука володіє власним механізмом, що дозволяє послабити ці межі, які дають про себе знати в процесі дослідження шоразу, коли парадигма, на яку вони впливають, перестає ефективно служити. Нормальна стадія в розвитку науки — період акумуляції наявних знань у межах існуючої парадигми. Цей період неминуче закінчується переходом до аномального стану, коли отримана сукупність наукових знань не може бути поясненою з погляду існуючої парадигми. Настає криза, що призводить до наукової революції. Стара парадигма відкидається і на зміну їй *приходить* нова, здатна пояснити нові факти, явища, недоліки старих теорій та методів. Відомим є афоризм Куна: «Хоча світ й не змінився із зміною парадигм, учений після цього опиняється в іншому світі».

Існує така думка: якщо наука не має парадигмального статусу, то це означає, що вона ще не віддиференціювала свій предмет від інших наукових дисциплін і тому не може вважатися самостійною наукою. Наука має парадигмальний статус, якщо вона має парадигму, визнану в рамках даного наукового співтовариства. Це монопарадигмальний статус науки. Виникнення нової парадигми впливає на структуру групи, що розробляє ті чи інші області науки. Коли в розвитку природничої науки окремих вчених чи група дослідників створюють синтетичну теорію, здатну залучити більшість представників наступного покоління дослідників, колишні школи поступово зникають. Зникнення цих шкіл частково обумовлено зверненням їхніх членів до нової парадигми. Але завжди залишаються вчені, вірні старим схемам. Вони просто «випадають» з подальшої сукупності дій представників їхньої професії, що з цього часу ігнорують усі їхні зусилля. Після наукової революції зазвичай складається ситуація парадигмального дуалізму: завоювала визнання нова, але продовжує користатися підтримкою й стара парадигма. Нова парадигма припускає нове, більш чітке визначення області дослідження. Ті, хто не може пристосувати свою роботу до нової парадигми, приречені на ізоляцію.

Слід зазначити також, що існують науки, які характеризуються одночасною наявністю різноманітних парадигм. До таких наук відносять і історію. У цьому випадку в літературі йдеться про «теоретичний плюралізм». Деякі дослідники вважають, що цей плюралізм «є природною формою розвитку наукового історичного знання» (М. Смоленський), інші міркують про синтез парадигм як необхідну умову вирішення «фундаментальних проблем поступу історії» (М. Розов), рідко — про тісний зв'язок зі спадком додисциплінарної, синкретичної історичної науки, незрілість дисциплінарної історичної науки (звідси виокремлення двох парадигм: класичної та некласичної).

Деякі вчені (Б. Г. Могильницький) визначають специфіку історичної науки в тому, що у її парадигмі присутній сильний світоглядний елемент. У зв'язку з цим пропонується таке визначення «парадигми історії»: «Це пануюча у науковому співтоваристві протягом більш-менш тривалого часу стійка система теоретичних уявлень, які склалися під впливом наукових (внутрішня логіка розвитку історичного пізнання, вдосконалення дослідницьких технологій, накопичення фактичних даних тощо) і позанаукових (стан суспільства, домінуючі в ньому політичні, філософські, економічні, правові, естетичні ідеї, загальний духовно-інтелектуальний клімат епохи тощо) факторів. Вона включає в себе загальне бачення світу, уявлення про характер історичного процесу та можливості його сприйняття, домінуючі пізнавальні принципи, методи та методики. Іншими словами, це сукупність загальнонаукових і загальносвітоглядних уявлень, які складають образ історії та домінують протягом більш-менш тривалого часу». Користуючись цим підходом, Могильницький виокремлює такі характерні риси парадигми історичної науки ХІХ століття, як переконання у закономірному характері суспільного розвитку, культ розуму, панування ідеї прогресу, переконання в надзвичайному морально-виховному потенціалі історичного знання, європоцентричність, **ПОСЛІДОВНИЙ МОНІЗМ**.

До сьогодні спостерігається недостатнє застосування історіографами поняття «парадигма». Кінцевою метою історіографічного аналізу вважається дослідження історичних концепцій, схем і теорій (І. І. Колесник). Утім, на нашу думку, поняття «парадигма» має значні пізнавальні можливості, зокрема при реконструкції теоретичного поля, тобто при виявленні конкуруючих поглядів, визначенні **ОСНОВНИХ** тенденцій в розвитку історичної науки, адекватних часу дослідницьких програм. Безумовно, використання цього поняття примушує нас вкотре замислитися над особливостями історичної науки як такої.

Література: Кун. Т. Структура научных революций. — М. 1977; Bunge M. Finding Philosophy in Social Science. — New Haven; London, 1996; Смоленский Н. И. Проблемы теоретического плюрализма // Пробл. ист. познания. — М., 1999; Розов Н. С. Структура социальной онтологии: на пути к синтезу макроисторических парадигм // Вопр. философии. — 1999. — № 2; Новейший философский словарь. — Минск, 2001; Разработка и апробация метода теоретической истории / Под ред. Н. С. Розова. — Новосибирск, 2001; Могильницкий Б. Г. История исторической мысли XX века. — Томск, 2001.

Ю. Зайцева, С. Посохов

Партійність — політична спрямованість, світогляд суспільної науки (у тому числі й історії). Партійність у вузькому значенні слова — це належність до визначеної політичної партії, у широкому — принципи поведіння окремої людини, організацій і установ. Поняття активно застосовувалося в радянській історіографії, зокрема зазначалося, що історична наука завжди партійна, однак ця партійність може бути усвідомленою або неусвідомленою, що відкрито декларується або вміло маскується. Усяка велика група людей (клас, нація, конфесія тощо) має свої специфічні інтереси, духовні цінності, що втілюються в моральні норми й принципи, закріплені в традиціях і звичаях. Ці великі соціальні групи, усвідомлено чи ні, прагнуть до досягнення своїх цілей і втілення ідеалів. Історик при аналізі минулого не може цілком відмовитися від власних пристрастей, симпатій і антипатій, розуміння добра і зла, прогресу й регресу тощо, тому що сам належить до певної соціальної групи (або орієнтується на таку).

Іноді партійність протиставляється об'єктивізму (ряд учених справжню науковість пов'язують тільки з останнім). Для представників об'єктивізму характерна спроба зберегти нейтральність у своїх оцінках і висновках. Щоб досягнути цього,

Їм доводиться відмовлятися від аксіологічних характеристик, від вирішення моральних проблем, обходити світоглядні й політичні висновки. В останні десятиліття об'єктивізм найбільше представлений формою сцієнтизму (що, по суті, зводить усю культуру до науки, а проблема людини виступає як науково-технічна задача). У неявній формі об'єктивізм веде до фаталізму, перебільшення ролі різних «об'єктивних» факторів в історії й елімінування значення суб'єктивного фактора. Для представників об'єктивізму характерний підвищений інтерес до дослідження матеріально-технічних проблем.

У широкому значенні партійність історичної науки збережеться і при відмиранні класових відмінностей між людьми, і при подоланні національних і інших сучасних розходжень. У суспільстві завжди виникають нові великі соціальні групи зі своїми специфічними інтересами.

Література: Философский энциклопедический словарь. — М., 1983; Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. — М., 1987 (2-е изд., 2003).

С. Куделко

Позитивізм (фр. *positivisme*, від лат. *positivus* — позитивний) (1) в широкому значенні — поняття, яке фіксує загальнокультурну (ідеологічну) настанову «західної» свідомості, що склалася в процесі становлення капіталістичного (індустріального) суспільства, (2) це парадигмальний гносеометодологічний підхід, згідно з яким позитивне знання може бути здобуто як результат суто наукового (спеціально-наукового) пізнання. Програмно-науковий сенс позитивізму міститься у відмові від філософії («метафізики») як пізнавальної діяльності, у постановці завдання розвивати філософію нового типу — «позитивну філософію» (як синтез спеціально-наукового знання).

Таким чином, «позитивне знання» і «позитивна наука» протиставляються у позитивізмі традиційній філософії як «метафізиці».

Позитивізм сформувався в окрему течію у 30-х роках XIX століття. Засновником позитивізму вважається французький мислитель О. Конт. З його ім'ям пов'язаний розвиток першого етапу (або етапу «класичного» позитивізму).

Головний твір Конта «Курс позитивної філософії» (в шістьох томах) було видано у 1830—1846 роках. Тут він зробив спробу обґрунтувати своє вчення кількома сформульованими ним законами. Зокрема, на думку Конта, «закон трьох стадій» визначає етапи, які людство проходить у своєму розумовому розвитку. *Перша стадія* — теологічна, коли всі явища пояснюються втручанням надприродних сил. *Друга стадія* — метафізична. Для неї, як і для теологічної стадії, характерне бажання досягнути вичерпного абсолютного знання про світ. Відмінність другої стадії від першої полягає в тому, що пояснення явищ світу досягається не шляхом звернення до божественних начал і сил, а зводиться до посилок на різні уявні першосутності. *Третя стадія* — позитивна. Піднявшись на цю стадію, людство залишає безнадійні і марні спроби пізнати перші та кінцеві причини, пізнати абсолютну природу або сутність усіх речей, відмовляється і від теологічних, і від метафізичних питань і домагань і йде шляхом накопичення позитивного знання, яке отримується в процесі розвитку науки.

На третій стадії, за Контом, повністю набирає сили закон постійної підлеглості уявлення спостереженню; Конт розглядає спостереження як універсальний метод набуття знання. Він також наголошує, що за своїм характером наукове знання є найбільш описовим. Концепція наукового пізнання Конта тяжіє до феноменалізму, філософського принципу, згідно з яким у свідомості ми завжди маємо справу лише з явищем (феноменом) як останньою доступною пізнанню дійсністю.

Головна ж функція науки, як уважав Конт, — передбачення. Це стосується й соціальної функції науки, оскільки остання вивчає суспільні явища.

Проти беконівського принципу класифікації в залежності від

різних пізнавальних можливостей людини (розум, пам'ять, уява) Конт висуває більш плідотворну ідею, відповідно до якої всі ці здібності застосовуються одночасно в усіх науках. Він пропонує принцип розділення наук у залежності від їх предмету, від характеру їх змісту. Зразком науки для позитивізму є природознавство. За Контом, «позитивна» наука про суспільство — соціологія (термін ученого) — це є щось на зразок «соціальної фізики».

Соціологія, на думку Конта, має три розділи: вчення про умови існування суспільства; вчення про зміни соціальних систем; програма соціальних дій.

Учення про зміну соціальних систем Конт називає «соціальною динамікою». Уявлення про суспільний прогрес є провідним у «соціальній динаміці» Конта. Розвиток і тут здійснюється за «законом трьох стадій».

Теологічна стадія — до 1300 року — поділяється на три етапи: фетишизм, політеїзм і монотеїзм. **Метафізична стадія** — це період від 1300 до 1800 року, вона є перехідною — тут відбувається розклад традиційних вірувань і суспільного порядку в результаті філософської критики (Реформація, Просвітництво, Революція). Початок ХІХ століття — поступове народження «промислової» («позитивної») стадії як результат поширення ідей альтруїзму, соціальності, позитивної філософії.

Третій розділ соціології Конт називає «соціальною політикою». Основна її теза — перетворення «позитивної філософії» на релігію всього людства.

Відомими представниками «першого позитивізму» стали Джон Стюарт Мілль і Герберт Спенсер. Першому належить найбільш значна і відома праця «Система логіки», другому, який своїми працями знаменує завершення етапу «першого позитивізму», було притаманне поєднання основних принципів позитивізму з всебічним проведенням ідеї еволюції. **Еволюція**, за Спенсером, є тим абсолютно загальним елементом досвіду, який дає можливість розуміти будь-які явища.

Серед **тих** рис позитивізму, які набули поширення в історичних дослідженнях, можна назвати такі: уявлення **про** те, що розвиток суспільства підкоряється небагатьом вічним і незмінним «природним законам», які виявляються при аналізі масових явищ, що історія людства — поступальний процес, що всі елементи суспільства, як частини одного організму, взаємопов'язані між собою, а поступальний процес є результатом взаємодії багатьох факторів. Характерним для істориків-**позитивістів** став пошук «еталонних» прикладів, «чистих» фактів. Прагнення до «об'єктивності» обумовило декларування безсторонності при проведенні історичного дослідження. До видатних істориків-позитивістів цього часу належать англієць Генрі Бокль, француз Іпполіт Тен, росіянин Сергій Соловйов та ін.

Основні положення «другого позитивізму» були розроблені одночасно і незалежно **одне** від одного Е. Махом та Р. Авенаріусом. Його ще називають махізмом, або емпіріокритицизмом. Між тим «другий позитивізм» зберіг настанову «**першого** позитивізму» — тезу про те, що дійсним знанням є **зміст** «позитивних» наук. Більше того, «другий позитивізм» спробував посилити цю тезу через вдосконалення методів відбору того матеріалу «позитивних» наук, який повинен по праву належати до **їх** змісту.

Найважливішим складовим елементом філософії емпіріокритицизму є програма «очищення досвіду», в якому знайшла специфічний вираз загальна антиметафізична спрямованість позитивізму. При цьому «досвід» емпіріокритики трактують, виходячи з нерозривного зв'язку суб'єкта з **об'єктом** («Я» і «середовище»).

Для емпіріокритицизму характерне твердження про «принципову координацію» суб'єкта й об'єкта. При аналізі досвіду емпіріокритики вводять поняття «елементів досвіду». Мах посилив наголос: «елементи досвіду» — «елементи світу». Кінець кінцем представники «другого позитивізму»

трансформували «наївний» емпіризм першого позитивізму в «методологічний», «радикальний» емпіризм «другого позитивізму» — в «філософію чистого досвіду».

Це була спроба перегляду методології позитивізму з релятивістських позицій. Вона таїла загрозу вторгнення в історичне пізнання суб'єктивізму, оскільки в центрі уваги опинилося мислення суб'єкта, що пізнає, з його апіорними законами. У зв'язку із цим баденська школа неокантіанців розробила вчення про цінності, яке було покликане вивести історичне пізнання за межі суб'єктивізму.

Третя історична форма позитивізму («неопозитивізм») склалася в 20-х роках ХХ століття майже одночасно в Австрії, Англії, Польщі. У цей час на перший план поступово висувається вивчення культурно-історичних процесів. В історичних працях посилюється критика традиційної описової історіографії. Одночасно більше уваги приділяється історії «структур», міждисциплінарним підходам. Неопозитивізм у своєму розвитку пройшов декілька фаз, мав різні форми.

Логічний позитивізм — історично перша форма неопозитивізму (всі інші його різновиди можуть розглядатися в якомусь розумінні як продукти еволюції логічного позитивізму). Основи логічного позитивізму були закладені в працях двох відомих філософів і логіків Б. Рассела та Л. Вітгенштейна.

Книга Вітгенштейна «Логіко-філософський трактат» (1921), з передмовою Рассела (1922) значно вплинула на групу, що розробила основи логічного позитивізму. Це так званий віденський гурток логіків, філософів, математиків і соціологів, який виник у 1923 році у Віденському університеті. Його засновником був М. Шлік і Р. Карнап, а також Г. Рейхенбах з берлінського філіалу гуртка. Вони займалися проблемами імовірнісної логіки. Рейхенбах наполягав на тому, що проблема імовірностей «складає ядро будь-якої теорії пізнання». Концепції віденського гуртка поділяли представники львівсько-варшавської ШКОЛИ.

Специфіка логічного позитивізму полягає в тому, що тут як метод філософствування виступає сучасна формально-математична логіка. «Логіка є сутність філософії», — вважав Б. Рассел. «Філософія, — стверджував Карнап, — це логіка науки». Усі міркування, які коли-небудь висловлювалися людьми, логічні позитивісти поділяють на два класи, що взаємовиключають один одного: свідомі висловлення (ті, що можуть бути відбиті в логічній, досконалій мові); безглузді висловлення (в яких порушуються правила логіки). Традиційно філософські, «метафізичні» висловлення **ЛОГІЧНІ ПОЗИТИВІСТИ** кваліфікують як безглузді. Свідомі висловлення вони поділяють на аналітичні та синтетичні. Висловлювання логіки та математики логічні позитивісти відносять до класу аналітичних, тавтологічних за своєю природою. До синтетичних висловлювань за цією класифікацією належать усі положення експериментальних наук.

Питання про істинність висловлювань у цій концепції може вирішуватись у два способи: 1) шляхом логічного аналізу їх повної форми без звернення до будь-яких фактів; 2) через безпосереднє або опосередковане зіставлення їх з даними чуттєвого досвіду.

Зведення всіх усвідомлених положень експериментальних наук до класу синтетичних висловлювань містить у собі два припущення: 1) існує деякий базисний рівень знання, безліч **ТАК** званих протокольних пропонувань; 2) відношення між науковими поняттями вичерпуються зв'язками формально-логічного характеру. Ці два припущення разом з верифікаційним критерієм розкривають зміст поняття «синтетичне висловлювання» і в той же час дають загальне уявлення про неопозитивістське розуміння природи наукового знання.

Між тим зведення неопозитивістами всіх положень науки до класу синтетичних міркувань — це конкретизація закону Конта (закону підпорядкування уявлення спостереженню).

У 20—30-х роках ХХ століття неопозитивісти спіралися на редукціоністську модель наукового знання, у відповідності до якої всі теоретичні положення конкретних наук повністю редюковані (тобто такі, що зводяться) до протокольних, або до емпіричного базису.

Проте в подальшому неопозитивістами була висунута гіпотетико-дедуктивна модель наукового знання, за якою:

1) наукові узагальнення (по суті, гіпотези, їх висунення) — це психологічний процес;

2) процес вибору, прийняття теорії відбувається логічним шляхом порівняння з фактами.

Щодо подальшої еволюції неопозитивізму, то в 50—60-х роках його формою став напрям, який завдання філософа-аналітика бачив не в логічному аналізі мови науки, а в детальному аналізі природної розмовної мови — це лінгвістична філософія, або філософія лінгвістичного аналізу.

Логічний позитивізм, безумовно, представляв лінію сцієнтизму в філософії; лінгвістичні позитивісти, навпаки, виступали проти культу наукового знання.

Родоначальник «постпозитивізму» К. Поппер виступив з різкою критикою логічного позитивізму. Його міркування стосувалися проблем пізнання як таких. Він відстоював індетермінізм, відмовлявся від визнання «об'єктивної істинності» наукового знання і разом з тим наголошував на безпідставності дихотомії природничого та соціального знання. Основними елементами концепції наукового знання, розвинутої ним, були: проблема демаркації; принцип фальсифікації; принцип фаллібілізму; теорія «трьох світів».

Проблема демаркації — це відокремлення наукового знання від ненаукового. Методом демаркації, за Поппером, є принцип фальсифікації, який потребує принципового спростування будь-якого твердження, що має відношення до науки; фаллібілізм

є висування сміливих гіпотез та їх спростування. Теорія «трьох світів» стверджує існування світу об'єктів, світу суб'єктів та світу об'єктивного знання, що народжений першим і другим світами, але існує незалежно від них. Аналіз зростання і розвитку знання в незалежному третьому світі і є, на думку Поппера, предметом філософії науки.

Міркування Поппера вплинули на подальший розвиток теорії наукового пізнання. Загалом у постпозитивізмі немає загально визнаної методологічної концепції. Це стосується й образів науки та моделей її розвитку. Однак тут простежуються загальні моменти. Помітним є відхід від орієнтації на логіку науки по відношенню до історії науки. Якщо в логічному позитивізмі основну увагу було сконцентровано на аналізі структури наукового знання, то в постпозитивізмі головною проблемою стає розвиток наукового знання. Представники постпозитивізму відмовляються проводити жорстку межу між емпіричним і теоретичним знанням, фактом і теорією, контекстом відкриття та контекстом обґрунтування, між наукою та філософією. Визнається невід'ємність філософських складових у науковому знанні.

Концепцію І. Лакатоса можна охарактеризувати за допомогою таких основних понять: науково-дослідницька програма; «жорстке ядро» дослідницької програми; «захисний пояс» гіпотез; гіпотеза асі NOS; позитивна і негативна евристика. Згідно з Лакатосом у розвитку дослідницької програми можна виділити дві основні стадії — прогресивну і вироджену.

Для концепції Т. Куна, яка в основному розроблена в його книзі «Структура наукових революцій», характерні такі основні поняття: парадигма; дисциплінарна матриця; нормальна наука; задача-головоломка і невідповідність парадигми, з якою пов'язане заперечення Куном наслідування в еволюції науки (знання, накопичене попередньою парадигмою, відкидається після її зламу, а наукові співтовариства витискують один одного).

Концепцію П. Фейєрабенда, яку він назвав «епістемологічним анархізмом», можна коротко охарактеризувати за допомогою таких понять: принцип поліферації теорій; плюралізм у методології науки; анархізм у методології науки. За Фейєрабендом, діяльність ученого не підвладна ніяким раціональним нормам, тому розвиток науки ірраціональний, і наука нічим не відрізняється від міфу та релігії. Тому слід звільнити суспільство від «диктату науки» і надати науці, міфу, магії, релігії однакові права в суспільному житті.

Концепцію С. Тулміна коротко характеризують такі поняття: стандарти раціональності та розуміння; матриця розуміння; концептуальні популяції. За Тулмінім, учений вважає зрозумілими ті події або явища, які збігаються з прийнятими стандартами. Він розглядає зміст теорій не як логічну систему висловлювань, а як своєрідну популяцію понять.

У міру посилення ідей релятивізму постпозитивізм поступово включився в загальну тенденцію постмодернізму.

Критика лінійно-прогресистських концепцій, наголос на суб'єктивності пізнання, намагання зрозуміти незахідні цивілізації як самостійні соціокультурні феномени, увага до творчих можливостей людини у другій половині ХХ століття підірвали багатолітнє панування позитивізму в історичній науці.

Значить, можна констатувати, що позитивістська методологія здійснила значний вплив на розвиток наукового пізнання у другій половині ХІХ—ХХ століття. Це стосується й історичних та історіографічних досліджень. Кризи позитивізму та їх подолання значною мірою визначали поступ наукового пізнання. Принципи позитивізму у трансформованому вигляді продовжують використовуватися багатьма дослідниками й до сьогодні.

Література: Хабарова Т. М. Концепция К. Поппера как переломный пункт в развитии позитивизма // Современная идеалистическая гносеология. — М., 1968; Шкуринов П. С.

Позитивизм в России XX в. — М., 1980; *Шапиро А. Л.* Историография с древнейших времён до 1917 года. — М., 1993; *Стельмах С.* Исторична думка в Україні XIX — початку XX століття. — К., 1997; Новая философская энциклопедия: В 4 т. — М., 2001; Новейший философский словарь. — Минск, 2001; Всемирная энциклопедия: философия. — М., Минск, 2001.

В. Пікалов

Постмодернізм — одне з найбільш важливих і разом з тим заплутаних понять сучасного інтелектуального лексикону. З кінця 80-х років минулого століття воно набуло рівня складної багатоаспектної проблеми. Основні дискусії точаться навколо наповнення самого П. як поняття та його відповідності, а також пізнавальних і естетичних можливостей в галузях філософії, мистецької практики, гуманітарно-наукового пізнання.

Саме слово, як і подібні до нього («постіндустріальне», «ПОСТПОЗИТИВІЗМ», «посткомунізм», «пострадянське», «постбахтіанство» тощо), формує уявлення про змістовну невизначеність. З історичної точки зору поширення подібних словосполучень, що претендують на оригінальні дефініції, відбиває факт різкого посилення швидкості історичних явищ, результатом якого, з одного боку, є очевидність ЗМІН, з ІНШОГО — нездатність знайти відповідне ім'я. Разом з тим стиль мислення в категорії «пост» сам по собі може розглядатися як одна з культурно-цивілізаційних ознак нашого часу в системі координат європейськи (західно)орієнтованого інтелектуального духовного простору. Щодо самого терміна П., то використання прикінцевого «ізм» у сучасному семантичному колі, крім функцій визначення, досить часто виконує оціночно-критичну функцію, особливо у сполученні з початковим «пост». Тому більш відповідним для визначення уявляється слово «постмодерн».

Перше вживання цього терміна традиція пов'язує з книгою

Р. Ранвіца «Криза європейської культури» (1917). Але воно не набуло поширення. Важливо зафіксувати позицію англійського історика-мислителя А. Тойнбі, який під час Другої світової війни надав певний зміст терміну П. як назві нової епохи в історії, що розпочинається з Першої світової війни і за своїм змістом протилежна попередній — модерній. Але і сам Тойнбі надалі не використовував цей термін, принаймні як періодизаційний. Тільки з 60—70-х років термін П. став поширюватися і вживатися переважно щодо нових підходів і форм у мистецьких галузях і набувати перших сталих понятійних ознак. У зв'язку з тим, що рефлексії з приводу явищ мистецтва на той час традиційно знаходилися у широкому гуманітарному дисциплінарному просторі (філософії, суспільно-історичних наук, психології, мистецтвознавства і навіть політології), термін набуває полідисциплінарного вживання. Наприкінці 70-х років П. починає розумітися як особлива інтелектуальна течія, напрямок у філософії, науці та мистецтві. А згодом П. став уживатися ще в більш широкому розумінні — як назва сучасного стану культури (вперше — ще у 1979 році Ф. Ліотаром).

Незважаючи на самоідентифікацію, до дискурса П. (постмодерну) відносять таких визначних інтелектуалів кінця ХХ століття, як Р. Барт, Батай, Бланшо, Бодріяр, Гатарі, Делез, Деріда, Еко, Клосовські, Кристева, Лакан, Ліотар, Мерло-Понті, Фуко та ін. Хоча образ постмодернізму створювали романські (французькі та італійські) інтелектуали, сучасний П. є, безумовно, інтернаціональним явищем, яке, однак, має різноманітні національні прояви.

Витоки П. пов'язані з «лівою» західно-європейською хвилею 60-х років минулого століття, але відносити його до певної політичної ідеології немає підстав.

Якщо вдатися до пошуків аналогій в історії європейської культури, то найбільш близьким за способами самовизначення

та характером полеміки навколо П. є процес оформлення та вживлення романтизму в першій третині ХІХ століття.

При всій різноманітності інтелектуально-естетичних явищ, що функціонують з ім'ям П., можливо виокремити деякі загальні риси та ідейний контекст, що дозволяє вписати П. в історію. І хоча найбільш послідовні адепти і антагоністи П. прагнуть доводити принципову неспорідненість **ЙОГО** з попередніми стилями мислення, гуманітарно-пізнавальними ідеалами, фахівці, що менш експресивно ставляться до П., небезпідставно знаходять його витoki в ніцшевському нігілізмі, хайдегерівських герменевтичних пошуках, структурній лінгвістиці (Сосюра і Якобсон), семіотиці, у філософсько-методологічних ідеях Бахтіна з його постійною увагою до проблем тексту та інших вербально-комунікативних практик як форм прояву діалогової природи європейського культурно-історичного процесу. Таким чином, П. пов'язаний з так званім лінгвістичним поворотом.

Те, що в модернізмі може розглядатися як тенденція, **ЯК** можливість, у П. виступає як сутність. Так, критичне, а іноді нігілістичне ставлення до ідеалів Просвітництва (наукової істини, необмеженої сили розуму, прогресу тощо), що проявляє себе в модерністських теоріях і практиках, у П. взагалі витісняється. Ці категорії вживаються переважно в іронічному, а іноді **Гротесковому** контексті. Іронія взагалі може розглядатися як родова прикмета всього, що маркується ім'ям П., особливо у мистецьких галузях. Але у П. простір, який охоплюється іронією, настільки широкий, що саме поняття «іронія» починає втрачати своє значення. До типових рис П. належить і особлива концепція гри. Від науки до мистецтва все розглядається як різновиди гри. Критерій «істинності» — у максимальній наближеності і послідовності при виконанні правил гри. У цих інтелектуально-естетичних іграх предметом рефлексії є саме прояви думки і культури, що повністю закривають собою первісний онтологічний шар.

Прояви «постмодерністського» в історичному пізнанні можуть розглядатися як результат внутрішнього саморозвитку історичної науки та ідейних впливів з боку його теоретиків. Наприклад, тенденції мікроісторичних підходів до вивчення минулого, притаманні історичній науці останніх десятиліть ХХ століття, можуть розглядатися у руслі іманентного розвитку науково-історичного пізнання, що відповідає постмодерністській відмові від усіх спроб «метаоповідань». Безумовно, налаштовані на «мікроісторичне» фахівці-історики у теоретичних міркуваннях інтелектуальних лідерів П. знаходять філософське ідеологічне підґрунтя для обґрунтування подібних підходів.

Тісний взаємозв'язок між історичним пізнанням і постмодерністськими теоріями та практиками простежується і в такій класичній для історичної науки царині, як тлумачення історичного джерела. Ідеологія тексту, яка займає одне з провідних місць у постмодерністському дискурсі і найбільш яскраво проявляє себе у відомому афористичному вислові «нічого окрім тексту» (Деріда), стає одним з головних джерельно-методологічних принципів для постмодерністськи орієнтованої сучасної історіографії. Цей підхід викликає принципове **несприйняття** багатьох представників класичної та посткласичної традицій в історичній науці. Але слід нагадати, що на іншому філософсько-методологічному ґрунті подібна теза була сформульована ще у ХІХ столітті класиком французького позитивізму в історіографі Фюстель де Куланжем. Зафіксувавши таку позицію в позитивістській історіографії, можна простежити еволюцію джерельно-методологічних парадигмальних настанов від позитивізму до постмодернізму: джерела (тексти) як рештки, що адекватно відображають історію, як результат реконструкції історика для вилучення інформації для реконструкції минулої реальності, як результат створення «цеглинок» для конструювання історичних картин, як єдина можливість для раціонального осмислення минулого у його фрагментах засобами деконструкції. Таким чином,

і відносно історичного пізнання претензії на «неісторичне» походження П. не підтверджуються, бо відповідають логіці динаміки історичної науки.

Значні постмодерністські впливи відчуваються й у зміщенні акцентів при розумінні самого феномену творчості історика та історіографічного процесу. По-перше, дослідження істориків розглядаються відповідно до «ідеології тексту» переважно у бартівській інтерпретації, у якій процес «народження тексту» є результатом діалогу між твором і читачем. Правда, в дослідницькій історіографічній практиці такий підхід поки що більше декларується, ніж реалізується. По-друге, самі праці істориків розглядаються як варіант літературної творчості і тому підпадають під літературознавчий аналіз. Інакше кажучи, історик як творець, що реалізується у вербально-текстологічних формах, знаходиться більше в літературному, ніж у науковому дискурсі. Ці ідеї, що були сформульовані на початку другої половини ХХ століття П. Рікбором, розвинуті М. Серто і набули гучного розголосу в працях Х. Уайта (перша — «Метаісторія», 1974) і дискусіях навколо них, які розгорнулися після усвідомлення сучасною історичною наукою так званого постмодерністського виклику. Результати цього обговорення свідчать, на перший погляд, що на всіх поверхах історичної науки переважає критичне ставлення і навіть відмова у раціональності ідеям П. Разом з тим ці ідеї знаходяться у центрі уваги сучасної історичної науки і привертають до себе все більше прибічників як на теоретичному, так і на прикладному рівнях.

Якщо залишити осторонь питання правоти чи хибності постмодерністських викликів, то слід підкреслити таке: якщо до П. підходити з позицій стану культури, то сучасне історичне пізнання приречене бути її частиною, бо культурологічна природа історичної науки, здається, не підлягає сумніву. Аргументом на користь «постмодерної» ситуації в сучасному науковому історичному пізнанні може бути той факт, що значна, якщо не більша, частина інтелектуальних зусиль

направляється в ньому на історіографічний доробок і епістемологічні можливості, залишаючи на маргінесі безпосереднє пізнання історичного процесу.

Сучасна вітчизняна історична наука не залишилась осторонь проблем, які набули актуальності через постмодерністський виклик. Цевідбивається не тільки в широкому вживанні самого терміну, але й у численних дискусіях з теоретичних питань, а також у факті спроби конкретно-історичних побудов, що базуються на постмодерністських ідеях. Дискутувалося навіть питання про відповідність П. стану історичної науки в Україні. Набула популярності точка зору на українську історичну науку як таку, що зберігає ще «модерністський» потенціал розвитку.

Література: Одиссей. Человек в истории. Представления о власти. 1995. — М., 1995; Одиссей. Человек в истории. Ремесло историка на исходе XX века. 1996. — М., 1996; Одиссей. Человек в истории. Личность и общество: проблемы самоидентификации. 1998. — М., 1999; Ильин И. П. Постмодернизм: Словарь терминов. — М., 2001; История философии: Энциклопедия. — Минск, 2001; Одиссей. Человек в истории. Русская культура как исследовательская проблема. 2001. — М., 2001; Підгаєцький В. В. Основи теорії та методологи джерелознавства з історії України XX століття. — Д., 2001; Постмодернизм. Энциклопедия. — Минск, 2001; Энциклопедия постмодернизму. — К., 2003.

Є. Чернов

Префігурація (англ. prefiguration) — термін, уведений в історіографію Х. Уайтом; використаний ним для позначення глибинного, доконцептуального рівня інтелектуальної діяльності історика.

Уайт надавав глибинним структурам історичної яви велике, фактично вирішальне значення в історичному пізнанні.

На його думку, в основі форм репрезентації істориком минулого, які конституують стиль даного історика, лежить повне зв'язне бачення, або домінуючий образ форми історичного поля — простору, що репрезентується. Ці зв'язність та узгодженість надають продуктам творчості історика їхні індивідуальні стилістичні риси. Основи ж зв'язності — поетичні, точніше, мовні.

Як зазначав учений, «до того, як історик зможе накласти на дані історичного поля концептуальний апарат з метою їх представлення і пояснення, він спочатку повинен префігурувати це поле, тобто конституювати його як об'єкт розумового сприйняття». Фактично історик повинен сконструювати мову, якою він говоритиме про історичне поле (і якою він про нього думатиме), — виділити елементи поля, встановити відносини між ними тощо. «Проблема історика, — писав далі Уайт, — в конструюванні мовного протоколу, виконаного в лексичному, граматичному, синтаксичному і семантичному вимірах, і на основі цього — в характеристиці поля та його елементів у термінах самого історика (а не в тих термінах, котрі мають місце в самих документах) і тим самим у підготовці їх до пояснення і репрезентації, які дослідник послідовно запропонує в своїй оповіді».

«Конституювати поле як об'єкт розумового сприйняття», на думку І. С. Тимофеева, означає, по суті, піддати його процедурам ототожнення та розрізнення, фундаментальним для всякого пізнання, таким, що лежать в основі структур мислення. На ці доконцептуальні механізми звертали увагу і Т. Кун, і М. Фуко, і Ж. Паже, даючи їм різні назви, обравши лінгвістичний підхід до історіографії та виводячи форми розумового освоєння минулого з мови. Уайт ототожнив ці глибинні механізми з фігурами, або тропами, поетичної мови — метафорою, метонімією, синекдохою та іронією — як формами говоріння про об'єкти через встановлення їхніх відносин з іншими об'єктами. «Іронія, Метонімія та Синекдоха — це типи Метафори, але вони відрізняються одна від одної за типом

редукцій або інтеграцій, які вони обумовлюють на буквальному рівні свого значення, і за типом прояснень, для яких вони призначені на фігуративному рівні. Метафора за сутністю репрезентативна, **Метонімія** — редукаціоністична, **Синекдоха** — інтегративна, **Іронія** — негативна». Можна нагадати, що метафора характеризує об'єкт за аналогією або подібністю з іншим, метонімія відсилає до нього через якісь з його частин, синекдоха вказує на якість об'єкта через якість його частини за принципом «мікрокосм — макрокосм», а іронія нарівні з підтекстом заперечує стверджуване буквально.

Через конструювання певної форми об'єкта дискурса з певними типами відносин між елементами топологічні механізми обумовлюють вибір подальших типів концептуалізації історичного поля. Останнє, за словами Уайта, «готується для інтерпретації як сфери особливого типу», конструюється як місцевість, населена окремими **фігурами**. Фігури при цьому мають розумітися як такі, що знаходяться **одна з одною** в певних відносинах, трансформація яких створить «проблеми», які підлягають вирішенню на основі «пояснень», даних в оповіді...».

Уайт виділяє три можливі стратегії пояснення, що можуть бути застосовані до історії як цілісної сукупності подій: пояснення через побудову сюжету, через формальне доведення і через ідеологічний підтекст. І в кожній з цих стратегій **він** знаходить чотири модальності пояснення, різниця між якими обумовлена саме різними типами префігурації, які попередньо були застосовані до історичного поля (докладніше див.: *рівні концептуалізації в історичному творі*). Комбінації певних модальностей з цих трьох стратегій, обумовлені заснованим на певному типі префігурації індивідуальним розумінням форми історичного поля, конституюють індивідуальні історіографічні стилі.

Таким чином, відмінні одна від одної модальності стратегій пояснення, які можуть бути застосовані істориком, засновані

на тих або інших тропях, модальностях поетичної мови, яка «пропонує безліч шляхів конструювання об'єкта та закріплення його в образі чи понятті» і принципово не дає критеріїв для розрізнення «правильного» чи «неправильного» її використання. Отже, історіографія має поетичну природу — навіть такі, на перший погляд, наукові її елементи, як формальні доведення, що служать скоріше «знаками та індикаторами раціональності». Лише за допомогою фігуративної поетичної мови можуть взагалі бути створені образи об'єктів, недосяжних для сприйняття, як таких, що можуть бути піддані концептуалізації. Тому, за словами Уайта, «ми знаходимо категорії для аналізу різних типів мислення, репрезентації і пояснення, що зустрічаються у таких ненаукових областях, як історіографія, в модальностях... поетичної мови. Коротше кажучи, теорія тропів дає основу для класифікації глибинних структурних форм історичної уяви в конкретний період її еволюції». І процес видозмін форм історичної уяви заснований на закономірній циклічній зміні топологічних типів, типів фігурації історичного поля, «яка веде від початкової метафоричної характеристики інтерпретованого через метонімічну редукцію та синекдохічну ідентифікацію до іронічного осягнення фігуральності всієї послідовності». Це, на думку Уайта, і є головний історіографічний сюжет.

При цьому слід пам'ятати, що ототожнення глибинних структур мислення з поетико-лінгвістичними формами досить спірне; можливо, скоріше останні можуть бути виведені з перших. Тобто застосування Уайтом поняття «троп» до концептуальних механізмів пізнання також може бути назване формою метафори.

Література: Тимофеев И. С. Рационализация и некоторые проблемы концептуализации историко-научного знания // Методологические проблемы историко-научных исследований. — М., 1982; Уайт Х. Метаистория: историческое воображение в Европе XIX века. — Екатеринбург, 2002.

Я. Приходько

Приватна наука, публічна наука. Ці поняття, що взаємодіють між собою, дають можливість в історико-наукових дослідженнях розглянути будь-який результат наукової діяльності, опублікований або неопублікований, як деяку «подію», що відбувається на перехресті тих чи інших історичних «траєкторій». «Приватна наука» — це наука, в якій переважає індивідуальне, тобто відкриття здійснюються на самоті особистими зусиллями вченого. «Публічне наукове знання» — це те, що поділяється членами того співтовариства, до якого входить цей учений. При цьому враховується сукупність соціологічних факторів, які впливають на розвиток науки, і, безумовно, загальний культурний контекст даного часу.

Наведені поняття були детально розглянуті Дж. Холтоном у його працях 1960—70-х років, присвячених «Тематичному аналізу науки», Тау виступі на двадцять п'ятій щорічній конференції Товариства з історії науки 16 жовтня 1974 року. Як запрошений опонент тут виступав Роберт К. Мертон. Він звернув увагу на інше використання понять «приватна» і «публічна» наука і зауважив: те, що названо Холтоном «приватною наукою», виділяє ті аспекти «моменту зародження» наукового відкриття, які, у відповідності до прийнятих умов, як правило, не знаходять відображення в «публічній науці», збереженій в наукових журналах і монографіях. Він указав, що соціологи, які вивчають типи вчених, використовують термін «приватні вчені» для визначення тих, хто працює в промислових лабораторіях і не шукає в науковому співтоваристві визнання і підтвердження своїх опублікованих праць.

Міжтим в працях Дж. Холтона ці поняття використовуються відповідно до його ідеї тематичного аналізу науки, і, перш за все, аналізу тієї фази роботи вченого, в якій відбувається зародження нових ідей. І тому Дж. Холтон роз'яснює ці поняття у свій спосіб. Так, він стверджує, що історик науки, філософ, соціолог або психолог, який вивчає підсумки наукової роботи чи то статтю, запис в лабораторному журналі, стенограму

інтерв'ю або обмін листами, має справу, в першу чергу, з якоюсь подією. У зв'язку з цим Холтон виділяє вісім різних аспектів або компонентів подібних подій, кожний з яких відповідає специфічному типу нетривіальних проблем. Ці взаємопов'язані основні напрями історико-наукових досліджень, на його погляд, можуть привести до більш адекватного, близького до реальності розуміння і висвітлення історії науки. Холтон наголошує, що кожна подія в історії науки повинна розглядатися як перехрещення таких траєкторій: індивідуальність ученого, стан науки, «публічне» наукове знання в даний час, соціальні фактори та загальний культурний контекст епохи.

Література: Дж. Холтон. Тематический анализ науки. — М., 1981.

В. Пікалов

Програма дослідження — виклад теоретико-методологічних передумов, загальна концепція в узгодженні з основними цілями роботи, що починається, і гіпотез дослідження із зазначенням правил процедури, а також логічно послідовних операцій для перевірки гіпотез. Розробка програми дослідження починається з формулювання проблемної ситуації як деякого протиріччя між усвідомленням науково-пізнавальної чи практичної потреби і невідомим способом її вирішення.

Відповідно до мети формулюються більш конкретні задачі (теоретико-пізнавальні і практично-управлінські) й уточнюються об'єкт і предмет дослідження. У дослідженні теоретико-прикладного характеру спочатку уточнюються його предмет, а потім реальні об'єкти, вивчення яких дозволяє знайти типове вирішення проблеми, в прикладному дослідженні уточнюється предмет аналізу заздалегідь визначеного об'єкта дослідження.

Значне місце в програмі дослідження займає розгляд основних понять, у яких описується суть проблеми. Історично кожна сформована наука сама визначала і розробляла критерії

науковості. Тому пізнавальний статус тих чи інших спеціальних знань, у тому числі історичних, доволі часто намагаються визначити через спосіб **ЇХНЬОГО** одержання, тобто через процес дослідження. При цьому мається на увазі, що в названому процесі застосовуються лише наукові методи пізнання. Паралельно з уточненням понять здійснюється цілісний попередній аналіз об'єкта, тобто систематизація наявної літератури і практичних зведень у даній предметній області і стосовно до даного об'єкта, на основі чого формулюються робочі гіпотези як обґрунтоване припущення про структуру, що підлягає аналізу (процесів, об'єктів), і явища (описові чи структурні гіпотези) і (чи) припущення про взаємозв'язки та взаємозалежність, детермінації досліджуваних явищ (пояснювальні гіпотези). Усе це утворює концептуальну схему дослідження, його методологічні основи. Відомо, що програми досліджень, які складаються математиками, фізиками, біологами, психологами й істориками, мають зовсім різні об'єкти знання і вихідні дослідницькі об'єкти. Порівнювати їх за цією ознакою безглуздо. Однак можна виділити загальні компоненти, а отже, і **ЇХНІ** структури, що включають системи дослідницької діяльності. Такими компонентами в найбільш загальному й абстрактному вигляді є:

- 1) дослідницька задача, що фіксує проблемну ситуацію, мету, а також умови та методи її досягнення;
- 2) набір вихідних гіпотез;
- 3) сукупність вихідних попередніх знань, у тому числі теоретичних;
- 4) методи та способи вивчення емпіричного матеріалу (об'єктів дослідження) і перевірки гіпотез, включаючи методи логічні, математичні тощо;
- 5) кінцевий результат дослідження — нове знання.

Усі ці компоненти реалізуються послідовно в часі і можуть повторюватися в різних варіаціях. У ході реальних досліджень

неодноразово уточнюються і коректуються задачі, висуваються і відкидаються гіпотези, ставляться різні експерименти тощо. Порядок і точна послідовність процедур і операцій кожного етапу чи компонента дослідження не можуть бути визначені заздалегідь. Дослідження виявляється поліморфною структурою, що розвивається і змінюється в часі. Конкретний зміст етапів у різних сферах пізнання може мати більш чи менш значні розходження. Так, у фізичному дослідженні, як правило, присутній експеримент чи пряме спостереження, а об'єкти знання і дослідження часто збігаються. В історичному дослідженні експеримент обмежений, а об'єкти знання і дослідження розділені в часі і принципово різні за якістю. Деякі вчені, говорячи про можливість експерименту в історичному дослідженні, мають на увазі уявний експеримент із передбачуваними історичними ситуаціями, який використовується з метою перевірки історичних гіпотез. Такий експеримент не слід ототожнювати з реальним фізичним експериментом.

Поступово з переходом від загальної структури дослідження до конкретних дослідницьких процесів, процедур і операцій їхня розмаїтість зростає. Це пояснюється розмаїтістю конкретних об'єктів знання, вихідних пізнавальних ситуацій і задач, що зустрічаються в реальній дослідницькій практиці. Тому навіть у рамках одноптипних, наприклад археологічних, досліджень можливі різні дослідницькі структури, у яких послідовність і склад етапів, процедур і операцій більш чи менш значно варіюється. Проте і тут можна виявити логічно подібні процедури й операції. У будь-якому історичному чи археологічному дослідженні вчені змушені здійснювати збір і пошук джерел, їхню попередню обробку й опис, класифікацію і систематизацію, порівняння, аналіз, ідентифікацію, оцінку дійсності, значимості тощо.

В історичних дослідженнях виділяють також вихідну і базисну задачі. Перша належить до сфери пізнавальної діяльності, друга —

до предметно-практичної; вихідний і кінцевий об'єкт першої — знання, вихідний і кінцевий об'єкт другої — матеріальні предмети. Інша справа, коли і вихідна, і базисна задачі належать до класу дослідницьких. Крім того, вихідні задачі та відповідні їм дослідження можуть належати до різних типів. Вони бувають методологічними (у вузькому і широкому значенні), епістемілогічними, логіко-семантичними, філософсько-історичними.

Вихідні дослідження, що породжені базисними історіографічними дослідженнями, часто здійснюються самими істориками. Поки обсяг їх відносно невеликий, а виконання не вимагає спеціальної логіко-методологічної підготовки, розходження між цими типами дослідження не усвідомлюється. Однак варто зазначити, що вироблення уявлень про категорії історичного спричинення, історичної мети, історичного зв'язку, закону історичного розвитку і т. п. не входить, строго кажучи, у коло базисних задач емпіричної історіографії. Разом з тим без вирішення цих вихідних проблем проведення базисних досліджень виявляється неможливим.

Таким чином, внутрішній механізм професійного історичного пізнання, багаторазово повторюваний окремими дослідниками, що вирішують різні за змістом історіографічні задачі, з необхідністю призводить до утворення «нового шару», нового типу історичних знань. Ці знання виникають не як результат дослідження історичних і археологічних джерел, а як результат аналізу самого історичного дослідження і створюваних у ньому вторинних історичних текстів. Результати такого вихідного «дослідження дослідження» фіксуються у вигляді особливих підсистем історичного знання. Лише на дуже пізніх етапах розвитку вони оформлюються як самостійні пізнавальні структури. Їхній зміст частково відбиває і «технологію» самого історичного дослідження, а частково несе інформацію про історичну реальність.

Ретельно розроблена програма дослідження — гарантія

успішності дослідження, обґрунтованості його результатів, **їхньої** теоретичної та практичної цінності. У разі неможливості, з деяких причин, розробити повноцінну програму дослідження розробляється її макет, у спрощеному варіанті якого містяться всі перераховані компоненти, але без **їхньої** докладної деталізації.

Література: Ракитов А. Г. Историческое познание. — М., 1982; *Санцевич А. В.* Методы исторических исследований. — К., 1984. Энциклопедический социологический словарь. — М., 1995; *Источниковедение.* — М., 2002.

С. Куделко

Просвітництво — ідейно-культурна течія на межі середньовіччя та нового часу, соціально-політичним чинником якої був перехід від феодалізму до буржуазного ладу. Спираючись на видатні здобутки попередніх епох духовного злету людського суспільства (Античність і Ренесанс) Просвітництво виробило модель ідеального соціального устрою, засадничі риси якої утворили фундамент сучасної цивілізації.

Філософською основою Просвітництва був раціоналізм з його безмежною вірою у спроможність розуму пізнати оточуючий світ та облаштувати його у відповідності до природних прав людини. Один із засновників раціоналістичної філософії Р. Декарт **ще** у XVII столітті проголошував суверенітет мислячої особи, проте не зважився до кінця подолати християнсько-релігійну тезу про людську недосконалість перед Богом ж **еталоном** абсолютної досконалості. Просвітники ж не підтримали картезіанський погляд на свободу волі індивідуума як на причину його похибок (у випадку, коли людина покладається виключно на власні сили). Реабілітуючи земне життя та суб'єктивну волю людини у створенні сприятливих умов існування, **діячі** Просвітництва розробили оригінальну концепцію соціального пізнання та практичної реалізації його висновків.

Ядром даної концепції є поняття детермінізму, ЗГІДНО з яким суспільна поведінка людини в остаточному підсумку визначається соціальним устроєм, що формує пріоритети, устремління, уявлення про добро та зло, духовні й матеріальні інтереси тощо. Отже, суспільне середовище детермінує, на переконання просвітителів, соціально-психологічні якості людини, її громадську поведінку, а удосконалення людини полягає передусім в оздоровленні вищеназваного середовища. Тим самим філософська антропология просвітителів змусила їх розробити та запропонувати принципово нову соціально-політичну програму модернізації суспільства. При цьому розум ставав надійним інструментом пошуку оптимальних рішень, а закладений самою природою в людську душу потяг до добра і справедливості — не менш надійним орієнтиром.

Переосмислили просвітителі й започатковане у XVI—XVII столітті (Г. Гроцій, Т.Тоббс) учення про «природне право» та «суспільний договір», наділивши особистість невідчужуваними правами (право на життя, гідність, власність, свободу, рівність і т. д.) і суттєво обмеживши «суспільний договір» ВИМОГОЮ ДО влади забезпечити «загальне благоденство». Порушення висунутих вимог позбавляло владу легітимності й в повному обсязі повертало суверенні права народу.

Соціально-політична доктрина просвітителів, розгорнута й обґрунтована в працях Ф. Вольтера, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, В. Мірабо, Ж. Даламбера, К. Гельвеція, Т. Пейна та ін., мала відверто антифеодальний характер і піддавала нищівній критиці абсолютизм, інститут становості з дворянськими привілеями, безправ'я, відсутність громадянських і політичних прав, зубожіння народних мас і т. д. Нове суспільство, вважали вони, повинно було ґрунтуватися на мудрих законах, яким підлягають усі без винятку громадяни, на свободі особи (в тому числі свободі думки, совісті, слова, володіння власністю тощо), рівності прав і можливостей, на залежності влади від суспільства (представницькі владні органи, розподіл влади

і т. ін.). Це нове суспільство, пропаговане просвітителями, у реальній історичній практиці втілювалося у буржуазному ладі, який внаслідок революцій утвердився в Англії, США, Франції та інших країнах.

Однак ми припустимося помилки, якщо розглядатимемо Просвітництво тільки як ідеологію буржуазії чи ідеологічну підготовку буржуазних революцій XVIII — початку XIX століття. Просвітелі ідейно й теоретично узагальнили провідні духовні тенденції своєї суперечливої доби, очікування різних соціальних сил з антифеодального табору, що не лише не збігалися у великої та середньої буржуазії, у міщан і селян, у банкірів і заводчиків та найманих робітників і т. д., а й багато у чому вступали у протиборство. Ось чому просвітелі загалом прагнули створити ідеологію оновлення **ДЛЯ ВСЬОГО** суспільства, всіх його верств і прошарків, працювати заради блага кожної людини, незалежно від її станової, матеріальної, конфесійної приналежності. Ідейний синкретизм був, звичайно, обумовлений і перехідною добою з її невизначеністю й альтернативами розвитку.

Унаслідок цього Просвітництво не становило цілісного ідейного утворення. У ньому можна виділити приблизно чотири напрямки: 1) орієнтація на поступове реформування феодального суспільства, компроміс між феодалами й верхівкою буржуазного стану, узаконення прав останнього (Ф. Вольтер, Ш. Монтеск'є); 2) радикальне скасування феодального ладу з усіма його інститутами й анахронізмами і врахування в ході перетворень потреб широких народних мас, включаючи й усі верстви буржуазії (Д. Дідро, Ж. Ламетрі, К. Гельвецій, П. Гольбах); 3) егалітаризм, прихильники якого виступали за рівномірний розподіл власності, народоправство, докорінне поліпшення життя народу (Ж.-Ж. Руссо); 4) утопічно-комуністична програма (Ж. Мельє). Два останні напрямки, безумовно, виключали з поля зору інтереси великих власників засобів виробництва, банкірів, тобто «аристократії багатств».

Усі вказані напрямки об'єднувала спільна мета — встановлення на Землі «царства розуму і загального благоденства», утвердження в суспільних відносинах принципів добра, справедливості, рівності, гуманності, а також спільно винайдений засіб реалізації поставлених завдань — розповсюдження наукових знань про природу, суспільство та людину. Монументальною пам'яткою просвітительської думки була багатотомна «Encyclopedie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et de metiers» («Енциклопедія, або Словник наук, мистецтв і ремесел») Дідро та Даламбера, які залучили до її підготовки понад 200 авторів (перший том вийшов з друку у 1751 році).

Не до кінця з'ясованим залишається питання щодо ставлення просвітителів до революції. В останні роки дослідники схиляються до думки, що провідні мислителі доби Просвітництва у відповідності до свого раціонально-гуманістичного світогляду не вважали революцію прийнятним методом суспільних перетворень, хоча в екстремальних випадках не виключали таку небажану перспективу. Роблячи ставку на розум або хоча б на здоровий глузд, просвітителі сподівалися на торжество добра без соціальних потрясінь. Ті з них, хто дожив до кривавих революційних подій у Франції кінця XVIII століття, критично сприймали нові порядки з новими протиріччями й загостреннями соціальних стосунків.

Термін «Просвітництво» та його ідейно-культурний зміст закріпилися в суспільній свідомості після відомої статті І. Канта «Відповідь на питання «Що таке Просвітництво?» (1784). З того часу доба Просвітництва (або, як її ще називають, «Століття Розуму») привертала неодмінну увагу багатьох дослідників — більшою мірою філософів, істориків, літературознавців, культурологів. Кількість зарубіжних і вітчизняних праць, присвячених просвітницькій думці, важко підрахувати навіть по авторах. З російських та українських учених назвемо імена О. Герцена, М. Чернишевського, Г. Плеханова, Б. Чичеріна, М. Бердяєва, М. Ковалевського, І. Франка, П. Мілюкова,

В. Волгіна, М. Барга, Б. Поршнева, Х. Момджяна, Л. Коваленка, М. Киссея, А. Гулиги, М. Белявського, М. Штранге, І. Щипанова та ін.

Завдяки їх роботам докладно висвітлені особливості просвітницької думки Росії й України, її вплив на громадську свідомість, суспільний та визвольний рух. В Російській імперії, до складу якої входила й Україна, не сформувався, як в Англії чи Франції, просвітницький рух. Просвітницька думка була представлена окремими працями формально не об'єднаних мислителів. Твори Г. Сковороди, О. Радищева, С. Десницького, Я. Козельського, В. Малиновського, О. Куніцина та ін. містили оригінальні пропозиції щодо вирішення актуальних проблем російської дійсності та накресливали шляхи її модернізації відповідно до просвітницької концепції. Однак ці ідеї «зависали у повітрі», оскільки в Росії не виник самоорганізований буржуазний стан, для якого вони б мали практичний сенс та являли необхідну духовну атмосферу.

Просвітницькі ідеї розповсюдилися в Російській імперії у другій половині XVIII століття, в роки правління Катерини II — в епоху «освіченого абсолютизму». Надії на «реформи згори» стимулювали критичні оцінки деспотичного образу правління, кріпацтва, безпідставних дворянських привілеїв, суддівського та адміністративного свавілля, приниження людської гідності, неповаги до трударів, простого народу взагалі. Натомість російські та українські просвітители пропагували, враховуючи специфіку вітчизняного соціуму, напрацьовані зарубіжними колегами уявлення про справедливий соціальний устрій з комплексом громадянських і політичних прав і свобод. Східно-європейський варіант Просвітництва, не маючи міцного соціально-економічного фундаменту, головний акцент робив на поширенні освіти, знань, на, за словами В. Попугаєва, «політичній освіченості» суспільства, що повинно було, з одного боку, посилювати тиск на владу, а з другого — перетворювати сам народ на суб'єкт історичного процесу. Крім

того, важкі умови життя, рабство й убогство переважної більшості населення, вкрай низький додатковий продукт, аграрний характер економіки у несприятливих природно-географічних умовах змушували східно-слов'янських просвітителів розвивати передусім ідеї соціальної справедливості, більш рівномірного розподілу власності, а також як необхідного, так і додаткового суспільного продукту. Зростаюча напруга в соціальних відносинах зумовлювала перевагу в їхніх творах публіцистичного елемента над теоретичним, що характерно не тільки для суспільної думки, але й, як зазначав у свій час О. Лосєв, для російської філософії, де майже не було розроблено власних систем.

Синкретизм ідейного простору Просвітництва, якщо привести все його різнобарв'я до спільного знаменника, забезпечувався таким інтегруючим чинником, як інтереси та благо Людини, і цій меті беззастережно підпорядковувалися філософські, історичні, економічні, політичні, етичні і тому подібні погляди. Невблаганна логіка буржуазних революцій кінця XVIII століття наочно продемонструвала тогочасний утопізм просвітницької доктрини в її цілісності, що й зумовило кризу Просвітництва. Пізніше його багата спадщина перетворилася на джерело декількох прогресивних напрямків суспільно-політичної думки, серед яких (підкреслював Є. Черняк) перш за все слід згадати лібералізм і утопічний соціалізм з наголосом, у першому випадку, на економічній ефективності, а в другому — на соціальній справедливості. Зближення цих двох провідних, щоправда, різноетапних тенденцій суспільно-історичного розвитку у середині XX століття знову актуалізувало просвітницьку мрію про «царство розуму та загального благоденства». Гасло «*Liberté, Egalité, Fraternité!*» («Свобода, рівність, братерство!») в органічній єдності своїх складових частин — а саме так їх належить сприймати — залишається благородним орієнтиром людського поступу на майбутнє.

Видатні представники Просвітництва (Ф. Вольтер, А. Тюрго, Ш. Монтеск'є, Ж. Кондорсе, Г. Рейналь—у Франції; Е. Гіббон, Д. Юм, Г. Болінгброк— в Англії; М. Новіков, С. Десницький, І. Третяков — в Росії та ін.) приділяли велику увагу історичному обґрунтуванню свого вчення і зробили помітний внесок у розвиток світової історіографії. Вони негативно поставились до середньовічного історіописання з його фактографізмом і провіденціалізмом, зосередженням на політичній та військовій сфері, на діях коронованих осіб і полководців, апологетиці архаїчних порядків. Як писав Вольтер, людина із здоровим глуздом, «читаючи історію, зайнята головним чином її спростуванням».

Успіхи наукового знання, зокрема природознавства, у XVII—XVIII століттях наводили просвітників на думку про існування закономірностей в історичному процесі і обумовили певні механістичні уявлення щодо механізмів суспільної еволюції. Разом з тим, про що писав О. Л. Шапіро, просвітницька історіографія ввела до наукового обігу ідею поступального руху в історії, вбачаючи прогрес у прирощенні знань, наукових відкриттів, розвитку ідей, які, в свою чергу, сприяли поліпшенню традицій, звичаїв, соціальної поведінки. Так, Ж. Кондорсе у 1794 році стверджував, що суспільна нерівність — наслідок корисливого використання купкою освічених людей своєї переваги над неосвіченою більшістю. Просвітителі розширили тематичні межі історичних досліджень за рахунок сюжетів з економіки, освіти, науки, побуту, культури, соціальних відносин, наближаючись до ідеї історії народу.

Помітний крок зроблено просвітителями-істориками у галузі джерелознавства. Викриваючи спотворену картину минулого у середньовічних хроніках і різноманітних «історіях», вони (Вольтер, Болінгброк та ін.) вбачали один з основоположних недоліків їхніх авторів у некритичному ставленні до фактичного матеріалу, міфів, легенд. В історичних дослідженнях просвітителів («Міркування про причини величі

й занепаду римлян» Монтеस्क'є, «Досвід про дух та звичаї народів» Вольтера, «Історія Англії» Юмата ін.) апробовано новий метод аналізу джерел з позиції «здорового глузду» та життєвого досвіду. Цей метод, незважаючи на свою недосконалість, на той час допоміг застосувати науковий підхід до висвітлення минулого, розпочати пошук історичних закономірностей.

Таким чином, доба Просвітництва була надзвичайно важливим етапом в інтелектуальній історії людства.

Література: Виннер Р. Ю. Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX вв. — Иваново-Вознесенск, 1925; Щипанов И. Я. Философия русского Просвещения. — М., 1971; Каменский З. А. Философские идеи русского Просвещения. — М., 1971; Волгин В. 77. Развитие общественной мысли во Франции в XVIII в. — М., 1977; Согрин В. В. Идеиные течения в американской революции XVIII века. — М., 1980. Кучеренко Г. С. Исследования по истории общественной мысли Франции и Англии. XVI — первая половина XIX вв. — М., 1981; Шапиро А. Л. Историография с древнейших времен по XVIII век. — Л., 1982; Момджян Х. 77. Французское Просвещение XVIII века. — М., 1983; Грацианский 77. 77. Политическая и правовая мысль России второй половины XVIII в. — М., 1984; Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII — первая половина XIX в.). — М., 1985; Дербов Л. А. Исторические взгляды русских просветителей второй половины XVIII в. — Саратов, 1987; Французское Просвещение и революция. — М., 1989; Русская мысль в век Просвещения. — М., 1991; Моряков В. 77. Русское просветительство второй половины XVIII века. — М., 1994. Общественно-политическая мысль европейского Просвещения. — М., 2002.

А. Болебрух

Психобіографія — це один з напрямів проведення дослідження життя, який спирається на експліцитне

використання формальних психологічних теорій при інтерпретації індивідуального життя (W. McKinley Runyan, W. T. Schultz).

Виступаючи різновидом гібриду *par excellence*, психобіографія існує в межах певної кількості дисциплінарних контекстів, найважливішими з яких є психоісторія та персонологія.

Психоісторія, «близька родичка» психобіографії, ставить за мету використання психологічних теорій в процесі дослідження і тлумачення сенсу історичних подій. Вона може бути позначена як проблемно орієнтована дисципліна, що вивчає історичну мотивацію (L. de Mause).

У двох випадках психоісторик перетворюється на психобіографа й відповідно у межах психоісторії співіснують дві форми психобіографії, що скеровуються різною метою та спираються на різні традиції.

Один варіант психоісторії, що продукує психобіографію, займається аналізом життів визначних історичних осіб у світлі психологічних теорій. Хоча психофеномен може вивчатися у різноманітний спосіб, психоісторія найбільш тісно поєднана з клінічним підходом і знаходиться під великим впливом психоаналітичних принципів. Наприклад, дослідження В. Mazlish'ом взаємин батька та сина — Джеймса та Джона Стюарта Мілля (1975) — використовує концепт едипового комплексу для пояснення стосунків між ними.

Інший варіант психобіографії виникає, коли у фокусі інтересів психоісторика опиняються саме психологічні мотиви вчинків групи історичних «акторів». Такий різновид психобіографії був спродукований тими, хто цікавився колективною репрезентацією особистості. Дослідники цього напрямку шукали пояснення розподілених характерних особистісних рис, які, здавалося, можуть бути знайдені серед різних членів однієї і тієї ж культури у розумінні практик виховання ними дітей. У численних писаннях L. de Mous'a, Aries'a та ін. також існував

і імпліцитний еволюційний ухил у напрямку саме до такого розуміння психобіографії. Антропологи, проте, критикували ці праці тому, що вони фокусували увагу на історичних змінах у межах західної цивілізації та ігнорували ширший контекст виховних практик дитини в інших культурних традиціях.

Персонологія є іншим полідисциплінарним простором, у межах якого психобіографічний дискурс набуває власного сенсу. Уперше термін «персонологія» увів у науковий обіг Н. Муггау як різновид заміни для «непрозорої» фрази «психологія особистості». Персонологія є галуззю психології, яка цікавиться, головним чином, дослідженнями людських життів і факторами, що впливали на їхній хід, і вивчає індивідуальні відмінності та типи особистості. Персонологія у найпростішому розумінні означає зобов'язання комплексно досліджувати поодинокі прожиті життя у часі під різними відмінними кутами зору (з перспектив, насамперед, психоаналізу (Freud), аналітичної психології (Jung) та індивідуальної психології (Adler)) по контрасту з конвенційно-узгодженою традиційною психологією як експериментальним аналізом індивідуальних перемінних (настрою, думання, перцепції тощо), відірваних від будь-якого контексту та відокремлених від життів, в яких самі такі перемінні діють. Експериментальні психологи зазвичай надають перевагу «частині» над «цілим»; персонологи розпочинають і закінчують цілісною персоною (особистістю). Персонологія поновила біографічного суб'єкта в його законному місці, власне, в межах психології.

Якщо конститування психобіографії (як дисципліни та наукового дискурсу) у контексті персонології генетично пов'язується, насамперед, з прізвищем Н. Murray'а, то теоретичні засади психобіографії у галузі психоісторії виводять власний родовід саме з появи праці S. Freud'а «Леонардо да Вінчі та спомини його дитинства». Запропоновані «батьком психоаналізу» стандарти науковості й досі залишаються

актуальними щодо проведення психобіографічного дослідження. До них належать:

- 1) уникання патографізації чи, навпаки, ідеалізації біографічного суб'єкта;
- 2) дослідження внутрішньої та зовнішньої валідності біографічних анекдотів;
- 3) порівняння поведінки біографічних суб'єктів з поведінкою їхніх сучасників;
- 4) спротив «плетінню» павутиння значень, виведених з ізольованих подій чи психологічних обставин, що не повторюються.

Психобіографія як форма психоісторії датує власне формальне виникнення кінцем 1950-х років — з моменту публікації «Молодої людини Лютера» Erikson'a (1958) та відомої промови W. Langer'a «Наступне завдання» до Американської Історичної Асоціації (1957). Наступні 10—12 років були роками підвищення плідності роботи у галузі психобіографії. Її піонери, такі як В. Mazlish, Е. Erikson, L. de Mouse, Р. Gay або розпочали, або продовжили свої психобіографічні праці.

Разом з тим у процесі розвитку психобіографістики довелося суттєво підкорегувати деякі положення, притаманні класичному фрейдистському психоаналізу (іноді всупереч застереженням самого S. Freud'a) й численним його відгалуженням, і переглянути такі пункти:

- 1) занадто сильні акценти на поодиноких епізодах дитинства;
- 2) недостатня емпірична підтримка психоаналітичних конструкцій;
- 3) сексуальний ухил у класичному фрейдистському психоаналізі;
- 4) неадекватні свідчення;
- 5) редуccionізм (психологічна детермінація життів і кар'єр без розгляду історичного контексту).

о Протягом 80-х років ХХ століття відбуваються зміни дисциплінарного та епістемологічного характеру, які, з одного боку, провістили новий, незалежний статус психобіографістики як окремої самостійної дисципліни, а з іншого — продемонстрували кардинальну зміну її пізнавальної парадигми.

Поява численних вузівських підручників з психобіографії та трьох книжок, присвячених узагальненням у теорії та методології психобіографічних досліджень, продемонструвала новий дисциплінарний статус психобіографістики, яка виокремилася у самостійну галузь дослідження. Йдеться про праці А. Elms'a «Нерозкриті життя», W. McKinley Runyan'a «Історії життя та психобіографія: дослідження в теорії та методи» (1982) та І. Alexander'a «Персонологія: метод та зміст Уперсонології та психобіографії» (1990), які продовжують і на сьогодні визначати головні напрями галузі.

З цього ж часу (приблизно друга половина 80-х років) місце домінуючого психоаналітичного підходу у психобіографістиці поступово займає нарративний принцип у просторі нарративної психології. При дослідженні життя нарративна психологія відштовхується від положення: ми є тим, що пам'ятаємо стосовно того, що зробили чи сказали. Особистість з такої перспективи є, можливо, більше, ніж будь-що інше, розповіддю, яку ми розказуємо собі та іншим; прописаною фікцією, в якій ми з'являємося як один серед розподілених ролей характерів, також винайдених (Т.Р. Sarbin). І тоді життєпис може проходити через ідентифікацію структури суб'єкта біографічного «наратива»: історії, які він розповідає; сцени, які він конструює; характери, чи «іміджі», які він використовує, та метафори, якими він позначає себе.

Постійна інтервенція нарративної психології у простір історіописання дозволила органічно доповнити спектр дуальних історичних психодисциплін, які були конституйовані раніше (психоісторію та психобіографію) психобіоісторіографією.

Це «повстання» психобіоісторіографії стало можливим у силу таких імплікацій наративної психології:

1. Наративи, які позначені спільною сигнатурою і претендують на істинність (автобіографії й так звані «наукові історії»), виступають також зоною дії спільних наративних стратегій (способів функціонування «істини» та побудови розповідей, сюжетів і систем аргументації; режиму прописування суб'єктів дії та риторичних фігур; послідовності метафоричних і метанімічних рядів і кореневих метафор), що дозволяє говорити про тотальну й нерозривну єдність біоісторіографічного.

2. Первинним простором конструювання спільних наративних стратегій, який формується у процесі прописування істориком власної суб'єктивності, є автобіографія, в результаті чого процес історіописання перетворюється на життєпис.

Психобіоісторіографія вивчає психобіографічний бік історії історичної науки (історіографії), досліджуючи стосунки між життєвим досвідом, текстами та соціокультурним контекстом визначних фігур в історії історичної науки.

Якщо ж враховувати виклик наративної психології, то психобіоісторіографія може бути визначена як дисципліна, що вивчає психобіографічний бік історії історичної науки (історіографії), спираючись на теоретико-методологічне підґрунтя наративної психології та досліджуючи спільні наративні стратегії, сконструйовані наратором у процесі прописування власної суб'єктивності у текстах індивідуальної та колективної історій.

Література: De Mouse L. The Independence of Psychohistory // History of childhood quarterly. — 1975, Fall. — 3 № 2; Murray H. A. Endeavors in Psychology: Selections From Personology of Henry A. Murray / Ed. by E. S. Shneidman. — N.Y., 1981; Runyan W.M. Life Histories and Psychobiography: Explorations in Theory and Method. — N. Y, 1982; Gay P. Freud for Historians. — L., 1986; Sarbin T. R. Narrative Psychology: The Storied Nature of Human

Conduct. — N. Y., 1986; *McAdams D. P., Ochberg R. L.* Psychobiography and Life Narratives. — Durham, London: Duke University Press, 1988; *Angrosino M. V.* Documents of Interaction: Biography, Autobiography and Life History in Social Science Perspective. — Gainesville, 1989; *Alexander I.* Personology: Method and Content in Personality Assessment and Psychobiography. — Durham and London: Duke University Press, 1990; *Elms A.* Uncovering Lives: The Uneasy Alliance of Biography and Psychology. — N.Y., 1994; *де Моз Л.* Психоистория. — Ростов-н/Д., 2000; *Фройд З.* Леонардо да Винчи. Етюд по теорії психосексуальності / Я и Оно. — М.; Х., 2001; Handbook of Psychobiography / Ed. by T. Schultz. — L.: Oxford University Press, 2004.

В. Ващенко

Рівень розвитку науки — стан наукового знання в певний історичний момент.

Науковий розвиток — багатомірний процес, у ході якого в результаті взаємодії багатьох факторів відбуваються зміни у науковому знанні, у наукових інститутах.

Рівень наукового розвитку — узагальнююче поняття. Його характеризують такі групи показників:

1. Зміст наукового знання.
2. Ступінь зближення науки з практикою.
3. Загальнокультурна значимість.
4. Цінність наукового знання з точки зору загальнонаукової перспективи.
5. Діяльність наукових соціальних інститутів.

Рівень наукового розвитку залежить від наукового потенціалу та пов'язаний з етапами розвитку науки. Існує два основних етапи наукового знання — донаука та наука. Перший з цих етапів характеризується нерозривним зв'язком із практикою.

Але поступово ідеальні об'єкти перестають братися лише з практики та створюються як абстракції. Усе більш важливе місце посідає узагальнення. Так створюється перехід до другого етапу.

На думку Т. Куна, зміна рівнів розвитку науки (перехід від нижчого до вищого рівня) пов'язана з науковою революцією, що призводить до зміни парадигм, а також із процесами диференціації та інтеграції. У результаті диференціації з'являються окремі теоретичні системи, які поступово становлять самостійні галузі науки. Інтеграція йде одночасно з диференціацією. Її мета — у процесі взаємозв'язку призвести до обміну науковими методами, які застосовуються у різних галузях науки. Унаслідок наукових революцій відбуваються суттєві зміни у розвитку наукового знання.

Таким чином, за Куном, науковий розвиток здійснюється в революційній формі. Лампрехт, навпаки, підкреслював наступність теорій та еволюційний шлях розвитку науки. Деякі сучасні наукознавці вважають, що в різні історичні періоди науковий розвиток може здійснюватися як в революційній, так і в еволюційній формах. Наукова революція призводить до зміни наукової парадигми, в той час, як в еволюційні періоди відбувається накопичення теоретичного знання, що принципово не змінює основні світоглядні установки.

Науковий розвиток не завжди доцільно ототожнювати з науковим прогресом, і тим більше з прогресом у цілому. Важливо пам'ятати, що науковий розвиток — більш нейтральне поняття, призначене для опису скоріше процесу, ніж результату. Щодо наукового прогресу, то він більшу увагу звертає на окремі наукові досягнення. Науковий розвиток — одна з умов досягнення наукового прогресу.

Історична наука не зводиться тільки до відтворення систем розвитку інших наук, вона розвивається і власними шляхами. Історична наука на сучасному рівні її розвитку стає все більш

складною організаційно та теоретично, все більш структурно сформованою, більш масштабною, інтернаціоналізованою. Одночасно в ній відбуваються процеси інтеграції та диференціації.

Література: Кун Т. Развитие научной связи с процессами дифференциации и интеграции. — М., 1975; Кун Т. Структура научных революций. — М., 1975; Шапиро А. Историография с древнейших времен до 1917 г. — М., 1993; Политология. Энциклопедический словарь. — М., 1993; Канке В. А. Философия. Исторический и систематический курс. — М., 1999; Новая философская энциклопедия: В 4 т. — М., 2001. — Т. 3; Политическая энциклопедия: В 2 т. — М., 2001. — Т. 2; Філософія: Навч. посіб. / За ред. І. Ф. Надольного. — К., 2001.

О. Чала

}

Рівні концептуалізації в історичному творі — схема, побудована Х. Уайтом з метою пояснення природи репрезентації реальності в історичному тексті (посереднику між історичним полем і аудиторією історика) як засіб аналізу історичних наративів.

Як перший гіпотетичний рівень Уайт виділяє хроніки; це своєрідний «доісторичний рівень», якщо історія розуміється **ЯК** цілісна оповідь. Хроніка вже представляє процес відбору та розміщення даних з історичного джерела, але ці операції проводяться не для того, щоб розказати історію, а щоб мати справу з історичними свідцтвами, точніше, з елементами історичного поля, в тому порядку, в якому вони сталися. За словами Уайта в хроніці подія «просто «там» як елемент серії; вона не «функціонує» як елемент «історії».

Хроніка перетворюється на історію через мотиви зав'язки, переходу та розв'язки, коли події хроніки стають компонентами процесу їх здійснення, який повинен мати початок, середину і кінець, тоді як у хронік кінець відкритий, і якщо вони й мають

початок — початок запису подій, — то не мають зав'язки. «Трансформація хроніки в історію зумовлена характеристикою одних подій в хроніці в термінах мотивів зав'язки, других — в термінах мотивів розв'язки, третіх — в термінах перехідних мотивів» (тут і далі — *уточнення автора*).

Історик розкриває формальну зв'язність набору подій через приписування подіям, як елементам прослідкованої ним історії, з обраними ним зав'язкою, переходом і розв'язкою, відповідає на питання про зв'язки між ними (як це сталося? як усе закінчилося? та ін.).

Отже, перші два рівні концептуалізації — це процес відбору та розташування даних з тим, щоб зробити історичне поле більш зрозумілим для аудиторії; це структура, призначена для доставки інформації. На інших рівнях історик уже має справу з усією цією завершеною історією, пояснюючи її в її цілісності, ставлячи питання типу: до чого все це зводиться? у чому сенс усього цього? Пояснення такого роду здійснюються трьома шляхами:

1. Через побудову сюжету чи втілення в сюжет — такі варіанти перекладу створеного Уайтом неологізму «*emplotment*». Пояснення через побудову сюжету — це «надання «сенсу» історії (*story*) на основі встановлення типу історії, що розповідається», або представлення фактів історичного поля як елементів одного зі стандартних типів сюжетної структури, яких Уайт, слідом за літературознавцем Н. Фраєм, нараховує чотири: роман, комедію, трагедію і сатиру (див.: *нарратив*).

2. Через формальне доведення — «таке доведення дає пояснення того, що відбувається в історії, залучаючи принципи комбінації, які мають на думці як історичне пояснення»; Уайт запозичив у С. Поппера чотири форми, які може приймати таке історичне пояснення: формістську, котра пов'язана з акцентом на специфічному, унікальному; органіцистську, пов'язану з цілісним уявленням про об'єкт на основі деяких загальних принципів; механістичну, засновану на редукції до

певних законів, що визначають процес в цілому, і концептуалістську, яка пояснює історичні явища в межах їх соціокультурних контекстів.

3. Через ідеологічний **ПІДТЕКСТ**—це пояснення відображає «етичний елемент в зайнятій істориком певній **ПОЗИЦІЇ** з приводу природи історичного знання і висновків, які можуть бути виведені з вивчення минулих подій для розуміння сучасних». Слідом за К. Манхеймом Уайт виділив чотири основні ідеологічні позиції (анархізм, консерватизм, радикалізм і лібералізм), які, як і у випадку з назвами типів сюжетів, не відсилають до визначених ідеологічних доктрин, що реально існують чи існували, а просто позначають певні модальності ставлення до проблем соціальних змін, форми історичної еволюції і форми, які слід приймати як історичне знання, орієнтації носіїв цих позицій у часі і т. ін.

Різницю між різними типами всередині цих пояснювальних стратегій і те, що кожен тип має своїх відповідників в інших стратегіях, Уайт пов'язував з їх зумовленістю певними типами доконцептуального бачення істориком об'єкта історичного дискурса. Таке доконцептуальне бачення він називав «мовним протоколом», в якому історик характеризує історичне поле та його елементи, а його типи ототожнив з тропами поетичної **МОВИ** — метафорою, метонімією, синекдохою та іронією (див.: *префігурація, стиль*). Пояснення виділених, розпізнаних істориком історій на різних рівнях здійснюється в контексті зв'язного бачення історичного поля, і коріння **ЦІЄЇ ЗВ'ЯЗНОСТІ**— поетичне, точніше, мовне.

Література: Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века. — Екатеринбург, 2002.

Я. Приходько

Романтизм — складний, внутрішньо суперечливий (духовний) рух у західно-європейській культурі, який зародився

на межі XVIII—XIX століть і торкався всіх сфер духовного життя. На той час уже власну історію мала велика англійська «романтична» література. Слово «романтичний» (*romantick*), яке з'явилося в Англії ще у середині XVII століття, означало «уявний, фантастичний». Саме такими були лицарські романи, осміяні Сервантесом.

Рішучий перегляд методологічних основ історичної науки стався в першій третині XIX століття, коли на зміну стилю історичних оповідей, а також просвітницьким принципам історіописання прийшов новий метод дослідження, заснований на філософському осмисленні буття.

Романтичний напрям в історіографії був направлений проти просвітницьких ідей. На початку XIX століття відбувся підрих оптимістичної теорії історичного прогресу. Гірке розчарування викликали невиправдані надії на перемогу розуму і на інші блискучі обіцянки просвітників (гуманістичне царство розуму, утвердження свободи та загального щастя через вдосконалення законодавства).

Не зважаючи на різноманітність романтизму, можна виокремити його спільні риси. Головною рисою романтичної історіографії було уявлення про «органічний», тобто незалежний від свідомої волі людей, розвиток історичного процесу. (У зв'язку з цим відбулося переосмислення ролі середньовіччя, аж до його ідеалізації). Прояви цього органічного розвитку романтики шукали не в історії людства взагалі, а в історії окремих народів (на відміну від просвітителів, які об'єднували історію людства). Романтична історіографія виходила з того, що кожен народ має свій «народний дух», у відповідності з яким і відбувається його розвиток. Історики цього напрямку надавали великого значення відображенню специфічних рис кожної епохи, «місцевого колориту». Вони намагалися відтворити минуле в усій повноті і, перш за все, неповторні особливості духовного складу людей минулого, їх побуту, одягу і т. ін. Чимало уваги романтики приділяли вивченню фольклору, а через нього

— мови, світогляду, системи цінностей минулого. Поширеним став принцип «вживання» в епоху. Саме тому автори надавали неабиякого значення художній формі, стилю викладення матеріалу (часто завдаючи шкоди історичній точності). Зміна уявлень про предмет і завдання історіографії викликала до життя новий жанр історичної праці, в якій здійснювався синтез історичних фактів з їхнім художнім, філософським осмисленням, у формі роману чи історичного оповідання. Зразком такого розуміння історіографічної творчості стали романи Вальтера Скотта. Під їхнім впливом писалися й суто наукові праці.

Новий стан в історіографії з усією повнотою виявився в перші десятиліття XIX століття в творчості французьких істориків-романтиків періоду Реставрації і в німецькій класичній філософії.

Романтизм як напрямок в історіографії оформився під безпосереднім впливом Французької революції. Перший романтизм був подібним до контрреволюційного. Його представники, як правило, були вихідцями з дворянської еміграції. Вони першими виступили проти ідей просвітителів, які підготували революцію. Тому їхні праці досить політизовані й ідеологізовані. Вони часто апелювали до віри та почуттів, певною мірою відроджуючи провіденціалізм. Революція при цьому ставала карою божою за гріхи людей. Найбільш послідовно подібні погляди знайшли відображення в працях де Местра та де Бональда. У подальшому консервативна течія в романтизмі буде більш характерною для Німеччини (Савіньї, Ейхгорн) та Росії (Карамзін). Так, Ф. К. Савіньї відкинув ідею про право як продукт розуму, оголосив його одним з проявів національної сутності будь-якого народу. Однією з особливостей цієї течії стала увага до державних інституцій. Якоюсь мірою це втілювалося у знамениту фразу М. М. Карамзіна про те, що «історія народу належить царю».

Представники ліберальної течії романтизму у своїх пошуках також відштовхувалися від революції. Свій пошук відповідей

на доленосні питання вони часто починали у середньовіччі. Виявляючи соціальні протиріччя, автори цих праць розвинули «теорію завоювання» (протиставляючи її теорії «суспільного договору») і ввели поняття «класи». На відміну від консерваторів історики цієї течії не відкидали повністю ідеї просвітителів. Зокрема, вони дотримувалися ідеї прогресу. Найбільш яскраво ця течія відобразилась у творчості французьких істориків Тьєррі, Гізо, Міньє, Тьєрата ін.

Історики демократичної течії більше уваги приділяли соціальним низам. Так, французький історик Ж. Мішле намагався написати історію Французької революції «знизу». На його думку, простий народ мав значні переваги, оскільки у нього переважав «інстинкт» (а не розум), який, відповідно, є джерелом моральної досконалості.

Історики-романтики зробили значний внесок у розвиток джерелознавства. Тут особливо слід відзначити німецьких істориків Ранке та Нібура. Так, Нібур розділяв роботу з джерелами на дві частини: перша (аналітична) — відділення легенд від достовірних свідоцтв, друга (синтетична) — відбудова реальної картини історичного життя.

Романтизм не був обмежений національними кордонами, він набув широкого розповсюдження і визнання у Франції, Німеччині, Англії, Росії та інших європейських країнах, але одночасно мав і свої національні особливості.

Романтизм поступово, до 1830-х років, став пануючим напрямом у філософсько-історичній думці, в літературі тощо. У ньому мовби знайшов своє завершення певний етап історії європейської культури, оскільки розвиток риторичної культури, яка жила єдністю слова, знання і моралі, дійшов кульмінації.

У цілому специфіка романтизму була зумовлена перехідним характером епохи. Частково цим пояснюється «естетизм» романтиків, їхнє тяжіння до мови мистецтва як найбільш адекватної та плідної можливості створення нової

реальності на уламках старої культури. Це ріднить епоху романтизму з усіма перехідними епохами, коли людина стає митцем, намагаючись внести гармонію в хаос, створити новий світ, хоча б зсередини свого «Я».

Риси романтичної історіографії будуть виявлятися й надалі, і це дає змогу деяким історіографам говорити про чергові «хвилі романтизму».

Україна спочатку стала об'єктом зацікавленості з боку російських романтиків. Вона приваблювала до себе не лише яскравим місцевим колоритом, а й давала багатий матеріал для російських шукачів національної ідентичності. Російські й українські діячі культури сприяли розвитку українського народознавства. У першій половині ХІХ століття відбувалося взаємопроникнення та взаємодія різних жанрів українознавства: фольклористики й етнографії, історіографії та художньої літератури. Усі вони зливалися в єдиний потік новітнього народознавства, творили ідеальний образ України, який згодом став основою для виникнення української національної ідеї (В. В. Кравченко). Основи романтичного розуміння історії України були закладені в кінці 1820-х — на початку 1830-х років не професійними дослідниками, а аматорами. Серед істориків України романтичний напрям уособлювали Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, О. Бодянський, І. Срезневський, А. Скальковський та ін. Героїчна козацька доба, що знайшла яскраве відображення у фольклорі, давала багатий матеріал для романтичної творчості. Козаччина на довгий час полонила увагу дослідників української історії. Романтизм наклав глибокий відбиток на розвиток української історичної науки всього ХІХ століття.

Література: Реизов Б. Г. Французская романтическая историография (1815—1830). — Л., 1956; Кравченко В. В. Нариси з історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ — середина ХІХ ст.). — Х., 1996; Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до

сучасності. — Л., 1999; Кондратюк К. Українська історіографія XIX — початку XX століть: основні напрями і концепції. — Л., 2002.

✠

В. Пікалов, С. Посохов

Сенсибілізація (від лат. *sensibilis* — чуттєво) — рівень ідейної підготовки суб'єктивного фактора до сприйняття нового, до змін. Суспільство завжди знаходиться на тому чи іншому ступені сенсибілізації, який може варіювати від найнезначніших величин до повної, інакше кажучи, стовідсоткової готовності до змін. При цьому слід мати на увазі, що навіть високосенсибілізоване суспільство для зовнішнього спостерігача може здаватися стабільно непорушним і **МОНОЛІТНИМ** — **МІЦНИМ**. За цих обставин інколи достатньо незначного поштовху, щоб суспільство почало рухатися: настає епоха змін. Як правило, після завершення значних суспільних переворотів починається епоха низької сенсибілізованості суспільства, коли навіть за наявності інших, об'єктивних факторів (низький рівень життя, нездатність панівних кіл до управління тощо) не відбуваються зміни, які, здавалося б, об'єктивно назріли.

Категорія може бути використана не тільки в сфері політичної, але й будь-якої іншої свідомості. Дефініція пов'язана з поняттям «ментальність» і деякими **ІНШИМИ**, що характеризують якісний або внутрішній стан суспільства, його свідомість. Сенсибілізація може характеризувати не тільки суспільну свідомість у цілому, але й відносно окремі сторони (віротерпимість, національна рівність, права жінок тощо).

Сенсибілізація означає складний та суперечливий процес сприйняття, переробки, засвоєння чи відторгнення, тобто адаптації суспільства й окремих індивідуумів до нових поглядів, ідей, теорій. Термін прийшов у історіографічну науку з медицини й біології, де він визначає збільшення чуттєвості організму тварини чи людини (або окремих органів, наприклад органів

чуттів) до впливу будь-яких подразників (хімічних, бактеріологічних тощо).

Література: Куделко С.М. Сенсибилизация: ОПЫТ рассмотрения терминологического арсенала исторической науки // Категоріальний апарат історичної науки: Харк. історіогр. зб. —Вип. 4. —Х., 2000.

С. Куделко

Символічне узагальнення — умовне позначення загальноприйнятого висновку, положення, яке ґрунтується на порівнянні окремих фактів, явищ, виявлених на основі їхніхспільних рис. Впливає із парадигми як загальноприйнятого зразка.

Наукове знання втілюється в теорії і правилах. Наукові проблеми ставляться так, щоб забезпечити легкість у застосуванні цих правил. Існуючі закони та теорії виступають як символічні узагальнення. Це відповідні загальноприйняті всіма членами певної наукової спільноти положення. Узагальнені терміни та вислови приймаються ними без заперечень і використовуються як засіб у їхніх наукових дослідженнях. Такі сталі терміни та вислови здаються певними законами-схемами. Але в процесі розвитку науки, вирішення проблемних ситуацій символічне узагальнення, до якого застосовуються певні операції, змінює свою попередню форму.

На першій стадії вирішення завдань дослідник спочатку уподібнює їх до тих завдань, з якими він уже зустрівся. Прослідкувавши схожість, помітивши аналогію між двома і більше завданнями, що відрізняються, дослідник починає інтерпретувати символи і приводить їх у відповідність тими засобами, які ще раніше довели свою ефективність. Так виробляється здатність бачити у різноманітні ситуації дещо схоже поміж собою, набувається здатність володіти способом бачення, який був перевірений часом і різними науковими групами.

Історія розвитку науки показує, що символічні узагальнення застосовуються переважно на перших етапах формування вченого.

Роль символічних узагальнень добре проглядається і в дослідженнях із історії науки.

Література: Кун Т. Структура научних революцій. — М., 1975; Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000.

О. Павлова

3: **Солідарність у науковому співтоваристві** — це узгодженість у діях та у поглядах усіх членів наукової спільноти на фундаменті близькості їх інтересів і спільності цілей.

Солідарність у науковому співтоваристві досягається через прийняття його членами певної наукової парадигми, єдиного категоріального апарату, загального методологічного підходу. У результаті злагоджених дій наукове співтовариство може виконувати ряд функцій: акумулювати та використовувати спеціальні знання, залучати до співтовариства нових членів, стимулювати розвиток наукових інститутів. Вищі рівні комунікації й організації досягаються в групах, які протягом значного періоду переконані в тому, що вони здійснюють радикальні зміни концептуальних основ своєї науки.

Спираючись на типологію (дихотомію), яка була введена Дюркгеймом для характеристики суспільства (солідарність механічна та органічна), і в науковому співтоваристві можна виділити аналогічні типи солідарності. Механічна солідарність виявляється у спільних деклараціях, які робляться під тиском політичних чи ідеологічних чинників. Зокрема, в історичній науці вона виявляється у жорсткому дотриманні офіційно прийнятих тверджень, неприпустимості висловлювання поглядів, які їм суперечать, неможливості вивчення деяких історичних подій, висвітлення діяльності окремих осіб, надання

Ім інших, ніж визнані, оцінок тощо. Така солідарність характерна, перш **За** все, для наукових співтовариств тоталітарних суспільств. У цьому випадку характерними рисами є консерватизм та ізолюваність, наявність харизматичних лідерів, які нерідко використовують позанаукові засоби впливу на співтовариство (у межах цінностей та пріоритетів культури сили); відбувається обмеження прав «незгодної» меншості. Органічна солідарність передбачає вільне висловлювання думок і пошук консенсусу щодо набору когнітивних засобів, мети наукової діяльності та критеріїв оцінювання наукових праць, можливість різноманітних думок при обговоренні спірних позицій, наявність маргінальних груп, а також лідерів, які спираються на свій науковий авторитет. Міжособистісні та міжгрупові стосунки при цьому обумовлюються станом професійної культури. Вирішуючи пізнавальні проблеми в своїх областях (зокрема, пошуку необхідної інформації), вчені створюють різні соціальні організації, які засновані на обопільній комунікації та близьких інтерпретаціях дослідницьких ситуацій (так звані «невидимі коледжі»).

Література: Коммуникация в современной науке. — М., 1976; Политология: Энциклопедический словарь. — М., 1994; Энциклопедический социологический словарь. — М., 1995; Новая философская энциклопедия: В 4 т. — М., 2001. — Т. 3; Политическая энциклопедия: В 2 т. — М., 2001. — Т. 2; *Кравцов В.* Трансформация оснований профессионализма исторического знания в современном историографическом процессе // *Образы историографии.* — М., 2001.

С. Посохов

Соціальна історія — одна з **провідних** субдисциплін (галузей) сучасної історичної науки. У недавньому минулому соціальна історія трактувалася перш за все виключно як майже соціально-економічна історія, а предмет цієї науки звужувався.

Соціальна історія народилася до Другої світової війни в країнах Західної Європи (Франція, Англія та ін.) як «молодша сестра» економічної історії. У післявоєнний час вона посіла провідні позиції не тільки в країнах Старого Світу, а й у США та інших державах. Сучасні трактування соціальної історії наближають її до людини, що відкриває нові можливості мікроаналізу. Соціальні історики не тільки розробляють нові стратегії дослідження, а й сприяють удосконаленню методів і технологій історичного пошуку. Соціальна історія наближається до історії повсякденності, до інших сучасних напрямів.

М. Блок та інші соціальні історики ХХ століття показували людське життя не тільки як світ його зовнішніх атрибутів (звичаїв, побуту тощо), а й як спробу глибоко розібратися у процесах, що мали місце в матеріальній і духовній сферах людини. Соціальна історія об'єднала практику людини (господарську та ін.) з її ідеями, думками тощо. Таким чином, соціальна історія претендує на пізнання «внутрішнього» світу людини, яка включена у великі структури зовнішньої до неї історичної практики. Соціальна історія вивчає сферу культури як царину людських стратегій. Кожна людина — це симбіоз соціального та культурного. Можна говорити, що у наш час, коли соціальна історія об'єдналася з культурною, вона створила могутню течію в історичній науці.

Соціальна історія тематично охоплює величезний простір людського життя, включаючи такі його сторони, як релігія, мораль, освіта і т. ін., що об'єднуються широким і до кінця невизначеним поняттям «культура». Треба зауважити, що соціальні структури не детермінують усе розмаїття поведінки людей, яку можна краще зрозуміти за допомогою соціальної історії.

Наприкінці ХХ — початку ХХІ століття соціальна історія посідає чинне місце у дослідженнях, що проводяться в межах нової історичної науки.

Література: Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. — М., 1998; Гуревич А. Я. Социальная история и историческая наука // *Вопр. философии.* — 1990. — № 4. — С. 23—35; Историческая наука в XX веке. Историография нового и новейшего времени стран Европы и Америки. — М., 2002; Репина Л. П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиевистике // *Одиссей.* — 1990.

С. Куделко

Соціальна історія науки — науковий напрямок (наукова дисципліна), в межах якого вивчається розвиток науки у зв'язку з розвитком суспільства, взаємодія науки на різних етапах її історії з економікою, ідеологією, політикою, культурою і т. п. Деякі вчені вважають її одним з двох типів історико-наукових досліджень у сучасному наукознавстві: соціальна історія науки, або соціологія науки (історична соціологія науки) та інтелектуальна історія науки, при цьому соціальна історія науки за предмет дослідження має «зовнішню історію науки, її організаційні установи, наукові товариства, підготовку кадрів, у широкому розумінні — механізм взаємодії науки та суспільства, науки і влади, науки і культури» (І. І. Колесник).

Проблема зв'язку науки та суспільства була поставлена як така у другій половині XIX — на початку XX століття у працях К. Маркса, А. Декандоля, М. Вебера та ін. У 1920—1930-ті роки цією проблемою почало займатися чимало істориків науки (Т. Райнов, В. Вернадський, Д. Бернал та ін.). З цього часу в світовій історико-науковій думці чітко вимальовуються два підходи до зазначеної проблеми (див.: *внутрішня та зовнішня історія науки*). Це так звані екстерналізм (визнання визначальними для науки зовнішніх, соціальних впливів) та інтерналізм (позиція, згідно з якою розвиток науки обумовлено

лише дією внутрішніх, когнітивних факторів, а соціальне є лише фоном). Марксистська методологія, яка стала панівною в 1930—ті роки у вітчизняній історіографії науки, визначила значний вплив екстерналістського підходу, який часом виступав у примітивних формах. Починаючи з середини ХХ століття й у світову історію науки все більше проникає «дух соціального дослідження». Сьогодні вже майже немає чистих екстерналістів та інтерналістів, широкого розповсюдження набуло вивчення процесу інтеріоризації екстернальних факторів. У зв'язку з цим помічено, що все більше виявляється тенденція перетворення історії науки на соціальну історію науки (А. А. Титмонас). Остання все частіше стає об'єктом дослідження громадських істориків. З іншого боку, історики науки та наукознавці також все більше уваги приділяють «історичним ситуаціям», ролі соціокультурних умов. Таким чином, можна констатувати, що соціальна історія науки виникла й розвивається на стику дисциплін. Але якщо на початку її розвитку дискусії точилися навколо деяких теоретичних положень чи термінів (наприклад, таких як «соціальна система науки» чи «наука як соціальний інститут»), то тепер частіше йдеться про національну специфіку впливу соціальних факторів, про перехід з макрорівня на мікрорівень, від структури до події, від пояснення до інтерпретації. Останнє виявляється в розгляді соціального як «моменту» в історії науки. Соціальна історія науки поступово проникає й до біографічних досліджень. Більше того, спостерігається зміщення інтересу від проблеми «влада — вчений» до проблеми «суспільство — вчений» з акцентом на історії індивідуального досвіду, характеристиці суті амбіцій в існуючій системі цінностей і т. ін. Біографічні дослідження виходять за межі історії «видатних учених», а їх автори намагаються зрозуміти відносини у конкретному науковому середовищі конкретної епохи.

Література: Титмонас А. А. Проблемы взаимодействия истории науки и социологии науки // Социология науки

в СССР : Вопросы теории и практики. — М., 1982; *Визигин В. П.* Несколько замечаний к статье Д. А. Александрова и Н. Л. Кременцова «Опыт путеводаителя по неизведанной земле» // *Вопр. истории естетствознания и техники.* — 1989. — № 4; *Посохов С. И.* Социальная история науки (проблемы методологии и историографии) // *Вестник Харьк. ун-та. Сер. История.* — 1993. — Вып. 27 (№ 373); *Посохов С. И.* Социальная история советской науки (конец 1920— начало 1940—хгг.): проблемы историографии. — Х., 1994; *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII — початок ХХ століття). — К., 2000.

С. Посохов

Соціальна свідомість є не емпірично існуючим самостійним духовним утворенням, а філософською категорією, яка означає фундаментальну спроможність соціальних суб'єктів відображати соціальну та природну дійсність при визначальному впливі суспільного буття. У широкому значенні слова соціальна (суспільна) свідомість розглядається як сукупність багатьох ідеальних образів (понять, ідей, поглядів, уявлень, ілюзій, почуттів, переживань, настроїв тощо), що виникають у процесі відображення соціальним суб'єктом оточуючого світу, в тому числі й самої свідомості.

Суспільне буття визначає суспільну свідомість. І які б критичні зауваження не висловлювалися з приводу такого твердження, не можна заперечувати того, що суспільна свідомість є частиною тієї реальності, яку вона відображає і вже цим певною мірою її обумовлює. Окрім того, ще одним джерелом походження ідей, поглядів, емоцій, настроїв служить суспільна практика. Те, що відкидається практикою, згодом поступово витісняється зі сфери соціальної свідомості. Рівень розвитку практики врешті визначає й глибину проникнення в дійсність. Включаючись у суспільне буття, людина освоює певні розумові форми, поняття, систему знань, образ і спосіб-мислення та відчуття. Одночасно соціальна (суспільна)

свідомість має й певною мірою самостійний характер щодо суспільного буття, може випереджати його або відставати від нього у власному розвитку. Це відбувається тому, що суспільній свідомості властиві безперервність і наступність у розвитку.

Через традиції, звичаї, настрої, суспільну думку, науку й ідеологію суспільна свідомість здійснює зворотний вплив на суспільне буття, направляючи його по одному з можливих шляхів розвитку, прискорюючи або гальмуючи його. Роль соціальної (суспільної) свідомості особливо зростає на зламі епох з появою або крахом значних відкриттів, теорій суспільного розвитку, суспільних або наукових ідей тощо.

Соціальна (суспільна) свідомість має складну, розгалужену структуру. У загальнонауковій теоретичній та філософській літературі виокремлюють її різноманітні рівні та форми.

По-перше, з точки зору носія, суб'єкта виділяють індивідуальну, групову (класову, кастову, національну тощо), суспільну, загальнолюдську свідомість.

По-друге, з позицій конкретно-історичного підходу, з **ОДНОГО** боку, виокремлюють міфологічну, релігійну, філософську свідомість, з іншого — рівні свідомості, характерні для відповідних історичних епох (антична, середньовічна, доби Відродження, періоду Реформації, нового й новітнього часів).

По-третє, відштовхуючись від різних форм діяльності людини, в процесі яких виробляється свідомість, або сфер діяльності, в межах яких вона формується, можна виокремити екологічну, економічну, правову, політичну, моральну, релігійну, філософську, естетичну, наукову **СВІДОМІСТЬ ТОЩО**.

По-четверте, за рівнем і глибиною проникнення в дійсність свідомість може бути буденною та теоретичною. Буденна свідомість, у свою чергу, має дві форми: емпірична свідомість, яка формується в процесі пізнання, та суспільна психологія, що складається в ході оціночного відображення дійсності. Суспільна психологія має таку структуру: психічний склад, до

якого відносять соціальний характер, соціальні звички, звичаї та психічні стани (соціальні настрої, почуття тощо). Теоретична свідомість також має свої форми. Це наука та суспільна ідеологія. У широкому розумінні наука включає не лише наукові ідеї, але й певні стосунки, інститути, експериментальну базу та ін. А у вузькому розумінні цей термін часто вживають саме як синонім наукової свідомості разом з іншими формами суспільної свідомості. Наука також асоціюється зі знаннями, адже насправді наука — це знання людини про світ і про себе. Однак знання виникли раніше за науку в ході повсякденного життя людини у формі різноманітних емпіричних відомостей про оточуючий її світ та саму себе. Характерними ознаками наукового знання є системність, глибинність і сутнісна необхідність, повторюваність зв'язків між явищами, тобто знання законів, логічна побудова у вигляді системи понять, в основу якої покладено певні основні ідеї (принципи). Саме таке наукове знання, яке до того ж опирається на попередній досвід, має назву теорії. Теорія ж у можливості або в перспективі (тобто до підтвердження практикою) є гіпотезою. Загалом головною метою науки є пізнання, доведення істини.

Дещо інша справа з ідеологією. Якщо донедавна в нашій країні її роль гіпертрофувалася, то в сучасних умовах, навпаки, вона частіше недооцінюється. У цілому ідеологія — це система поглядів, ідей, теорій, принципів, які відображають суспільне буття крізь призму інтересів, ідеалів, мету соціальних верств, класів, націй, суспільства. Безумовно, намагання підмінити ідеологією всі інші форми суспільної свідомості або підкорити останні їй дуже згубно позначається на духовному житті людини й суспільства. Але не менш згубним є намагання взагалі відмовитися від ідеології в суспільному житті. Адже ідеологія служить своєрідним механізмом приведення в дію ідей, активізації людей. Відмова від такого механізму перешкоджає нормальному суспільному розвитку, консолідації зусиль людей. Зовсім недостатньо виробити ефективну програму виходу

суспільства з кризи. Треба щоб вона виражала реальні інтереси, оволоділа розумом людей. І, безумовно, саме тут ідеологія може відіграти виняткову роль.

Таким чином, усі без винятку форми й види соціальної (суспільної) свідомості мають величезне значення для розвитку духовного й суспільного ЖИТТЯ ЛЮДИНИ.

Література: Материальное и духовное в социальном развитии. — К., 1986; Общественное сознание И его формы. — М., 1986; Федотова В. Г. Практическое и духовное освоение действительности. — М., 1989; Пролеев В. С. Духовность и бытие человека. — К., 1992; Барулин В. С. Социальная философия: В 2 ч. — М., 1993. — Ч. 2; Структура общества и массовое сознание. — М., 1994; Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія. — К., 1998; Социальная философия: Учебник / Под общ. ред. В. П. Андрущенко и Н. И. Горлача. — К.;Х., 2002.

В. Воронов

Статус наукової дисципліни визначається її місцем у суспільстві. Це сприйняття предмета дисципліни різними науковими групами спеціалістів, яке пов'язане з «об'єктивними» і «суб'єктивними» ознаками, тобто ціннісне і вибіркоче сприйняття наукової дисципліни. Статус наукової дисципліни характеризується ступенем її наукової зрілості.

Для визначення статусу наукової дисципліни суттєвим є вивчення соціальних і когнітивних умов, в яких існують наукові дисципліни. При цьому центральним поняттям виступає поняття ступеня інституалізації дисципліни (див.: *інституалізація*).

Виникнення нових наукових дисциплін дозволяє краще зрозуміти історію розвитку наукових дисциплін, що уже склалися, умови їх функціонування, а також вивчення протилежного процесу — відмирання наукових дисциплін.

• Постійні відкриття, що характерні для науки, формування нових напрямів, концептуальні, теоретичні та методологічні зрушення визначають науковий **прогрес**. Переростання нових галузей дослідження в самостійні наукові дисципліни призводить до їх інституалізації, і, відповідно, до вирішення нових завдань. У свою чергу, це пов'язано з проблемами розподілення ресурсів, які забезпечують існування наукової спільноти, розподілу засобів дослідження, вакантних місць, кафедр, інститутів. Тому сталість тієї чи іншої наукової дисципліни забезпечується деякими стратегіями, направленими на збереження її статусу і протистояння зовнішнім коливанням і небезпекам.

Вироблення стратегій, направлених на підтримку статусу наукової дисципліни, є найбільш характерною рисою в період II «нормального» зростання, коли головні зусилля вчених зосереджені на підтримці II сталості. Стратеги, направлені на підтримку статусу наукової дисципліни, повинні забезпечувати збереження соціального впливу і на переформулювання когнітивного змісту самої дисципліни, основаної на III самостійності.

Статус дисципліни визначається II місцем у шкалі ознак; це «об'єктивна» властивість, притаманна дисципліні, вона III приписується. Приписування статусу зумовлене тим, що притаманне дисципліні «об'єктивно», але шкала, яка надає певний статус тій чи іншій дисципліні, може змінюватися, сприйматися і оцінюватися різними способами. Приписування статусу пов'язано з певним відбором, сприйняттям і оцінкою ознак дисципліни.

Отже, статус — це суб'єктивна оцінка, яка має об'єктивні наслідки. Зміна статусу дисципліни може стосуватися III «об'єктивного» положення. Вивчення стратегій підтримки статусу дисципліни може сприяти вирішенню важливої теоретичної проблеми — аналізу взаємодії когнітивних і соціальних умов розвитку науки.

Література: Прайс Д. Малая наука, большая наука // Наука о науке. — М., 1966; Кун Т. Структура научных революций. — М., 1975; Гриффит Б. Г., Маллинз Н. Г. Социальные группировки в развитии науки // Коммуникация в современной науке. — М., 1976; Шпигель-Резинг. Стратегии и дисциплины по поддержанию своего статуса // Научная деятельность-структура и институты. — М., 1980; Лоу Д. Становление специальности в науке // Там же.

О. Павлова

Стиль (лат. *stylus*, від грец. *stylos* — паличка для письма на восковій дощечці). Можна виділити два основні аспекти цього поняття: стиль як мовне явище (або стилістика) (1) та стиль як феномен культури (2).

1. Уже в античні часи слово «стиль» почали вживати в переносному значенні, для характеристики почерку, індивідуальних особливостей письма, потім — виразно-образотворчих особливостей мови в риторичній. Для античної риторичної стилістики — це характер мовлення, сукупність лексико-фразеологічних норм, що відповідають кожному виді риторичної словесності. Таке розуміння стилю проіснувало без особливих змін до кінця XVIII століття. До сфери стилістики відносилися практичні питання використання мови в різних формах словесності, у поезії, прозі, у тому числі й історичній; застосування тропів і фігур; класифікації типів і форм мовлення відповідно до жанрів, у яких вони використовувалися. Основою прикладної стилістики з античності й аж до епохи класицизму залишалося вчення про три стилі (високий, низький і середній), нормативно прикріплені до певних жанрів словесності. Таке первісне розуміння стилю тепер часто називають філологічним. Сьогодні воно найбільш характерне для лінгвістики, де стиль звичайно визначається як мовна підсистема зі своєрідним словником, фразеологічними

сполученнями, оборотами і конструкціями, пов'язана з певними сферами використання мови.

Оскільки історія аж до початку XIX століття розумілася як рід літератури, правила нормативної філологічної стилістики стосувалися її повною мірою. Високий стиль був важливим елементом історії як морально-повчальної оповіді про минуле в системі жанрів класицизму. Так, у «Корифеї» Я. А. Галинковського — одному з перших у Росії посібників з теорії й історії історіописання, складеному на початку XIX століття, — питання стилю, «мистецтва стилю» займають основне місце як серед правил «писання історії», що викладаються автором, так і в оцінці попередньої історіографії і російської, і всесвітньої історії.

Зі зміною статусу історіографії, її перетворенням з роду літератури в науку усе менше уваги приділялося і нормативації її мови. Питання стилістики розумілися як щось зовнішнє стосовно методології історії як науки, стиль — як оформлення історичного тексту, що не має відношення до його змісту, до пізнання минулого. Таке найбільш звичне трактування стилю характерне й нині для більшості істориків. Відповідно стиль у цьому значенні не є і скільки-небудь істотним предметом історіографічного дослідження — за винятком окремих випадків, коли мовна стилістика історичної праці важлива якщо не при оцінці її ролі в процесі нагромадження історичного знання, то, принаймні, для розуміння її суспільного резонансу; показовий приклад тут — «Історія Російської держави» М. М. Карамзіна.

2. З кінця XVIII століття поступово зріло розуміння того, що той або інший мовний стиль у філологічному значенні слова — це лише верхівка айсберга, за якою в кожному окремому випадку ховається ціла система прийомів, шляхів говоріння про світ, обумовлена уявленнями про цей світ, цінностями, смаками тощо того, хто говорить. Формувалося глибше уявлення про стиль, у першу чергу у мистецтвознавстві й естетиці, як про художню систему, що поєднує різні сторони

форми та змісту твору, або творчості окремого автора, або напрямку в мистецтві, а також про систему, в якій мовна стилістика — лише один з елементів. Наприкінці ХІХ століття у працях Г. Вельфліна та інших учених остаточно склалося культурологічне уявлення про стиль як про естетичне мислення певних епох і напрямків у мистецтві. Під стилем тепер розумілася не тільки **своєрідність** форми, мови, але і властива даній епосі концепція світу та людини, втілювана в мистецтві. На основі цього мистецтвознавчого розуміння стилю склалося і те трактування цього поняття, що сьогодні є основним у літературознавстві, де поняття стилю отримало подальшу розробку, цікаву з погляду історіографа. Уже на початку 1970–х років Д. С. Ліхачов розрізняв поняття «стиль літературної мови» у лінгвістичному значенні як особливу мовну підсистему і «стиль літератури». За словами В. М. Жирмунського, «у поняття художнього стилю літературного твору **входять** не тільки мовні засоби (що складають предмет стилістики в точному розумінні), але також теми, образи, композиція твору, його художній зміст». Відповідно до одного з останніх літературознавчих визначень, даного А. Б. Єсіним, стиль — це «естетична єдність усіх сторін і елементів художньої форми... яка виражає певний зміст». Причому слід зазначити, що під змістом твору в літературознавстві розуміється досить широке коло явищ, від концепції світу та людини, властивої всій творчості даного автора, або, ще ширше, усьому даному напрямкові в мистецтві, до окремих втілених у творі переживань. Що ж стосується фактів, подій, «зовнішньої реальності», відбитої у творі, то її, як правило, називають «світом твору»; це матеріал для вираження змісту.

На відміну від мовної стилістики, стиль у широкому **розумінні** — це не елемент, а властивість форми та змісту твору. Тому організуючий принцип стилю проявляється практично в будь-якому фрагменті тексту, кожен з них несе на собі відбиток цілого. Цілісність стилю диктується принципом його функціональності,

тобто його направленістю на вираження того або іншого світоглядного змісту. Значить, для літературознавства стиль — це змістова форма.

Стиль як система зберігає свої основні ознаки, у якому б обсязі він не виступав: стиль епохи або тієї чи іншої соціокультурної традиції, напрямку, окремого автора, стиль твору. В усіх цих випадках стиль є формою репрезентації якогось змістового (світоглядного, ментального, ідеологічного і т. п.) цілого, відмінного від інших за обсягом, але такого, що має з ними деякі спільні характеристики. Чим вищий рівень аналізу стилю, тим абстрактніші стильові ознаки, що виділяються. Як «обсяги» репрезентації стилю можуть виступати також окремі сфери культури. Неважко зрозуміти, що правила вживання мови, наприклад у науці та літературі, стилістика наукової чи літературної мови також не формуються самостійно і незалежно і є лише одним з елементів у системі реалізації через текст наукової та художньої картини світу, у системі наукового та літературного стилів як певних способів говоріння про світ.

Таке «культурологічне» трактування поняття «стиль» отримує, особливо з 1970–х років, усе більш широке визнання і в історичній науці — яку теорії історії, так і в історіографії, що шукає нових шляхів дослідження соціокультурної обумовленості історичного пізнання. За словами П. Гея (1974), стиль — це «кентавр, що поєднує те, що природою, здається, установлено тримати окремо». Стиль є зміст і форма, вплетені в текстуру кожного мистецтва і ремесла, в тому числі історії. За винятком декількох механічних прийомів риторики, мовної стилістики, манера невіддільна від змісту; стиль формує і, в свою чергу, сформований змістом.

Ще більш радикальну позицію з питання про співвідношення стилю та змісту зайняв П. Гудмен (1978). На його думку, якщо різні історики розробляють різні аспекти одного об'єкта дослідження, то різний зміст, що утворюється в результаті, може бути описаний як різні стилі трактування

даного об'єкта. «Те, що сказано, — пише Гудмен, — може бути способом говоріння про щось інше; наприклад, писати про битви епохи Ренесансу і писати про мистецтво Ренесансу — це різні способи писати про Ренесанс».

Вибір предмета відображення тут не зовсім вірно ототожнюється зі стилем. Насправді — це лише один, і не найістотніший з аспектів стилю в культурологічному значенні цього поняття. Основні ж характеристики **стилю** — це способи зображення предмета, способи породження і зв'язування висловлень про нього або, інакше, прийоми говоріння про предмет — аж до суто мовного, власне стилістичного (а не стильового) аспекту говоріння — прийоми, що виражають ставлення до предмета, єдину точку зору на нього. Коротко кажучи, стиль є форма втілення предметного світу в творі (тексті), яка виражає якийсь ментальний, у найширшому розумінні цього слова, зміст.

Такому загальному визначенню стилю в цілому відповідає, наприклад, найвідоміша на цей час концепція історіографічного стилю Х. Уайта. Згідно з нею історіографічний стиль являє собою комбінацію властивих даному історику типів пояснення історичного минулого, же виділяється в межах пояснювальних стратегій, можливих в історичному творі, — побудови сюжету, формального доведення та ідеологічного підтексту (*див.: рівні концептуалізації в історичному творі*). Між різними типами пояснення — відповідно романом, комедією, трагедією та сатирою як формами побудови сюжету, формістським, механістичним, органіцистським і контекстуальним типами формального доведення й анархічним, радикальним, консервативним і ліберальним типами підтексту — існує певна вибіркова спорідненість, яку **МОЖЕ** бути використано для одержання пояснювального ефекту на різних рівнях композиції історичного твору. За словами Уайта, ця вибіркова спорідненість заснована на структурних гомологіях, які можна виявити серед можливих типів побудови сюжету, доведення та ідеологічного підтексту.

Причому спорідненість не слід розуміти як обов'язкову комбінацію лише певних типів у даного історика; «діалектична напруженість», яка характеризує праці видатних істориків, виникає саме зі спроб об'єднати такі типи пояснення на різних рівнях, які не відповідають один одному. Однак така діалектична напруга завжди розвивається в контексті домінуючого образу історичного минулого.

Структурні ж гомології між типами пояснення в межах різних стратегій, єдність образу минулого зумовлені походженням цих типів з різних форм доконцептуального мовного протоколу, в якому історик конститує минуле (див.: *історичне поле*) як об'єкт дискурса, «префігурує» його (див: *префігурація*) Уайт ототожнив з тропами поетичної мови — метафорою, метонімією, синекдохою та іронією.

Отже, зв'язність і узгодженість створеної істориком концепції історичного поля, які надають кожній роботі її індивідуальні стилістичні атрибути, кореняться в доконцептуальних механізмах мислення, котрі Уайт ототожнював з поетико-лінгвістичними структурами, у відповідності з загальною лінгвістичною орієнтацією сучасної гуманітаристики.

У цілому ж стиль дійсно є поняття, значною мірою синонімічне дискурсу, і може бути визначене також як певна постійна манера використання мови, за допомогою якої світ уявляється і наділяється смыслом (таке визначення стилю давав М. Фуко).

Різницю ж між поняттями «стиль» і «дискурс» ми схильні вбачати, насамперед, у їхньому відношенні до суб'єкта говоріння. На відміну від дискурса, говорячи про стиль, ми частіше маємо на увазі активну роль суб'єкта, що говорить, або, що точніше в цьому контексті, суб'єкта-творця — від епохи до окремого автора, — що через стиль виражає своє ставлення до світу, розуміння світу. Стиль у найбільш абстрактній формі має загальні ознаки, характерні для великих стильових обсягів,

таких як стиль епохи або, наприклад, науковий стиль, виявляються, реалізуються через малі обсяги, через творчість окремого автора, через окремі тексти. Стиль, за словами А. Н. Соколова, — це «результат художницької діяльності людини»; і це так, навіть якщо через цю діяльність людини «говорять» соціокультурна традиція, норми, правила. Традиції, уявлення, цінності, ідеології, картини світу — це не **ТІЛЬКИ** те, що володіє автором, але і те, чим володіє автор; це не лише те, що формує епоху, але й те, через що епоха виражає себе. Саме цей, другий аспект і відбиває поняття «стиль». Недарма традиційні конотації стилю — це своєрідність, оригінальність.

Поняття «стиль» несе також виразні естетичні конотації, що важливо для тих істориків, які, як Х. Уайт, наголошують на глибинній естетичній природі історіописання, приділяють особливу увагу художньому аспекту історіографії (див.: *нарратив, префігурація*).

Література: Соколов А. Н. Теория стиля. — М., 1968; Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — 2-е изд. — М., 1969; Есин А. Б. Стиль // Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины. — М., 1999; Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века. — Екатеринбург, 2002.

Я. Приходько

Стиль **мислення** — напрям думок відповідної історичної епохи, загальноприйняті стереотипи інтелектуальної діяльності. На відміну від парадигми, дослідницької програми та методу, стиль мислення знаходиться поза межами предметного змісту наукового знання, забезпечуючи зв'язок науково-пізнавальної діяльності з культурою в цілому.

Поняття стилю виникло в античній риторичі і тривалий час розвивалося переважно в мистецтвознавстві, **лише** в XX столітті

увійшовши до понятійного апарату культурології. У 1960—70-ті роки термін «стиль наукового мислення» набув також широкого вжитку в наукознавстві та історіографії.

Стиль наукового мислення є водночас соціокультурним і внутрішньонауковим феноменом. Норми та ідеали науки, що зростають на певному культурному ґрунті, втілюються у фундаментальну теорію, спрямовуючи розвиток окремих наукових дисциплін, ряду дисциплін, науки в цілому.

Характеризуючи пізнавальний процес упродовж тривалих історичних періодів, наукознавці вирізняють три основні форми наукового стилю мислення. У XVII—XIX століттях основні канони наукового пізнання зумовлював «класичний» стиль мислення, який, орієнтуючись на математику, зосереджувався на пошуках загальних принципів, направлених на розкриття сутності того чи іншого явища. При цьому суб'єкт — людина, що здійснює пізнання, — виключався із тієї реальності, яку він вивчав. На початку XX століття на зміну «класичному» прийшов «некласичний», або ймовірнісний стиль, який спирався на досягнення нової некласичної фізики з її ідеями випадковості та ймовірності. Некласична раціональність, визнаючи суб'єктивність процесу пізнання, велику увагу приділяє засобам наукового дослідження. На сучасному етапі панує «постнекласичний» («кібернетичний», або «системний») стиль, в основі якого — ідеї цілісності, ієрархічності, цілеспрямованості досліджуваних об'єктів, їх історизму тощо.

Говорячи про стиль історичного мислення, сучасні дослідники підкреслюють різноплановість цього поняття, виділяючи стиль мислення певної епохи (Античності, доби Ренесансу, нового часу), стиль мислення, притаманний науковим напрямкам, науковим школам (романтичний стиль мислення, стиль мислення «школи Анналів»), та індивідуальний стиль мислення того чи іншого історика.

Зміна стилів мислення зумовлюється соціально-

економічними умовами, боротьбою інновацій та традицій, інституціональною організацією науки, особливостями системи освіти та системи комунікації в науці.

Література: Устюгова Е. Н. Стиль научного мышления как культурологическая проблема // Наука и культура. — М., 1984; *Кравец А. С.* Традиции и инновации в становлении научного стиля мышления // Философия, естествознание, социальное развитие. — М., 1989; *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII — початок ХХ століття). — К., 2000; *Медведева І. А.* Стиль научного мышления // Новейший философский словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — Минск, 2001.

В. Іващенко

Суспільна думка — динамічна система оцінок, суджень, поглядів людей певної історичної доби щодо соціальних умов своєї діяльності та існування. Її змістовні характеристики визначаються національно-державними чинниками, а якісні — особливостями суспільно-політичного устрою, його рівнем цивілізаційного розвитку і ступенем духовно-інтелектуальної культури громади. Розвинена суспільна думка є ознакою зрілого громадянського суспільства, де вона виконує пізнавальні, регулятивні, контролюючі, виховні функції і направлена на вирішення насущних проблем буття та пошуки оптимальних моделей його облаштування. Суспільна думка конкретного народу впродовж окремого проміжку часу має загалом тришарову структуру: 1) найбільш поширені (панівні) соціально-світоглядні уявлення; 2) загальні суспільно-державні питання; 3) проблеми, які переважно турбують той чи інший клас, верству, групу.

Судження й оцінки людей, на відміну від наукових висновків соціально-гуманітарних дисциплін, не набувають теоретичного характеру. Лише дослідник історії суспільної думки, використовуючи методологічний інструментарій,

узагальнює фактичний матеріал, що міститься в наявних джерелах. Вони дають можливість ученому з'ясувати коло проблем, які хвилювали людей, систематизувати оцінки і судження щодо обставин реальної дійсності; зіставити виявлені оцінки зі спрямованістю внутрішньої та зовнішньої політики держави, основними параметрами суспільного ладу; проаналізувати пропозиції про очікувані реформи та бажані зміни; нарешті, встановити специфіку відносин між владою і суспільством, індивідом і суспільством, між соціальними верствами.

Можна виділити три великі стадії процесу осягнення людиною сутності того, що відбувалося навколо неї, а саме: міфологічно-язичницьку, християнсько-релігійну та сучасну (активно-особистісну).

На першій стадії люди у своїй свідомості не відділялися від природи, вважаючи себе її органічною часткою. Люди, як тварини і рослини, інстинктивно пристосовувалися до довкілля, проте засоби адаптації у них ставали з часом досконалішими, а реакція на природні та соціальні явища все більш усвідомленою, хоч просування у даному напрямку було занадто повільним. У легендах, міфах, билинах, що створювалися в ту добу, виразно виявилось пасивно-фіксаційне ставлення до дійсності з елементами порівняльно-оціночного її тлумачення щодо світоглядної парадигми й традиційних цінностей.

Із прийняттям християнства докорінно змінюється сприйняття природного та соціального світу. Відповідно до християнської концепції все навколо створене Богом і підкоряється у своєму існуванні та розвитку божественному задумові. За умови дотримання усіх заповітів Ісуса Христа людині призначене вічне блаженство у потойбічному житті. Тим самим людина була, по-перше, відмежована від природи, а по-друге, її власна доля одержувала певний ступінь свободи; вона могла самостійно обирати прийнятний спосіб життя та поведінки, однак несла за це визначену згори відповідальність. Характерний для

християнської свідомості провіденціалізм, як бачимо, далеко відійшов від язичницької покорі перед стихійними силами.

Остання стадія, яка у різних країнах світу розпочалася у різний час (для України це, скоріше за все, XVIII століття), характеризується розмежуванням сфер відання світського та релігійного, науки й теології. Завдяки успіхам наукового знання все глибше пізнавалися фактори, що визначали земне життя та роль людської діяльності у творенні соціальної системи. З'ясувалося, що соціальна дійсність — результат колективних зусиль, а тому її зміна у бажаному дусі залежить, передусім, від дій та свідомості кожного члена суспільства. Виходячи з цього, наука зайнялася вивченням механізму функціонування суспільства, а різні соціальні верстви — обговоренням реальних причин тих або інших явищ і процесів дійсності. Суспільна думка на даній стадії зайняла гідне місце у громадському житті.

Зародки історії суспільної думки помітні в літературі XVIII століття, а в другій половині XIX — на початку XX століття вона почала активно й цілеспрямовано розроблятися. В Україні нею плідно займалися М. Костомаров, В. Антонович, П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, М. Зібер, С. Подолинський, Ф. Вовк, С. Єфремов, М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, Б. Кістяківський та ін. Важливим дослідницьким напрямком історія суспільної думки стала і в Росії (О. Герцен, М. Чернишевський, В. Семевський, Б. Чичерін, О. Лаппо-Данилевський, П. Мілюков, М. Бердяєв, П. Новгородцев, Г. Плеханов та ін.). У результаті утворився величезний літературний комплекс, який охоплював історію суспільної думки від Київської Русі до перших десятиліть XX століття. Автори належали до різних політичних та ідеологічних течій — від радикально-національних (Д. Донцов, М. Міхновський) до ліберально-демократичних (М. Костомаров, М. Драгоманов, Б. Чичерін) і марксистських (Г. Плеханов, М. Зібер), дотримувались різних методологічних принципів (позитивізм, неопозитивізм, багатфакторність, історичний матеріалізм тощо). На початку

XX століття вчені, звертаючись до історії суспільної думки, прагнули передусім віднайти у минулому пояснення катаклізмам сучасності.

За радянських часів ідейно-політичний та теоретико-методологічний плюралізм було ліквідовано, натомість утвердився догматично тлумачений марксизм-ленінізм. Це **негативно** позначилось на дослідженні історії суспільної думки; фактично була викреслена з наукових занять релігійна, консервативна, ліберальна, буржуазно-демократична думка, пріоритет віддавався марксистським мислителям або тим передовим діячам, кого зараховували (іноді без достатніх підстав) до попередників соціалістичного вчення. Класова боротьба, народні повстання, соціальний антагонізм, революційні виступи посіли чільне місце на сторінках наукової періодики, книг, дисертацій. Водночас без усяких застережень засуджувалися ідеї соціального миру, порозуміння, компромісу, співпраці панівних кіл і суспільства.

Проте жорсткі, догматичні стереотипи більше торкалися новітньої історії, аніж середньовічної, а тому в царину останньої направляла свої зусилля значна частина талановитих дослідників і їх праці не втратили наукової цінності до наших днів (К. Левицький, Д. Багалій, Д. Заславський, І. Гуржій, Д. Лихачов, І. Єрьомін та ін.).

Тривалий час теоретичні засади історії суспільної думки обминалися науковцями, а сама вона в дослідницькій практиці виступала негласно як частина філософії або історії чи літературознавства, пізніше — як складник політології, соціології, історії економічних, правових учень. Тільки у 1960—70-х роках почалося жваве обговорення теоретико-методологічних проблем суспільної думки, а серед них було і, на жаль, залишається дискусійним питання про предмет цієї галузі наукового знання.

Одні вчені (Л. Суворов та ін.) зводили завдання історії

суспільної думки до вивчення загальнофілософських проблем духовної діяльності людей щодо пізнання природи та суспільства. Прибічники іншого підходу (Б. Чагін, В. Горський, О. Смирнов, Л. Коган та ін.) вважали суспільну думку різновидом ідеології, але не стільки у політичному, скільки у філософському розумінні. Третя група вчених — учасників симпозиуму (Ленінград, 1974) з методологічних питань історії філософії та суспільної думки — пропонували до предметної сфери останньої зарахувати ті частини філософії, політичної економії, соціології тощо, які пов'язані з обговоренням суспільно значущої проблематики, додавши до цього різноманітного масиву і донаукові погляди, а також ідеї, зафіксовані в художній формі.

Одну з останніх спроб, найбільш вдалу, здійснив Л. Пушкарьов; він узагальнив спостереження, накопичені в працях Ю. Лотмана, С. Дмитрієва, А. Предтеченського, М. Белявського, З. Каменського, В. Сарбея, В. Смоля, Ю. Пінчука, О. Скакун та ін. Пушкарьов переніс акцент з «філософських основ соціального буття» (Б. Чагін) на відображення в суспільній думці актуальних проблем конкретної історичної епохи, на практичну взаємодію думки та дійсності, розглядаючи її як фактор історичного розвитку. Він досить обґрунтовано наголошує на тому, що суспільна думка — це «усвідомлене й соціально значуще відображення реально існуючої та минулої дійсності (тобто соціального життя) у вигляді історично зумовленої динамічної системи ідей та поглядів даного суспільства (класу, соціальної групи і т. д.) в даний час». Але й Пушкарьов не уник спокуси зблизити суспільну думку з ідеологією як її «вищим теоретичним ступенем», оскільки обидві вивчають результати осмислення соціальної дійсності.

Незважаючи на вагомий здобутки у визначенні предмета історії суспільної думки, вона ще не набула визнання як самостійна наукова дисципліна. Одним з доказів цього може бути нещодавно виданий «Словарь исторических терминов» (Спб., 1999), де наводяться статті «Общественное мнение»,

«Идеология», але не згадується поняття «суспільна думка». Головною причиною такого стану є, можливо, та обставина, що до цього часу чітко не окреслено межі предмета суспільної думки, не показано його специфіку відносно предметів інших наукових дисциплін соціально-гуманітарного циклу.

Вододілому цьому відношенні, з нашої точки зору, є форма осмислення дійсності: існують теоретичний і прагматичний способи досягнення соціального буття. Теоретичний спосіб — визначальний для багатьох самостійних наук, що вивчають окремі галузі реального життя; для прагматичного способу важливий не аналіз, а оцінка подій та явищ з точки зору потреб людини. Для економіста або політолога предметом служать наукові теорії, вчення та концепції. Що ж стосується історика суспільної думки, то він досліджує матеріал, якого інші вчені майже не торкаються чи залучають виключно для ілюстрацій ідейного фону. Цей матеріал — відображення ставлення людей до життєвих обставин, «роздуми суспільства про самого себе» (Л. Коган). Для історика суспільної думки реальна дійсність являє собою складну єдність, ядром якої є матеріальні й духовні потреби людини. Ось у такому ракурсі оцінюються економічні, політичні, юридичні, соціальні та інші факти. Таким чином, важлива не наукова їх природа, не закономірності їх генези та трансформації, а вплив на соціальне самопочуття людей. Специфіка предмета історії суспільної думки визначає й особливості джерельної бази; до неї належать переважно нарративні матеріали: публіцистика, щоденники, листи, звернення до органів влади, чолобитні, скарги, матеріали громадських слухань, мітингів, партійні документи тощо. Фрагментарно використовують ці джерела багато науковців, і тільки історик суспільної думки має вичерпно та всебічно вивчати їх, ставлячи собі це за мету. До джерел суспільної думки слід, безперечно, віднести й художню літературу, тому що письменники у своєрідній естетичній формі талановито відображають провідні суспільні настрої.

Історик історичної науки також не може обійтися без звернення до суспільної думки тієї чи іншої доби для того, щоб глибше зрозуміти соціальну мотивацію істориків і суспільну місію історичної науки.

Література: История общественной мысли. Современные проблемы. — М., 1972; Коган Л. А. К вопросу о предмете истории общественной мысли // Вопр. философии. — 1977. — № 5; Методологические проблемы истории философии и общественной мысли. — М., 1977; Горский В. С., Смирнов А. Ф. Предмет, критерии периодизации и источники изучения общественной мысли // Марксистско-ленинская мысль в СССР: исторический путь и проблемы исследования. — К., 1978; Пушкарёв Л. М. Методологічні проблеми вивчення історії суспільної думки // Укр. іст. журн. — 1984. — № 3; Пушкарев Л. Н. Содержание и границы понятия «общественная мысль» // Отечественная история. — 1992. — № 3; Болебрух А. Г. Історія суспільної думки: проблеми визначення та дослідження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — Число 5: Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 10 / Об'єднаний випуск наукових праць на пошану академіка В. А. Смолія: У 2 т. — К., 2000. — Т. 2.

А. Болебрух

Схема (від нім. **shema**) — спрощене зображення в загальних рисах системи, будови чого-небудь, без деталізації подробиць.

Поняття про схеми обґрунтував І. Кант у своїй праці «Критика чистого розуму». Суть схеми він зводив до забезпечення нормального функціонування свідомості. Він уважав схему результатом діяльності не розуму і чуттєвості, а продуктивної сили уяви, внаслідок чого схема має відношення не до поняття і не до образу, а до методу, за допомогою якого створюються поняття й образи.

Марксизм переосмислив кантівське вчення про схему.

З позиції марксизму схема виступає перш за все в її генетичній функції по відношенню до понять і теорій в цілому. Тому під час теоретичного аналізу проблеми генезису знання історик чи методолог не може залишити без уваги це поняття.

Схеми мають характер відносно стійких робочих гіпотез на рівні соціоісторичної ментальності і не є продуктом індивідуальної психології окремих емпіричних індивідів. Схеми мають характер моделей.

По відношенню до науково-філософського знання схеми виступають своєрідними культурно-практичними матрицями маргінального характеру, **на** яких відбувається створення різних теоретичних комплексів з їх направленим змістом. Науково-філософська свідомість, будучи рефлексивною **свідомістю**, частково усвідомлює роль схеми.

Сталість схем зумовлена їх укоріненням у цілісній соціоісторичній тотальності предметної діяльності. Схеми відтворюються і передаються разом з усім масивом культури. Таке відтворення схем забезпечує і відповідні можливості відтворення науково-філософських конструкцій, що базуються на даних схемах, і сприяє їх переносу в нові історичні епохи.

Поняття схеми в історичних дослідженнях витікає із необхідності інтерпретації наукового або науково-філософського тексту. У рамках традиційної історії інтерпретація тексту означає усвідомлення **його** як елементу системи авторських текстів, **що** утворюють зібрання праць, включаючи й епістолярну спадщину. Інтерпретація означає надання чіткого **змісту** тексту. В. П. Візігін виділяє три головні рівні усвідомлення і, **відповідно**, три класи інтерпретацій тексту. Ці класи відображають певні методологічні підходи і знаходяться в просторі історіографічних концепцій науки, починаючи з традиційної класичної історії ідей і закінчуючи нетрадиційною та некласичною історією знань, що характерні для сучасності.

У плані такої інтерпретації і підходу зміст розуміється як

відображення істориком у фрагменті, що піддається аналізу, єдиної авторської концепції як вираження деякої цілісності та взаємозв'язку частин і елементів учення чи «системи» мислителя.

Знаходження такого змісту складає завдання систематичної інтерпретації. Характерним моментом такої інтерпретації є абстрагування від можливої еволюції досліджуваної системи чи вчення в рамках творчої біографії автора.

Іншим рівнем усвідомлення тексту є рівень його тлумачення на основі історичної тотальності контекстуальних даному нарративу текстів. У рамках «поля», що піддається інтерпретації, тут виступає діахронічний історичний контекст певного «виду» і «довжини». Інтерпретацію, націлену на усвідомлення локального відображення в досліджуваному фрагменті тексту цілої історичної традиції чи її частини, включаючи внутрішню історію текстів і концепцій вченого, називають «історичною інтерпретацією».

Ще один клас інтерпретацій належить неокласичній історії знання, для якої характерна установка на включення до історико-наукового аналізу екстранаукових значень, пов'язаних з формуванням культури і суспільства в цілому (соціальні й економічні інститути, політика, релігія, філософія, література і мистецтво, взяті в їхній конкретній соціоісторичній визначеності).

Інтерпретацію наукового тексту ми називаємо схематичною інтерпретацією. Остання передає націленість такого аналізу й інтерпретації на певні типи схеми, які є схемою діяльності.

Кожному рівню усвідомлення тексту відповідає певна модель знання, яка не завжди повною мірою усвідомлюється істориком. У моделі знання, характерній для третього підходу з його схематичною інтерпретацією, значення індивідуального авторства дещо відступає на останній план. Змістовні структури знання виявляються не стільки прямим особистим

винаходом, скільки схемами культури і діяльності соціоісторичного суб'єкта. За знанням визначається право на неоднорідність, на різноманітність теоретичних конструкцій, направлених на пояснення одного і того ж явища, на їх конкуренцію та відбір. Неоднорідність тут виступає як глибока характеристика знання, що не усувається його історичною інтерпретацією. Причини такої неоднорідності, інваріантної відносно історичної інтерпретації відчуються у сферах культури і практики, що виходять за межі науки, зокрема в різноманітності самих діючих тут схем, які беруть участь у генезисі досліджуваного знання.

Отже, інтерпретація текстів здійснюється через схеми практики та культури. Ці схеми є узагальненими схемами предметної діяльності, на базі яких оформляються теоретичні системи науково-філософського освоєння світу. Такі схеми використовуються не лише в науці та філософії, але є «генетичною базою» для інших форм культури та суспільної свідомості.

Генетично поняття схеми зумовлено тим, що в ній фіксується метод або спосіб побудови явищ даного класу, який охоплюється тим чи іншим поняттям. Тобто схема дає предметно-діяльне наповнення абстракціям теорії — вона виробляє і відтворює змістовну предметність теоретичних абстракцій. Одним із завдань історика науки є виявлення та реконструкція схем. Тому аналіз генезису наукового знання, орієнтованого на реконструкцію схем, передбачає вихід у метанаукові зрізи простору культури.

Уявлення про схеми може допомогти історика під час аналізу труднощів, що виникають при інтерпретації текстів, яких не уникнути звичайними традиційними методами, включаючи схематичну й історичну інтерпретацію.

Таким чином, схематична інтерпретація, а з нею і поняття про схему, є одним із значимих методів історика під час аналізу

проблеми генезису знання. Будь-яке розуміння минулого передбачає відтворення генезису досліджуваного об'єкта. Зрозуміти — значить скласти схему відтворення об'єкта.

Література: Кун Т. Структура научных революций. —М., 1975; БизигиВ. П. Научный текст и его интерпретация // Методологические проблемы историко-научных исследований. —М., 1982; Новая философская энциклопедия: В 4 т. — М., 2001. — Т. 3.

О. Павлова

Текст (лат. *textus* — тканина, сплетіння) — один з найбільш широко вживаних термінів у сучасному гуманітарному знанні. Теоретичні уявлення про текст украй неоднорідні у різних дисциплінах, в теоретичних напрямках, він часто займає дуже різні позиції.

У первісному, лінгвістичному значенні поняття «текст» — це акт застосування мови, який відзначається єдністю та завершеністю. Текст — це одиниця мовної комунікації, цілісне повідомлення. «Повідомлення» можна до деякої міри назвати поняттям, яке в системі теорії інформації еквівалентне тексту. Поняття «текст» у такому значенні поширюється далеко за межі лінгвістики, аналізу знакового аспекту повідомлень, що передаються природними мовами, і часто має ширший семіотичний смисл, позначаючи будь-який зв'язний знаковий комплекс.

Тісно пов'язане з лінгвістично-семіотичним і літературознавче уявлення про текст. Часом поняття «текст» використовується в літературознавстві як синонім літературного твору, але в більш точній системі літературознавчої термінології текстом називають власне мовний, знаковий аспект твору, поряд з предметно-образним аспектом (світ твору) та ідейно-смисловою сферою (художній зміст). За словами Ю. М. Лотмана, «слід рішуче відмовитися від уявлення про те, що текст і художній твір — це одне і те ж. Текст — один з компонентів художнього

твору. (...) Художній ефект в цілому виникає із зіставлення тексту зі складним комплексом життєвих та ідейно-естетичних уявлень». Текст — це носій матеріалу та змісту, які в нього вкладаються, комунікативний аспект більш широкого поняття «твір», система означників, організованих таким чином, щоб перенести від автора до читача певну сукупність означуваних, що відсилають до певних референтів.

Наука другої половини ХХ століття загалом характеризується різким підвищенням уваги до процесів передачі інформації, до природи інформації як такої, її співвідношення з дійсністю. Звертаючи увагу на це зміщення наукових інтересів (і взагалі зміни в картині світу, притаманній суспільству нашого часу), відомий постмодерністський історик Ф. Анкерсміт у кінці 80-х років зазначав, що зараз «інформації як такої приділяється значно більше уваги, ніж власне предмету інформації»; реальність, якої стосується інформація, поступово відсувається на задній план. Логічним наслідком такого нового підходу стає припущення, що «так само, як є закони, що описують поведження речей у реальності, може, ймовірно, існувати і наукова система, що може описати поведження ... інформації».

Як відображення цього зміщення в картині світу, пов'язаного з колосальним підвищенням у сучасному суспільстві ролі та цінності інформації як певної «субстанції», та продовження в новій інтелектуальній атмосфері логіки розвитку структуралізму склалися постструктуралістські уявлення про знак і текст. В їхніх межах текст як тканина означників звільняється від жорсткого зв'язку з будь-якими референтами; постулюється можливість аналізу простору інформації абсолютно незалежно від її «змісту» — зовнішнього референта, всіх зовнішніх по відношенню до сукупності означників факторів (таких як автор, соціальні умови виникнення тексту тощо).

Цей новий підхід ліг в основу постструктуралістської концепції тексту, розроблюваної Ж. Дерріда, Ю. Кристевою,

Р. Бартом та ін. Так, останній розділив поняття «текст» і «твір» і визначив текст як «твір, зрозумілий, сприйнятий та прийнятий у всій повноті своєї символічної природи», тобто поза співвідношенням означників, що складають текст, з зовнішніми факторами. За Бартом, твір замкнений, він зводиться до певного означуваного, його можна проінтерпретувати однозначно чи майже однозначно. Що ж до тексту, то тут «означуване безкінечно відкладається на майбутнє; текст ухиляється, він працює у сфері означника». **Текст** — це не стійкий знак, а умови його Генерації, неструктуроване живильне середовище, в яке занурюється твір.

Бартівські поняття «твір» і «текст» в цілому відповідають поняттям «фенотекст» і «генотекст», уведеним Ю. Кристевой. Для неї «фенотекст» — це структурований, ієрархічно організований семіотичний продукт зі стійким смислом, це будь-які словесні витвори, що виконують інструментальну функцію, призначені для прямого впливу на тих, кому адресовані. А «генотекст» — це та неструктурована смислова **багатоплинність** без центру та периферії, суб'єктивності, функцій і т. п., яка «кристалізується», впорядковується на рівні **фенотексту**.

Не заперечуючи існування таких явищ, як «твір» чи «фенотекст», представники постструктуралізму зосереджують свою увагу майже виключно на символічному аспекті текстової комунікації. Не відкидаючи значення цього аспекту, навіть для сцієнтистськи організованого аналізу комунікації, треба пам'ятати, **що його недостатньо для аналізу тексту ж комунікативного явища** (як і наратологічних штудій, що залишаються абстрактними **фігурами** автора та читача; див.: *нарратив*).

Щоб відповісти на ті питання, що ставить і в історіографії визнання «непрозорості» тексту як системи організації інформації, важливої ролі формальних факторів у вираженні й передачі знання, необхідна побудова моделей тексту, які б ураховували якомога більшу кількість аспектів комунікації як особливої форми діяльності людини.

Таку модель можна було б побудувати, наприклад, на основі виділення основних функцій **КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ** в соціокультурному просторі. Таким, на нашу думку, є інформаційна функція, тобто передача інформації в просторі і часі, соціокультурна, тобто соціокультурний сенс такої передачі, та стратегічно-комунікативна, тобто місце передачі інформації в системі діяльності суб'єкта — автора.

Перша з названих функцій загальна для всіх текстів, адже кожен текст — це зафіксована з метою трансляції інформація про предметний світ, ставлення до нього автора, про самого автора тощо — коротше кажучи, про щось зовнішнє по відношенню до самого тексту як трансляційної системи. Напевне, переважно до цього рівня аналізу можна віднести проблеми, досліджувані Р. Бартом, проблеми наратива в обох його аспектах тощо.

Однак текст — це не тільки інформаційне, але і соціальне (соціокультурне) явище. Тексти пишуться для людей (нехай навіть тільки автором для самого себе) і «споживаються» людьми, що мають інформаційні потреби, які, в свою чергу, визначаються способом **ЇХНЬОЇ** життєдіяльності і баченням **СВІТУ** — як колективним, так і індивідуальним. Передаючи інформацію, тексти обслуговують суспільство і культуру. Тобто останні віддзеркалюються не лише через, говорячи **МОВОЮ** літературознавства, змістову форму тексту, але й через ті його структурні особливості, які обумовлені участю в процесі соціальної комунікації; сукупність цих структурних особливостей можна назвати інваріантом.

Сукупність інваріантів (від вищих до нижчих рівнів), які взаємодіють між собою і разом забезпечують інформаційну взаємодію в даному суспільстві, можна назвати системою соціальної комунікації (див. також: *жанр*).

При цьому не слід забувати і про третю функцію — забезпечення інтересів суб'єкта в процесі соціальної комунікації.

Текст є результатом діяльності конкретної особи (або конкретного колективного суб'єкта). Ні загальні структури оповідання, ні процес інтертекстуальності, ні інваріанти не могли б існувати поза конкретними текстами, створюваними конкретними суб'єктами. Тому варто говорити і про комунікативну функцію **ЯК** про елемент, що актуалізує означені вище функції в конкретній ситуації, у якій він знаходиться, — тобто соціальний простір і його (суб'єкта) місце в ньому, інформаційних потреб цього простору, своїх можливостей по задоволенню цих потреб, комунікативних дій, що можуть бути ним здійснені для зміни або збереження свого місця в соціальному просторі, або бажаної суб'єктом зміни чи збереження в колишньому стані самого цього простору, або для встановлення взаєморозуміння з іншими суб'єктами і т. ін.

Але якими б не були шляхи фундаментальних досліджень тексту, основна проблема, що стоїть перед ними — конституювати погляд на текст «зсередини» як на непрозорий об'єкт, який має власні системні характеристики і не є автоматичним відображенням позатекстової дійсності. Включення того чи іншого факту дійсності в текст — це не само собою зрозуміле, природне явище, а проблема. Коли вже ми говоримо про текст, то будь-який факт, що в ньому міститься, має розглядатися як факт внутрішньотекстової, а не позатекстової дійсності. Тобто якщо ми розглядаємо факт, який в момент розгляду існує в тексті, то його існування має бути обґрунтовано «з тексту», з його чи то символічної, чи то стратегічної, чи то соціокультурної, чи іншої природи. Такий підхід може поставити нові цікаві проблеми перед всіма дисциплінами, які в тій чи іншій формі мають справу з текстами. І хоча в історіографії він асоціюється перш за все з іменами постмодерністських чи близьких до них істориків — **ЯК**—**ОТ** **Ф.** Анкерсміта чи **Х.** Уайта — це не означає, що текстова проблематика може мати місце лише в «канонічній» постмодерністській методології (докладніше див.: *код*).

Література: Ankersmit F. Historiography and Postmodernism // History and Theory. — 1989. — Vol. 28. — № 2; *Барт Р.* От произведения к тексту // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М., 1989; *Косиков В. К.* Ролан Барт — семиолог, литературовед // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М., 1989; *Хализев В. Е.* Текст // Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины. — М., 1999; *Уайт Х.* Метаистория: историческое воображение в Европе XIX века. — Екатеринбург, 2002.

Я. Приходько

Тема (грец. *thema* — буквально те, що покладене в основу) — в історії науки поняття, яке відображає новий стратегічний підхід до вивчення науково-дослідної діяльності шляхом тематичного аналізу. Уперше розроблено як напрям дослідження історії науки у другій половині 1960-х років у працях Дж. Холтона, які стали помітним явищем серед робіт антипозитивістського напрямку англо-американської філософії науки.

Учений намагався провести інструментальний аналіз цієї фази роботи вченого, в якій відбувається зародження нових ідей.

Тематичний аналіз дає можливість знаходити в розвитку науки виразні риси сталості, або безперервності, деякі відносно стійкі структури, які відтворюються під час змін, що вважаються революційними і які з часом об'єднують зовні нерозмірні та конфронтуючі між собою теорії.

Видатні вчені, як правило, розробили невелику кількість тих або інших тем, а суперечки між ними часто включали теми, що протистояли одна одній і були об'єднані в діади або триплети. Вивчення подібних сюжетів допомагає пояснити формування традицій, шкіл, характер наукових дискусій.

Робота по виявленню та класифікації тематичних структур

може привести до відкриття глибинних рис спорідненості між природознавчим і гуманітарним знанням.

Дж. Холтон виокремлює три різних аспекти використання поняття: тематичне поняття або тематична компонента поняття; методологічна тема; тематичне твердження або тематична гіпотеза. Він підкреслює, що його ставлення до завдання ідентифікації й упорядкування тематичних елементів наукових дискусій в чомусь аналогічне підходам фольклориста або антрополога, який слухає епічні розповіді з метою виявлення глибинних тематичних структур і повторів. Існує думка, що в кожній з окремих наук сумарна кількість одиничних тем, дублетів і триплетів, які іноді виникають, не перебільшує сотні, до того ж поява нових тем у науці дуже рідкісна подія.

При використанні тематичного аналізу існують і деякі обмеження. Так, наприклад, при вивченні діяльності якої-небудь наукової групи на чолі з науковим лідером тематичний аналіз не завжди корисний. Не можна також уважати тему головною реальністю наукової роботи. Теми в науці зазнають злетів і падінь, вони проходять послідовні етапи уточнень, інколи відкидаються, а потім уводяться знову. Хоча в цілому тут відбувається прогресуючий рух.

Дослідження ролі тем у роботі вченого може бути цікавим незалежно від того, куди вони ведуть — до «успіху» чи до «невдач». Часто тематичні орієнтири вченого, сформувавшись, бувають довгоживучими, але й вони можуть змінюватися з часом.

Завжди існує небезпека сплутати тематичний аналіз з чимось іншим, наприклад з'ясуванням суті парадигми чи світосприйняття, в яких, безумовно, можуть бути тематичні елементи, однак в цілому різниця між ними завжди є.

С. Р. Мікулинський, розглядаючи концепцію Дж. Холтона, відзначає, що, незалежно від того, який шлях привів його до ідеї тематичного аналізу, витоком цієї ідеї було прагнення знайти способи і методи проникнення в сферу зародження **НОВОГО**

знання. У той же час згаданий дослідник відмічає, що поняття «тема», за Холтоном, потребує більш чіткого визначення, і підкреслює, що в науці прийнятні не теми, а фундаментальні проблеми, поки вони не знайшли свого розв'язання. Далі Мікулинський стверджує, що до тих пір, поки проблема не виявлена і незрозуміло, з чого вона складається, тема не викликає ніякого інтересу.

Найбільш слабо у Холтона аргументована така сторона, як джерела виникнення тем; він і сам це відмічає, підкреслюючи, що це може відбутися шляхом об'єднання зусиль **КОГНІТИВНОЇ** психології та досліджень індивідуальної наукової діяльності.

Поняття «тема» і сьогодні залишається відкритою проблемою для дослідження в історико-наукових і наукознавчих працях.

Література: Холтон Дж. Тематичний аналіз науки. — М., 1981; *Микулинський С. Р.* Джеральд Холтон и его концепция тематического анализа. — М., 1981.

В. Пікалов

Теоретична група — активна група теоретиків, діяльність яких визначає і викликає значні успіхи та зміни в напрямках досліджень у тій чи іншій дисципліні. Формування теоретичних груп пов'язано з організацією наукової колективної діяльності. Подібні групи зустрічаються в різних дисциплінах, у різні періоди, при проведенні різних типів досліджень. Результати діяльності таких груп дозволяють розробити модель розвитку груп теоретиків.

Корінні перетворення в організації сучасної науки, її масовий, колективний характер сприяли інтересу істориків до **ВИВЧЕННЯ** організації наукових колективів у минулому та сучасності, до аналізу вирішення наукових проблем у процесі взаємодії вчених.

За сучасних умов наукові дослідження більш успішно

проводяться в спеціальних наукових закладах і колективах. Усе більш значущою стає роль колективної праці в науці. Усвідомлення необхідності колективного згуртування для вирішення наукових проблем виникло уже на початку ХІХ століття. Академік П. М. Фус звернув увагу на розвиток тих наук, які потребують співучасті багатьох учених. Особливого поширення дістала думка про необхідність наукової кооперації в експериментальних науках. Усвідомлення потреби в колективній творчості втілювалось у кінці ХІХ — на початку ХХ століття в організації перших науково-дослідних закладів. Наприклад, Кавендишська, Кларендонська та Берлінська фізичні лабораторії представляли, по суті, перші структурно оформлені науково-дослідні одиниці. Отже, спочатку такі наукові об'єднання вчених запроваджувалися в експериментальних науках.

Теорія формування теоретичних груп і змін у науковому мисленні вперше була розроблена Н. Маллінзом, Б. Т. Гріффітом і Міллером. Вони дали опис характеристик, специфічних для наукових теоретичних груп. Пізніше Гріффіт і Маллінз узагальнили дані про наукові групи і підкреслили важливість створення таких груп для подальших змін у науковій думці. Проблеми теоретичних груп торкалися Т. Кун і Д. Прайс.

Теорія теоретичних груп Маллінза заснована на чотирьохстадійній моделі розвитку групи: стадії норми; сітки (мережі); згуртованої групи; спеціальності чи дисципліни. Кожна стадія відмічена соціальними й інтелектуальними характеристиками.

Початок кожної стадії відмічається змінами в соціальній структурі групи та в її інтелектуальному продукті. Дослідження груп, які успішно розвиваються, виявляє і набір специфічних властивостей (як соціальних, так і інтелектуальних), що характеризують цей розвиток.

На стадії норми наука не несе ознак появи майбутньої групи. У цей момент засновник нової групи лише починає своє

новаторство. При досягненні стадії спеціальності він може відійти від розпочатої лінії і зайнятися новими дослідженнями. На стадії норми важко передбачити високопродуктивних членів дисциплінарної співдружності, одні з яких стануть лідерами майбутніх нових спеціальностей, а інші продовжуватимуть розробку старих ідей. Інтелектуальний лідер висуває нову ідею, навколо якої може сформуватися група. Часто лідер виступає з програмною заявою, яка направляє роботу на стадії згуртованої групи. Наявність соціоорганізаційного лідера потрібна як для стадії становлення групи, так і для її збереження протягом усього періоду її існування.

На стадії сітки з'являються дослідні центри, які остаточно формують згуртовані групи. Дослідні центри розсіюються на стадії спеціальності. Для виживання і розвитку теорії вирішальною є здатність до залучення молодих наукових сил. Це запорука інтелектуальних успіхів. Для подальшого розвитку науки успіхи повинні бути не стільки визначальними, скільки закономірними.

На стадії сітки і на початку стадії згуртованої групи з'являються матеріали членів групи, що вміщують критику на адресу «материнської» дисципліни. У кінці стадії згуртованої групи і на стадії спеціальності з'являються матеріали, що критикують групу.

На кожній стадії існування теоретичної групи та переходу її членів від однієї групи до іншої є необхідні елементи. Але існують і результати недостатнього їх розвитку. На будь-якій стадії розвитку групи можуть діяти дві сили, які руйнують її і повертають дану галузь до зразка комунікації, характерної для нормальної стадії. Ці сили такі: 1) зміна інтересів; 2) інтелектуальне виснаження, яке виводить із ладу ряд активних учених — членів груп. Таке повернення до зразка нормальної стадії може відбутися на будь-якій стадії і спостерігається частіше, ніж розгортання відносин типу вчитель—учень, колега—колега. Стабільність тут мало ймовірна, оскільки безперервні

трансформації, властиві **схемі відносин**, склад учасників в інфраструктурі комунікації роблять неможливим постійне збереження зразка сітки у кожному конкретному випадку.

Довгочасне існування стадії сітки характерне для випадків, коли є невелика кількість молодих учених, достатня для забезпечення деякої стабільності, але недостатня для формування згуртованої групи. Ця модель передбачає, головним чином, академічне оточення. Цим самим пояснюється те, що переважна більшість змін у науці здійснюється силами університетських учених.

Основою складової моделі теоретичної групи є комунікаційна структура науки. Ця структура служить для пояснення інших соціальних структур у науці. Вона являє собою ціле, створене із учених керівників і інших учених групи та **відносин між ними** (комунікація, експертиза, колегіальність, співавторство, послідовники). Мета моделі полягає в тому, щоб виявити зразок відносин перш за все між ученими, а не індивідами взагалі. Модель базується на посиленні: наука володіє цілісністю як система відносин, структура якої допускає опис і вивчення. Предметом головного інтересу тут виступає процес трансформації відносин (перехід колегіальності в співавторство). Саме така трансформація в структурі відносин визначає, чи з'явиться теоретична наукова група.

Література: Прайс Д. Малая наука. Большая наука // Наука о науке: Сб. ст. — М., 1966; *Прайс Д.* Система научных публикаций // Успехи физ. наук. — 1966. — Т. 90. — № 2; *Кун Т.* Структура научных революций. — М., 1975; *Гриффит Б. Г., Маллинз П.* Социальные группировки в современной науке // Коммуникация в современной науке: Сб. пер. — М., 1976; *Маллинз П.* Модель развития теоретических групп // Научная деятельность: структура и институты. — М., 1980.

О. Павлова

Течія — об'єднання вчених (як правило, абстрактне, але його представники можуть фіксуватися за партійною і тому подібною належністю) відповідно до їхніх суспільно-політичних поглядів, підтримки тих або інших програм розвитку й перебудови суспільства (див.: *партійність у науці*). Течія може бути виділена лише при зіставленні з іншими течіями (як мінімум, може існувати дві течії). Приналежність до тієї або іншої течії може і не усвідомлюватися самим істориком (відкрито декларуватися або, навпаки, маскуватися). У течіях розрізняють відтінки (наприклад, помірно-консервативні, націонал-комуністичні, буржуазно-демократичні тощо). Дефініція поняття аморфна, без чітких контурів і архітектоніки. У цьому не тільки її слабкий, але і сильний бік. Це дає можливість характеризувати великі групи істориків, що діють у науковому співтоваристві (обсяг поняття залишається невизначеним).

Течії виникають і сходять з історичної арени під впливом політичних та інших подій. Широта й активність їхніх представників пов'язані із загальнополітичними обставинами, характером державного устрою, політичним режимом. Подібні соціально—економічні й суспільно-політичні умови в різних країнах породжують схожі течії в історичній науці, які тісно пов'язані із суспільно-політичною думкою. Формування індустріальних, а потім і постіндустріальних суспільств привело до того, що течії в історичній науці вийшли за рамки окремих країн і навіть континентів (цей факт — один із проявів процесу глобалізації й свідчення про подальшу інтернаціоналізацію науки). Течії, як правило, не сходять цілком з історичної арени: в умовах, що змінилися, у них знаходяться спадкоємці, які усвідомлюють свій генетичний зв'язок із попередниками. Наприклад, радянська історична наука до своїх попередників відносила радикальні і демократичні течії наукової й суспільно-політичної думки XVIII—початку XX століття (починаючи з О. М. Радищева й декабристів, революціонерів-демократів і народників і закінчуючи Г. В. Плехановим й іншими носіями соціалістичної ідеї).

Приналежність до визначеної течії не виключає у її представників наявності широкого спектра розбіжностей у трактуванні тих або інших подій минулого і сьогодення, розходжень у баченні шляхів подальшого розвитку. Хоча саме поняття «течія» передбачає участь у ній багатьох істориків, непоодинокі випадки, коли окремі фігури мислителів зараховуються історіографом до тієї або іншої течії.

Найменування течій («буржуазна», «націоналістична», «соціалістична» тощо) склалися історично і не мають загальної основи. Часто зустрічаються найменування типу «буржуазне» — «соціалістичне», «консервативне» — «радикальне» тощо, побудовані за принципом антитези. Іноді ці найменування не тільки відбивають сутність і характерність поглядів тих або інших дослідників, але й відіграють роль політичних ярликів, які навішуються на ідейних супротивників. В історіографії часто практикується змішання понять «течія» і «напрямок».

Література: Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000. — С. 38.

С. Куделко

Тип історизму — категорія, що визначає етапи розуміння історичної дійсності в процесі її безперервного розвитку.

Термін «історизм» увів до наукового обігу Дільтей наприкінці XIX століття, але й до нього принципи історизму широко використовувались ученими (зокрема, просвітителями) для обґрунтування своїх ідей суспільного прогресу. Методологічна інтерпретація сучасного історизму не є чимось однозначним і пов'язана з суперечливим розумінням того, що вкладається в поняття «історія».

В основі типології історизму можуть лежати як світоглядні принципи (картина світу), так і підходи до вивчення процесу суспільного розвитку.

☞ У першому випадку йдеться, головним чином, про

філософське осмислення дійсності та її змін у часі. Так, антична концепція історії, в основі якої лежить ідея циклічності, не може бути, строго кажучи, одним із типів історизму, але прагнення розглядати історію як тип універсального знання про минуле стало ґрунтом для подальших роздумів у межах європейської філософії.

У християнській середньовічній філософії історія долає античну ідею круговороту. Історизм виступає в теолого-провіденціальному вигляді.

В епоху Відродження та за нового часу на зміну провіденціалізму приходить ідея природного закону історії та прогресу. Найбільш яскраво цей аспект представлений у роботах Віко, згідно з яким історичний розвиток усіх народів підпорядковується єдиному закону. Оскільки розвиток іде **ПО** спіралі, його можна вважати прогресивним і безкінечним. Поряд з **Вольтером, Кондорсе, Тюрго** та іншими просвітителями Віко розробив філософську концепцію історизму.

Поступово все більш явною серед філософів стає тенденція обґрунтування космогонічного історизму (Декарт). Найбільшого розвитку ця тенденція набула в працях Канта.

Теорія появи видів Ч. Дарвіна, а також його спроба дати пояснення «доцільності» розвитку суспільства послужила обґрунтуванням біологічно-еволюційного історизму.

Діалектичний матеріалізм Маркса став основою нової концепції марксистського історизму і т. д.

Під історизмом розуміють **ТАКОЖ** певний підхід до вивчення змін суспільного розвитку у часі. Виходячи з цього, виокремлюють і певні типи історизму.

Про виникнення такого підходу в суспільствознавстві свідчить поява раціонального пояснення історичних фактів. В епоху Відродження на місце Божественного провидіння ставиться поняття природного закону історії. У своїй роботі «Заснування нової науки про спільну природу нації» Віко

стверджує, що всім народам притаманні такі стадії розвитку: варварство, феодалізм («вік героїв»), епоха міст, юридичних законів і розуму (вік цивілізації). Цикли чергуються, розвиток відновлюється по спіралі.

У фундаменті історизму просвітників XVIII століття лежить ідея суспільного прогресу. Суспільство здійснює поступальний розвиток, наближаючись до досконалості. Історизм просвітників був направлений на боротьбу з метафізикою. Найбільш цілісну картину розвитку людства дав в епоху нового часу Гердер. На його думку, закон **прогресу** в історії ґрунтується на законі **прогресу** в природі. Усю історію Гердер бачить як закономірний розвиток культури. Гердер мав великий вплив на погляди багатьох учених, зокрема на погляди Гегеля, який разом із Марксом вважається фундатором класичного історизму. Як представник німецької романтичної школи Гердер відстоював ідеї історизму у боротьбі з класичним раціоналізмом. З позицій історизму виступали також представники **історичних шкіл** (Буххарт, Нібур, Савіньї) і **тюрингенської школи** теології.

Гегель розглядав історію з позицій діалектичного ідеалізму. Історизм Гегеля — закономірний розвиток абсолютної ідеї. **Прогрес**, за Гегелем, визначається розвитком мистецтва, науки, а також релігії та філософії.

Для марксистів **історизм** — це можливість побачити предмет у його розвитку і в діалектичному зв'язку з іншими явищами. На думку марксистів, саме цим досягається об'єктивність наукового дослідження.

Творець теорії пізнання наук про дух Дільтей досліджував історію як історію духу. Він уважав можливим виділити структуру цілої епохи. У даному випадку йдеться про психологічний історизм. Подібної концепції дотримувався Вебер. Слід відмітити, що наприкінці XIX — на початку XX століття виник новий, особливий тип історизму у його філософському контексті. Він виявився у формі «абсолютного історизму», суть якого була викладена в роботах італійських

неогегельянців, у першу чергу Кроче. У даному випадку історія розглядалася як поступовий рух у напрямку прогресу абсолютного духу.

У той же час посилювалися позиції ідеалістичного історизму (Зіммель, Лессінг, Шпенглер). Поступово ця течія ставала все більш пов'язаною з екзистенціальною філософією.

Якщо до кінця ХІХ століття історичний підхід відображав розуміння лінійного розвитку суспільства, то з початку ХХ століття з'явилися нові тенденції у розумінні історичного розвитку.

У першу чергу ці зміни пов'язані з іменами таких учених, як Шпенглер, Тойнбі, Сорокін. Ідея локальних суспільств, що була представлена цими авторами, руйнувала попереднє розуміння історії як всесвітнього лінійного прогресу.

Вісім культурних організмів Шпенглера (єгипетський, індійський, західно-європейський, китайський та ін.) існують відокремлено. Кожен із них виступає як культура, яка з часом змінюється цивілізацією.

На думку Тойнбі, в кожній цивілізації змінюються послідовно декілька стадій: виникнення, зростання, надлом і розклад. Після цього відбувається загибель **цивілізації**. Деякі з цивілізацій збереглися і до теперішнього часу. Це китайська, індійська, **ісламська**, російська та західна. Тойнбі визнає ідею прогресу, суть якого бачить у духовному вдосконаленні, що втілюється у релігії.

Дослідження концепцій локальних суспільств **ДОЗВОЛЯЄ** стверджувати, що **їх** автори не відмовилися від ідеї історизму, але змінили **її** суть. У даному випадку історичний підхід застосовується не до історичного розвитку в цілому, а до розвитку окремих суспільств або цивілізацій. Наявність у цих цивілізаціях однакових стадій розвитку припускає використання історичного підходу до **їх** дослідження.

Для представників ірраціональної філософії ХХ століття

історизм у його попередній формі майже не був прийнятний (Поппер, Хайек, Трьольч). Значною мірою це було пов'язано з намаганнями переосмислення та подолання негативних сторін історизму другої половини ХІХ — початку ХХ століття. Так, Трьольч пропонував подолати наслідки «дурного історизму» засобами «справжнього», етично орієнтованого історизму.

На сучасному етапі затверджується таке розуміння історизму, яке можна визначити як монадне. У даному випадку йдеться про **в**сесвітньо-історичний процес як про єдність. Але **Ц**Я єдність складається з безлічі історичних індивідів. Таким чином, монадне розуміння історизму об'єднує формаційний (що узагальнює) та цивілізаційний (що конкретизує) підходи та дозволяє уникати однобічності будь-якого з **Н**ИХ. Не менш поширеним стає й використання принципу додатковості, **К**ОЛИ формаційний підхід (ідея перервності історичного поступу) доповнюють елементами цивілізаційного підходу (ідея поступовості, спадкоємності) чи навпаки.

Література: Принцип историзма в познании социальных явлений. — М., 1972; *Сапов В. И.* Историзм и современная буржуазная историография. — М., 1977; *Kenne В. Ж., Ковальзон М. Я.* Теория и история: (Проблемы теории исторического процесса). — М., 1981; *Барг М. А.* Эпохи и идеи. Становление историзма. — М., 1987; *Поппер К.* Нищета историзма. — М., 1993; *Трьольч Э.* Историзм и его проблемы. — М., 1994; *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук. — М., 1997; Новая философская энциклопедия: В 4 т. — М., 2001. — Т. 2; *Мозильницкий Г.* История исторической мысли ХХ века. — Вып. 1. Кризис историзма. — Томск, 2001; Политическая энциклопедия: В 2 т. — М., 2001. — Т. 1; *Філософія політики: короткий енциклопедичний словник.* — К., 2002; *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник.* — К., 2002.

О. Чала

Тип **історико-наукового дослідження** — сукупність праць, об'єднаних загальним предметом і завданнями.

У сучасному наукознавстві виділяють кілька основних типів історико-наукових досліджень.

1. Роботи, присвячені розвитку окремих проблем фізики, хімії, біології, історії тощо, які розраховані на фахівців, що працюють у **даній** галузі, і які вимагають глибоких спеціальних знань. Водночас ці роботи надають уявлення про логіко-гносеологічні, науково-теоретичні та методологічні передумови того чи іншого підходу до вирішення проблеми, про роль наукових дискусій, роль лідера в науковому колективі тощо. Часто подібні тематичні екскурси передують спеціальним дослідженням, дозволяючи узагальнити досвід попередників, указати на значення власної роботи.

2. Праці біографічного характеру, в яких розглядається діяльність окремих учених, **їхній** внесок у розвиток науки. У межах біографічного напрямку історики науки характеризують розвиток наукових ідей, розкриваючи особливості стилю мислення того чи іншого вченого, принципи, на яких було побудовано його роботу, і т. п.

3. Узагальнюючі праці з історії окремих наук, створення яких вимагає від науковців високої історичної та філософської культури. Поряд із викладенням ідей, теорій і методів відповідних галузей знань подібні роботи повинні аналізувати шляхи розвитку даної науки, ті складні науково-пізнавальні, методологічні, світоглядні, соціально-психологічні проблеми, що супроводжують цей процес.

4. Всесвітня історія науки, яка часто зводиться до суми окремих її галузей, повинна, на думку сучасних наукознавців, виходити із наукового розуміння феномена науки, її генези, рушійних сил розвитку, місця і ролі в суспільстві на різних етапах його розвитку. Вона повинна висвітлювати логіку руху наукового знання як важливого компонента матеріальної та

духовної культури, органічної частини загальної історії людства. Розкрити особливості розвитку науки в кожний із великих періодів історії людства, з'ясувавши їхній зв'язок з особливостями цих періодів, показати наступність при переході від періоду до періоду — одне із головних завдань всесвітньої історії науки. Причому остання повинна відбити внесок різних народів у розвиток світової науки, не обмежуючись європо-чи азіоцентристськими концепціями.

Відповідну класифікацію можна застосувати і до праць з історіографії.

1. Основний тип історіографічних досліджень — проблемні праці, що висвітлюють вивчення окремих проблем історії (середньовічного міста, Великої французької революції, Другої світової війни тощо). Будучи результатом поглиблення спеціалізації, вони, з одного боку, дозволяють глибше простежити еволюцію кожного питання, з іншого — призводять до звуження наукових інтересів, послаблення взаємозв'язків.

2. Праці, присвячені окремим діячам історичної науки, які характеризують творчу лабораторію того чи іншого вченого-історика, його наукові, суспільно-політичні погляди, умови праці, стосунки з колегами, учнями і т. ін.

3. Праці, в яких простежується розвиток історичної науки або її напрямків в окремих країнах або групах країн упродовж більш-менш значних відрізків часу (історіографія французька, німецька, англійська і т. д.), а також роботи, присвячені історичній думці тієї чи іншої великої історичної епохи (середньовічна історіографія, історіографія епохи Відродження). Подібні дослідження дозволяють освітлювати загальну атмосферу окремої країни або регіону, властиві їм специфічні проблеми й особливості розвитку. Однак, обмеження національними чи регіональними рамками часто закриває шлях до плідних зіставлень, залишає поза увагою внесок у науку малих держав.

4. Узагальнюючі дослідження, що дозволяють скласти уявлення про розвиток історичної науки як цілісного явища, виявити закономірності її розвитку, взаємодії з іншими формами суспільної свідомості — філософією, релігією, мистецтвом, а також з матеріальною практикою і соціальними умовами тієї чи іншої епохи. Говорячи про узагальнюючі дослідження, необхідно розмежовувати поняття макро- та загальної історіографії. У межах **макроісторіографії** відбувається дослідження загальних закономірностей розвитку історичного пізнання як форми соціальної активності людини, висвітлюється характер взаємовідносин між формуванням історичних уявлень і соціально-політичною практикою. Водночас питання накопичення історичних знань, виникнення нових історичних шкіл і напрямків, інституціалізації історичної науки тощо залишаються поза увагою макроісторіографії, становлячи предмет дослідження загальної історіографії.

Слід зазначити, що ряд дослідників (І. І. Колесник) дає іншу класифікацію **історико-наукових** праць, розрізняючи соціальну історію науки (соціологію науки) й інтелектуальну історію **науки**. Під соціальною («зовнішньою») історією науки розуміється історія організаційних установ, наукових суспільств, підготовки кадрів тощо, під інтелектуальною — історія ідей, теорій, концепцій.

Незалежно від типу історико-наукові праці можуть відповідати декільком рівням.

1. Роботи реєстраційного рівня — анотовані та неанотовані показники літератури, хроніки **тощо** — обмежуються добром і систематизацією матеріалу. Часто до **історико-бібліографічних** оглядів зводяться також вступні нариси до дисертаційних досліджень, монографій, тематичних збірок. Точний опис подій і фактів у **їхній** часовій послідовності створює фактичну основу для подальших досліджень у галузі історії науки.

2. У роботах аналітичного рівня емпіричний матеріал

аналізується, зокрема, досліджуються соціокультурні передумови розвитку історичної науки, характеризується проблематика історичних досліджень, джерельна база, методологічні принципи історичних концепцій, схем і теорій.

3. На синтетичному рівні результати досліджень систематизуються, що дозволяє розкрити шлях і закономірності наукового пізнання, його еволюцію, зрозуміти зв'язок між різними явищами, фактами, подіями (це має особливе значення), накреслити перспективні шляхи дослідження.

Література Дунаевский В. А. О некоторых сторонах классификации трудов по истории исторической науки // Методологические и теоретические проблемы истории науки. — Калинин, 1988; Ерофеев Н. А. К вопросу о предмете и задачах историографии // Там же; Микулинский С. Р. Очерки развития историко-научной мысли. — М., 1988; Колесник, І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000.

В. Іващенко

Тип ученого. Проблема визначення типу вченого, насамперед, пов'язана із розвитком науки і процесом організації наукової роботи. Уміння організувати наукову роботу (як індивідуально, так і колективно) визначає більшою мірою успіх вирішення поставлених наукових завдань. Для організації наукової роботи в науково-дослідних установах необхідно володіти як методикою розумової праці, так і враховувати індивідуальні особливості творчої розумової праці.

Наукова творчість зумовлена як внутрішньою логікою руху дослідницької думки, так і динамікою спілкування між індивідами колективної діяльності. Під дією логіки розвитку у вчених складається категоріальний профіль думки. Різноманітність неповторних категоріальних профілів учених, що спілкуються між собою, не лише створює необхідні

передумови для творчості, але і суттєво впливає на ефективність розв'язання наукових завдань.

Виходячи з цього, у психології визначають загальні принципи класифікації наукових працівників на основі врахування їх розумової та творчої особливості. Отже, підхід до кожного наукового працівника і використання його наукового потенціалу повинен бути індивідуальним.

Визначення типу вченого відбувається на основі визначення типу його пам'яті (зорової, слухової, моторної, змішаної), типу переважаючих асоціацій, часу і умов, які сприяють продуктивності праці кожного окремо взятого члена наукового колективу. При підході до організації діяльності наукових співробітників важливо керуватися класифікаціями такого типу.

Вивченням організації наукової роботи особливо активно займалися у ХХ столітті як психологи, так і самі науковці, зокрема представники природничих наук, фізіологи, хіміки, біологи. Уперше до проблеми типології вчених звернувся Максвелл, потім ці проблеми розвивали й інші вчені. Американський фізіолог У. Кеннон на основі особистих експериментів запропонував розподілити всіх дослідників на дві великі групи: «відгадувачі» (учені, які віддають перевагу праці за допомогою гіпотез і теорій, стають відкривачами нових напрямків у наукових дослідженнях) і «накопичувачі» (вчені, що зайняті збиранням фактів, вони часто використовують вишукані та тонкі методи їх добування; не відкривають нових напрямків, але виконують важливу функцію у науці, заповнюючи ті «розриви» і «ями», які залишають пустими вчені-«відгадувачі»). Французький вчений Ш. Ніколль також виділяв два типи вчених — «винахідників» і «систематизаторів», основні характеристики яких в основному збігалися з рисами «відгадувачів» і «накопичувачів».

Типологію вчених розвивали В. Оствальд, Пуанкаре. Наприклад, німецький хімік Оствальд поділяв учених на «класиків» і «романтиків». К. Бернар уважав, що існує розподіл

наукової праці між «збирачами спостережень», «складачами гіпотез» і «експериментаторами». Свої класифікації запропонували Мак Кейн і Сегаль. Їхні погляди розвивав Д. У ангар, який розрізняв три типи вчених: «захоплені грою», «ділки», «випадкові свідки».

Результати соціологічного та психологічного досліджень наукових працівників узагальнив американський психолог Я. Митрофф. У нього була своя типологія вчених, що мала три типи: два «крайніх» і один «проміжний». Перший тип, за типологію Митроффа, це учені, які мають хист до теоретизування, здатні висувати багато нових теорій і створювати нові, володіють сміливою інтуїцією, бачать старі проблеми у новому світлі. Учені третього типу зайняті збором інформації, часто виявляють зневагу до тих, хто «теоретизує», умоглядні висновки і екстраполяції оцінюють дуже низько, звертаються до них, лише коли зібрані дані буквально напрошуються на екстраполювання. Учених другого типу їхні колеги часто оцінюють як блискучих, але дуже вузьких експериментаторів. Такі вчені представляють собою дещо середнє між двома крайніми типами.

Розробкою типології вчених займалися також професійні американські психологи Гоу і Вудвортс. Вони виділили вісім типів учених: фанатик — одержимий будь-якою ідеєю чи галуззю досліджень; першопрохідник — засновник нових наукових шкіл і напрямків; діагност — такий, що критично, легко помічає чужі прорахунки, уразливі місця теорій; ерудит — освічений, начитаний, але позбавлений здатності самостійно шукати що-небудь нове; винахідливий — той, що успішно вирішує поставлені іншими завдання, на льоту ловить і реалізує ідеї, доводячи їх до реального завершення; естет — любить витончені інтелектуальні проблеми і особливо цінує вишуканість при їх вирішенні; методолог — надає важливість не самому вирішенню проблеми, а методологічним передумовам і тим висновкам, які можна здобути шляхом

розв'язання завдання, тому він любить обговорювати свої проблеми з колеґами; незалежний — вчений-одинак, не любить працювати в колективі, уникає керівних посад і ухиляється від необхідності підкорятися будь-кому і взагалі іти за будь-чийми вказівками.

Такі типології, як правило, розробляються поза контекстом аналізу конкретної наукової діяльності. З цієї точки зору підходив до типології вчених і Г. Сельє. Він запропонував найбільш детальну і розгалужену типологію вчених. Його класифікація нараховує 18 типів, об'єднаних у чотири групи. Деякі типи включають у себе різноманітні варіанти, чи підтипи. До першої групи — «діяльних» — він відносив «збирачів фактів» і «удосконалювачів приладів і методик». Групу «тих, що думають» розділяв на чотири типи: «книжковий черв'як», «класифікатор», «аналітик», «синтетик». Групу «емоційних» склали такі типи вчених: «великий бос», «поспішайло-бобер», «холодна риба», «жінка, що висохла в лабораторії», «нарцисист», «агресивний сперечальник», «акула», «святий», «святоша», «добропорядно-розсудливий». Групу «ідеальних» складають два типи «фауст» і «фамулюс». Слід зазначити, що особистісні типи, які в класифікаціях різних учених по-різному названі й описані в неоднакових виразах, дуже схожі, а іноді і збігаються.

Ці типології часто влучно підмічають особливості наукової праці і взаємовідносин між ученими різних типів, але не можуть застосовуватися для аналізу діяльності малої наукової групи.

Румунська дослідниця М. Роко особистісні типи вчених вивчала з метою з'ясування психосоціальної сумісності наукового колективу. Дослідниця при вивченні особистісних рис учених звернула увагу на такі з них: товариськість, інтро-ї екстраверсію, невротичність, професійну компетентність і особистісну чарівність. Вона виділила 10 типів наукових працівників. Крім виділення особистісних типів, дослідниця показала міжособистісну відповідність між кожним співробітником

і всіма іншими членами групи. Дослідження Роко підтверджують її гіпотезу, що неоднорідність типів, які входять у творчу групу, є фактором, який сприяє активній продуктивній праці наукового співтовариства.

У вітчизняній історіографії проблему типології наукових працівників розглядав академік Б. М. Юр'єв. Він, на основі історичних прикладів, також виявив основні схематичні типи вчених. Б. М. Юр'єв запропонував класифікацію наукових працівників за їх психологічним складом. В основу цієї класифікації покладено три основні типи: «комбінатор», «ерудит», «організатор». На думку вченого, найбільш активно наукова творчість може розвиватися при взаємодії «комбінатора» й «ерудита».

На відміну від типології вчених, запропонованої В. Оствальдом та Г. Сельє, типологія Б. М. Юр'єва передбачає обов'язкову взаємодію різноманітних типів учених і розглядає їх у єдиній, нерозривній системі.

Тип «комбінатор» — це творчо обдарована особистість. Він об'єднує вчених — носіїв нових ідей. Для цієї категорії вчених характерна певна стриманість і заглибленість. Цей тип ученого найбільше підходить для здійснення швидкого прогресу в науці. «Ерудит» — достатньо поширений серед учених тип, який характеризується великим запасом знань у своїй галузі, прекрасною пам'яттю, знанням іноземних мов, здатністю до узагальнень. Психологічному образу «критика» притаманний потяг до упорядкованості, ясності, дисципліни, загострена увага до дрібниць, воля та самоконтроль, відсутність прагнення до самовираження. Хороший «критик» повинен володіти розвинутою фантазією. Позитивність, прогресивність, доцільність критики більшою мірою визначається особистісними характеристиками того, хто критикує. Отже, необхідність визначення різноманітних типів учених виникла у зв'язку з потребою проведення складних досліджень, які об'єднують велику групу людей. Проблема типології вчених

тісно пов'язана і з проблемою формування творчого клімату у науковому колективі.

Література: Карцев В. П., Ярошевский М. Г. Руководитель и социально–психологические аспекты научной деятельности // Вопр. истории, естествознания и техники. — 1980. — № 2; Лук А. Н. О различных типах ученых // Проблемы научного творчества. — М., 1980; Юрьев Б. Н. Организация научной работы // Вопр. истории, естествознания и техники. — 1980. — № 2; Карцев В. П. Социальная психология науки й проблемы историко-научных исследований. — М., 1984.

О. Павлова

Усна історія — галузь історичних знань, що почала інституціонально формуватися з середини ХХ століття, коли у США, а пізніше у країнах Західної Європи (Англія, Франція, Італія) виникли товариства усної історії (ОНА — Oral History Association), почали виходити спеціалізовані видання, наприклад наприкінці 1960–х років у США (журнал «Oral History Review»).

Словосполучення «усна історія» вперше було використане професором Колумбійського університету А. Невинсоном у 1948 році, який розумів під цим терміном збір і використання спогадів про історичні події, викладені у словесній формі. Згодом цей термін почали застосовувати як по відношенню до різних історичних традицій, що передавалися з уст в уста протягом віків, або наговорювання на аудіоносії спогадів, так і по відношенню до спеціальної дослідницької літератури, що написана на базі цих першоджерел.

На думку Д. Урсу, термін «усна історія» не можна визнати довершеним, адже межа між усною мовою та занотованим словом є достатньо умовною. Це призводить до певної неоднозначності, коли в одному випадку поняття «усна історія», «усні джерела», «усна історична традиція» розуміються як

синоніми, в іншому — як відмінні один від одного. Але назва «усна історія» навіть з огляду на її обмеженість **усе** ж залишається загальноприйнятною — дуже важко знайти більш вдале словосполучення, щоб позначити той масив різних джерел, де інформація втілена у словесно-мовну форму, мало або зовсім не фіксується писемністю.

Методологія цієї галузі історичних досліджень пов'язана з досвідом етнологічних, фольклористичних досліджень, соціологічних опитувань, анкетувань, інтерв'ю. У той же час акумулювання знання, що передається в усній формі, — один з найдавніших способів збору історичної інформації. До виникнення писемності (а у деяких народів і багато часу потому) саме в усній формі зберігалися й передавалися від покоління до покоління соціальний досвід, відомості про минуле, перші художні твори. Усна історія у вигляді епосу, оповідань, легенд, генеалогій була найбільш ранньою формою історичної свідомості стародавніх народів. Так, розповідачі в деяких африканських племенах ще в середині ХХ століття зберігали й передавали своїм нащадкам імена, дати і відомості про **вчинки** правителів, події з життя народів за останні 400 років.

За Д. Урсу, класифікація усної історії може мати такий вигляд:

— Історичні традиції давньописьменних народів Європи та Азії, що колись були усними, але пізніше збереглися у записах. До них можна віднести руські билини, саги північних народів, епічні твори народів Західної Європи, хадиси арабів (оповідання про життя та вчинки пророка Мухамеда).

— **Живі** історичні традиції неписьменних і младаписьменних народів Тропічної Африки, Океанії, деяких народів Азії, корінних жителів Америки.

— Усна історія як історія сьогодення або недавнього минулого. Вона представлена свідочтвами очевидців і учасників історичних подій, фіксується різними засобами запису.

— Усна історія як спонтанна народна історія, що відбиває масову історичну свідомість на рівні громадської думки.

Останній вид усної історії відповідає типу історичної свідомості, яка одержала від іспанського філософа Мігеля де Унамуно назву «інтраісторія». У своїй роботі «Про кастицизм» він відокремлює історію від інтраісторії. Історія — це ПОДІЇ, ЩО минають та змінюються, що пов'язані з датами, іменами, все те, що як хвилі перекочується на поверхні людського моря; інтраісторія — це глибини моря, непомітне, щоденне ЖИТТЯ народу, події, що зберігаються на глибинних рівнях національного життя.

Свідчення очевидців і учасників різноманітних подій використовувалися під час написання історичних праць з давніх часів, однак усна історія у вузькому розумінні — як історія сучасності — виникла порівняно недавно. На думку представників усної історії, зростання її значення у другій половині ХХ століття пов'язане з очевидною втратою комунікативних функцій письмової інформації (зокрема, листування) під впливом розвитку засобів передачі інформації на відстані. У цьому відношенні можна стверджувати, що «усна історія — дочка сучасної науково-технічної революції» (Д. Урсу).

На формування методології усної історії впливають нові умови розвитку науки, специфіка обраного комплексу джерел. Професійне володіння предметом дослідження передбачає попереднє накопичення істориком знань, здобутих з різного роду джерел — як офіційних повідомлень, так і джерел особистого походження. Саме на цій основі можливо розробити питання для інтерв'ю, відібрати респондентів, які здатні відповісти на визначені запитання. Методика інтерв'ю та стилістика його ведення передбачають і необхідність вивчення походження, соціальної, етнічної, вікової ідентичності респондентів. Особливе місце в методології усної історії відведено методиці розшифровки записів інтерв'ю, категоризації та інтерпретації зібраної інформації. Окремою темою є

проблема авторського права, права використання інформації, отриманої під час інтерв'ю, яка набуває особливої гостроти для представників усної історії.

Серед переваг усних джерел над іншими прибічниками усної історії відзначають такі:

— Демократизм. Усні джерела дають можливість написати історію народу, а не історію держави, панівної еліти (Д. Урсу). Усна історія надає історіографії нового важливого виміру у вигляді «людських документів» — інтерв'ю, листів, спогадів «людей з народу» (В. Коломійцев).

— Автентичність. Запис оповідань на аудіоносії забезпечує високу автентичність їхніх свідчень, що НЕМОЖЛИВО за умови використання стенографії чи інших засобів письмової фіксації. До того ж аудіозапис зберігає ряд нюансів, що можуть бути корисні для дослідника: емоційний стан респондента, особливості та ТОН ЙОГО МОВИ ТОЩО.

— Унікальність. Усні джерела містять такі факти, що не можуть бути з'ясовані жодним іншим шляхом (Д. Урсу). Так, наприклад, тільки за допомогою живих свідків на Нюрнберзькому процесі були розкриті багато злочинів нацистів під час Другої світової війни.

Остання риса не є притаманною виключно усним джерелам: так само і писемне джерело може містити дані, що були б назавжди втрачені, якби не ЇХНЕ своєчасне письмове фіксування. Л. Пушкар'юв відзначав: «... не може бути переваги одного джерела над іншим у розумінні його достовірності тільки тому, що одне джерело — це акт, а інше — оповідання сучасника».

Одним з основних питань, які виникають при порівнянні джерельної цінності писемних та усних джерел, є проблема надійності, достовірності, рівня суб'єктивності останніх. Не заперечуючи очевидної суб'єктивності усних джерел, прибічники усної історії стверджують таке: по-перше, деякі

джерела, зокрема з соціальної історії (переписи), засновані на свідцтвах, отриманих шляхом саме усних опитувань; по-друге, методика критичного аналізу усних джерел не тільки існує, а може бути простішою й ефективнішою, ніж у випадку з писемними джерелами; по-третє, документальні джерела також є достатньо суб'єктивними, вони доходять до нас далеко не ідеальними шляхами. Більше того, використання усної інформації дозволяє почути голос тих, хто був позбавлений його в писемних документальних джерелах, знайти деталі, які не можна було б здобути іншим шляхом, досягнути ГОЛОВНОЇ мети усної історії — «знайти причини, за якими відбувається історія, й з'ясувати ЇХ до кінця» (цит. за Н. Б. Селунською). Віддаючи належне усним свідцтвам, провідний фахівець в галузі усної історії, англійський вчений П. Томпсон відзначає: «Усна історія повертає історію людям в ЇХ власних словах. І повертаючи ЇМ минуле, вона допомагає в досягненні ними майбутнього».

Важливість методології усної історії підтверджується широтою діапазону напрямків дослідницької практики в цій галузі. Можна згадати біографічні дослідження, вивчення окремих соціальних, етнічних, тендерних груп. Найбільш успішно усні джерела використовуються під час підготовки життєписів. Так, наприклад, у 1951 році було зібрано 400 свідчень, записаних на магнітофон, для складання біографії Генрі Форда. Систематично збиралися усні спогади про інших відомих політичних діячів — Ейзенхауера, Кеннеді, Ганді, Неру. У 1918 році в Росії було створено Інститут живого слова, у фонетичній лабораторії якого за десять років було здійснено близько 500 записів, перш за все поетів, які читали власні твори. І хоча ця лабораторія не вирішувала джерелознавчих завдань, зібрані матеріали є важливим джерелом історико-культурної інформації. Першорядним джерелом для авторів робіт з історичного краєзнавства є усні свідцтва, зокрема спогади старожилів. Значну користь усні опитування можуть принести

фахівцям у галузі міжнародних відносин, джерела вивчення якої часто десятиліттями зберігають гриф «Цілком таємно».

Нині усна історія є галуззю історичних знань, що претендує на статус особливої сфери наукових досліджень і навчальної дисципліни. Як уважають її представники, усні свідoctва можуть виступати повноцінними партнерами письмових джерел, що корегують дані джерел так само, як джерела корегують уявлення самих істориків.

Література: Thompson P. The voice of the past: Oral history. Oxford, 1978; *Hoover H.* Oral history in the United States // *Kammen M.* (ed.). The Past before US Contemporary History writing in the United States. Ithaca; L., 1980; *Урсу Д. П.* Методологические проблемы устной истории // Источниковедение отечественной истории. — М., 1989; *Коломийцев В. Ф.* Методология истории. — М., 2001; *Селунская Н. Б.* Проблемы методологии истории. — М., 2003.

А. Меляков

Фактори науки — причини, рушійні сили генезису науки.

Тривалий час у наукознавстві домінував поділ на «зовнішні» та «внутрішні» фактори розвитку науки.

До «зовнішніх» факторів зараховувались соціально-економічні та політичні процеси, що зумовлюють «соціальне замовлення» з боку суспільства; характер ідеологічної боротьби; політика держави по відношенню до науки, у тому числі історичної; ступінь «престижності» історичної науки тощо.

Під «внутрішніми» факторами розумілось накопичення знань про минуле; розширення проблематики; зростання джерельної бази; збагачення методики та техніки дослідження; розвиток методології, накопичення, уточнення та перегляд концепцій; зміни в кадровому складі наукових установ і принципах організації науки.

У 1930–ті роки питання про визначальні фактори науки стало центральним пунктом розмежування серед учених. Досліджуючи генезис науки, «екстерналісти» віддавали перевагу «зовнішнім», соціальним факторам, тоді як «інтерналісти» висували на перший план фактори «внутрішні», когнітивні.

З 1970-х років наукознавці звертаються до розробки альтернативного, «соціокогнітивного» підходу до вивчення історії науки. Вони поглиблюють знання про структурні компоненти історичної науки, що розвивається під впливом «соціокультурних» факторів, розглядають механізм взаємодії науки та суспільства.

Система історичної науки являє собою сукупність «внутрішніх» і «зовнішніх» компонентів. До «внутрішніх» компонентів включено теорію та методологію історичного пізнання; проблематику; джерельну базу; методи історичного дослідження; загальні та конкретні концепції історичного розвитку, до «зовнішніх» — кадри історичної науки; систему організації науки, історичної освіти; систему архіво- та книгосховищ; доступність джерел та умови роботи з ними; систему видань наукової продукції; історичну періодику; систему впровадження наукових результатів у практику; матеріально-економічну базу науки; систему інформаційних служб тощо.

Функціонування історичної науки зумовлюється «соціокультурними» факторами, зокрема: соціально-економічними та політико-ідеологічними особливостями розвитку того чи іншого суспільства; менталітетом народу та окремих прошарків суспільства; культурними та науковими традиціями; політикою держави в галузі науки; «соціальним замовленням» і «престижністю» історичної науки тощо.

Пояснюючи механізм впливу соціокультурних факторів на науку, наукознавці звертаються до запозиченої із психології теорії інтеріоризації, відповідно до якої соціокультурні фактори

перетворюються у свідомості вченого із «зовнішніх» умов розвитку науки на «внутрішні», органічні компоненти логічної системи понять наукової теорії.

Література: Кертман Л. Е. Историографическая ситуация // Методологические и теоретические проблемы истории науки. — Калинин, 1988; Микулинский С. Р. Очерки развития историко-научной мысли. — М., 1988; Попова Т. Н. О понятии историографический процесс: Харк. історіогр. зб.— Вип. 1. — X., 1995.

В. Іващенко

Форми систематизації знання — понятійна структура, що використовується в історико-наукових і наукознавчих працях, де досліджуються соціально-організаційні форми функціонування й розвитку знання. З виникненням в історіографії науки так званої «дисциплінарної історії» соціальні та пізнавальні процеси почали аналізувати в їхній єдності, поширилося прагнення показати різноманітність форм систематизації знання від дослідницьких галузей до наукових дисциплін.

У сучасній філософії терміни «форма», «система», «знання» мають сталі категоріальні ознаки, які відбивають також і сутнісні зв'язки між ними, вони в цілому суголосні і ОСНОВНИМ рисам понятійної структури — «формам систематизації знання». Поняття «система» відображає сукупність елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність. Філософія розглядає категорію «знання» як селективну, упорядковану, певним способом набуту, у відповідності з якимись критеріями оформлену інформацію, яка має соціальне значення і визначається як власне знання певними соціальними суб'єктами та суспільством у цілому. У залежності від названих критеріїв знання поділяється на велику кількість типів і видів.

З історії науки відомі різні форми та способи систематизації знання (фундаментально-прикладні, гуманітарно-природничо-наукові, за галузями, дисциплінами, епохами, культурами і т. ін.). Лише враховуючи специфічні системи цінностей різних культур, різноманітні форми організації систем освіти і трансляції досягнутих знань, можна зрозуміти і своєрідність форм систематизації знання.

Дисциплінарна організація науки та систематизація знань у вигляді дисциплінарних структур є лише однією з форм систематизації знання. До того ж на різних історичних етапах культури дисциплінарна систематизація знання мала різне філософське обґрунтування: онтологічне, поки наукова дисципліна зв'язувалася з певним «природним тілом» або його фрагментом; гносеологічне, при якому акцент ставився на специфіці пізнавальних процесів, що мають сутність тієї або іншої наукової дисципліни; методологічне, коли дисциплінарна систематизація знання пояснювалася своєрідним використанням у науці різних методів; організаційне, коли генезис і розвиток наукової дисципліни пов'язувалися з певними соціально-організаційними структурами (кафедра, факультет, інститут, університет тощо).

У дослідженнях генезису наукового знання на сторінках історико-наукової та наукознавчої літератури виокремлюються дві альтернативні історично сформовані схеми. Перша, в якій наукове знання уявляється як велика кількість замкнених культур і характеризує науку як «західну», «східну», «арабську», «китайську» і т. ін. Друга підкреслює єдність у процесі розвитку науки і виходить з опозиції «наукове — донаукове». Прихильники цієї схеми підкреслюють своєрідність функціонування наукового знання в тому чи іншому типі культури, культурному регіоні; акцентують залежність знання від типологічно відмінних цінностей культури і соціальних норм; прагнуть виявити численні культурні «образи» наукового знання, його неповторні і морфологічно неспівставні форми.

Труднощі та обмеження цієї класифікаційної схеми достатньо зрозумілі. Вони пов'язані з підкресленням культурної замкненості наукового знання, з фіксацією лише багатьох розрізнених між собою його формувань. У разі такого підходу до генезису наукового знання виникають ускладнення з поясненням дифузії наукових відкриттів і винаходів, а також єдності структури наукового знання.

Друга схема — пояснювальна, вона направлена на прагнення знайти в минулому сліди сучасної науки, підкреслює всесвітній характер розвитку наукового знання, процес зростання істинного знання, яке не розпадається на національно-культурній основі. У цій схемі, по-перше, всі історичні форми вибудовуються в лінійний ряд і розглядаються лише **ЯК СХОДИНКИ** до сучасної форми. По-друге, остання за часом історична форма культури неспроможна до критичної рефлексії по відношенню до самої схеми. Стан і структура сучасної науки проектується на минуле, в якому вбачається лише антиципація досягнень сучасної науки. Цей підхід дещо підвищував раціоналістичний науковий характер культур минулого. Лінійна схема історичного процесу уніфікувала знання за типом «нижче-вище», а це не **МОЖЕ** не фіксувати різниці між історичними формами і перетворює їх на протилежності. Тому попередні форми існування науки є антиподами сучасної науки за типом мислення, за статусом учених тощо.

Починаючи, як мінімум, з неокантіанства, його прихильниками була показана неоднорідність наукового знання, до якого постійно апелювала європейська традиція. Зокрема, було специфіковане соціогуманітарне знання, в якому теж знайдено його принципову плюралістичність. «Традиційні» уявлення про знання підриваються сьогодні і соціокультурними реаліями «постіндустріального», «інформаційного» та інших суспільств, які перетворили знаннєві та освітні практики, поряд з економічними і політичними, в домінуючі, що змінили «режим» їх виробництва та

функціонування з академічно–університетсько–інституалізованого на комунікативний.

Необхідність створення інших класифікаційних і пояснюючих схем для дослідження генезису раціонального знання була підкреслена в останній чверті ХХ століття, коли більш модним стало ототожнення міфу та наукового знання, коли пізнавальна діяльність трактувалася як міфотворчість, а міф — як когнітивно–раціональна система. У той же час релятивізація всіх історичних форм мислення, відмова від оцінки їхньої значущості стає способом критики науки, нігілістичного ставлення до науки і раціонального знання взагалі. Вона створює атмосферу пошавлення інтересу до окультизму, східної містики, до герменевтичного, гностичного знання. Зближення й ототожнення міфотворчості та наукової діяльності знаходять своє вираження в різноманітних варіантах безпосереднього виведення наукового знання із сакральнo-ритуальних міфологем.

Таким чином, сьогодні виникла необхідність не тільки відмови від редукції знання виключно до наукового або філософського і т. ін., але й потреба переосмислення самого феномену знання в термінах різних типів «логік», «раціональностей» та зміни реальних домінант у конкретних історичних і соціокультурних ситуаціях.

На сучасному етапі склалися такі основні вектори руху в напрямку систематизації знання.

У теоріях знання й освітніх (трансляційних) технологіях критиці підлягають принципи предметної фрагментації знання та його спеціалізації по вузьких об'єктних областях. Показово, що «дроблення» знання веде до втрати цілісного бачення відображених у знанні областей і об'єктів, а також «несприйняття» глибинних підвалин пізнавальної активності. У соціології, наприклад, відомо достатньо багато схем рівневої організації знання, в ній Мертоном був уведений термін «теорії середнього рангу», яким було покладено край утворенню автономних предметних областей.

На вищих концептуальних рівнях організації знання має місце «стирання» предметної специфіки знання, а також є тенденція до інтеграції окремих його систем (теорій тощо). Напрацьовано ряд підходів, які дозволяють у залежності від методологічно-теоретичних установок виокремлювати різні предметні області (семіотичну, системну, структурно-функціональну і т. ін.).

Уявлення про методологічну функцію знання доповнюється розумінням методології як типу зовні- та надпредметного знання, яке оформлюється за межами власне науки. Знання втрачає статус самоцінності як кінцевої мети пізнання, актуалізується уявлення про знання як передумову і як засіб пізнання, дискредитується уявлення про знання як продукт, отриманий в режимі відкриття, що і абсолютизувало статичність і замкненість знанневих систем. Акцентується передзаданість знання, можливість його переорієнтації. Поряд з фактичним, теоретичним, методологічним знанням як особливий тип починає розглядатися знання проблемне.

Іншими стають і уявлення про засоби та механізми зміни знанневих систем. Піонерськими в цьому відношенні стали концепція Т. Куна про парадигмальну організацію знання та різні версії «наукових революцій», які поставили під питання кумулятивну схему «накопичення» знання.

У соціології культури, культурології, педагогіці, комунікативістиці та деяких інших дисциплінах розроблено нові способи і технології трансляції знання. При цьому знання тлумачиться як скорочений (через узагальнення та типізацію) запис для цілей трансляції видів соціально необхідної діяльності.

Аналіз логіко-гносеологічно-епістологічних форм знання доповнюється аналізом інтерсуб'єктивних механізмів забезпечення присутності знання в актуальному досвіді — у мотиваційному, операційному, комунікаційному аспектах. Спеціально в різних варіантах розробляються концепції знання як результату різноорганізованих дискурсів.

Особливий пласт аналізу систематизації знання представляє його тлумачення як знакових, текстових, мовних, категоріально-семантичних, праксеологічних та інших організованостей, які вписують знаннєві системи в культуру. У цілому знання аналізується у своїх семантичних, синтаксичних і прагматичних модулах.

Один з напрямів, що проблематизує сталі уявлення про знання та засоби роботи з ним, — це дослідження природи, характеру, типів, засобів отримання знання в його залежності від «ментальності», організованості мислення, механізмів і форм усвідомлення знання, а також його виразність і закріпленість у стилі мислення. (І «обертання» цих залежностей внаслідок впливу знанневих систем та їх типів, рівня структурованості знання на засоби організації мислення, характер і механізми пізнавальної діяльності в цілому). У цьому відношенні напрацьовано схеми впливу знання на «замикання мислення на собі», на утвердження власної самодостатності.

Сформовано і дослідницьку настанову на роботу не тільки із знанням, а і з «незнанням». Незнання, таким чином, направляється на отримання нового знання, незнання завжди описується в термінах існуючого знання і є його невід'ємним дестабілізуючим компонентом.

Зрештою, принципові висновки для розуміння систематизації виходять з аналізу взаємовідносин спеціалізованого (наукового) та повсякденного (звичайного) рівнів знання і механізмів взаєморозуміння між носіями різних знанневих систем як усередині однієї культури, так і в міжкультурних взаємодіях.

Література: Огурцов А. 77. Дисциплинарная структура науки: ее генезис и обоснование. — М., 1988; Абушенко В. Я. Знание // Новейший философский словарь. — Минск, 2001.

В. Пікалов

Цінності в науці — категорія, за допомогою якої визначають діяльність учених і практичне значення результатів **їхньої діяльності**.

Наука з моменту свого виникнення у XVII столітті зазвичай розглядалася й часто розглядається за нашого часу як знання ціннісно-нейтральне, вільне від етичної й ідеологічної **навантаженості**. Такі міркування можна знайти вже у Бекона та Галілея. Певною мірою ідея автономії науки від релігії та моралі, яка сформувалася як альтернатива підкорення наукового знання вірі та моральним настановам, дозволяла забезпечити свободу наукових пошуків і набирала форму ідеї свободи науки від цінностей. Саме ця позиція дозволила утвердити високий когнітивний статус науки в європейській культурі, пріоритетність наукового знання в самому складі культури на протигагу різного роду ідеологіям і релігії. Позитивізм закріпив положення про те, що наука вільна від цінностей.

Міркування про роль цінностей в науці пролунали на початку XX століття. Протиставляння фактичності наукового досліду та цінностей як особливої форми предметності, **ЩО** представлена в культурі, стало центральним у неокантіанстві, яке рішуче розмежувало природничо-математичні науки від гуманітарно-історичних. У першій половині XX століття й ідеологи почали апелювати до науки та претендувати на науковість, а **політичні** діячі почали використовувати «наукові» методи аргументації, спекулювати на невирішених наукою проблемах. Науковці також все більше прагнули відповідати «запитам суспільства». Утім, і в цей час ідеали ціннісно-нейтрального знання й об'єктивності були досить поширені і дозволяли розгортати наукову роботу на протигагу ідеологічному тиску і тоталітарному режиму в науці.

У середині XX століття М. Подані опублікував статтю, де підкреслив неможливість усунути людську суб'єктивність з процесу пізнання, розглянув наукові ідеї як переконання та відкинув уявлення про науку як абсолютно об'єктивне знання.

На початку 1970–х років Т. Кун відзначив роль цінностей при виборі теорії. М. Борн навіть дійшов висновку, що наука руйнує етичний фундамент цивілізації.

К. Поппер надав принципово нову інтерпретацію проблеми цінностей та їх ролі в науці. На його думку «об'єктивність» і «свобода від цінностей» самі по собі вже є цінностями, що з науки не можна виключити цінності, бо істина вже є цінність. Задачею наукової критики він уважав відокремлення суто наукових проблем цінностей від позанаукових проблем, хоч одразу зазначав, що позанаукові цінності практично неможливо вигнати з наукової діяльності. Звичайно, таку позицію легко звести до останнього кроку і перетворити науку на ідеологію, ангажоване знання, яке розвивається завдяки позанауковим інтересам. Але головне полягало в тому, що у 1970–ті роки позиція представників так званої «стандартної концепції науки», які наполягали на ціннісній нейтральності науки, була піддана серйозній науковій критиці. З цього часу домінує соціокультурний образ науки, в якому наука є органічною частиною соціальної й культурної дійсності, а різниця між науковими та позанауковими формами знання є розмитою.

Думку про ціннісну навантаженість наукового знання, про неможливість відкинути ціннісні судження зі складу наукового знання тепер відстоюють не лише представники постмодернізму, різноманітних громадських рухів, а й прихильники постпозитивістської філософії науки, які намагаються осмислити наукове знання як одну з форм пізнавальної діяльності, що регулюється як власними КОГНІТИВНИМИ цінностями, так і цінностями культури.

Сьогодні спостерігається прагнення перейти від загальної постановки проблеми «наука та цінності» до більш диференційованого дослідження проблеми, щоб виявити роль цінностей в різноманітних за своєю спрямованістю процесах, які відбуваються в науці.

Література: Наука и нравственность. —М., 1971; Идеалы

и нормы научного исследования. — Минск, 1981; *Мамчур Е. А.* Проблемы социокультурной детерминации научного познания. — М., 1987; *Косарева Л. М.* Социокультурный генезис науки нового времени. — М., 1989; *Огуцов А. П.* Аксиологические модели в философии науки // *Филос. исследования.* — 1995. — № 1; *Лэйси Х.* Свободна ли наука от ценностей? Ценности и научное понимание. — М., 2001.

С. Посохов

Школа в науці (історичній) (лат. *schola*) — поняття сучасного наукознавства (історіографії), для якого характерний значний полісемантизм. У широкому розумінні означає формальне чи неформальне об'єднання вчених. Близькими (але несинонімічними) терміну «школа» є поняття «напрямок» і «течія».

Хоча саме слово «школа» по відношенню до об'єднань учених уживалося уже в історіографії першої половини ХІХ століття («скептична школа»), визначення школи в науці почали з'являтися лише у другій половині ХІХ століття. Так, П. Г. Виноградов в 1880-ті роки дещо емоційно зауважив, що історична школа — «живий організм, а не проста сукупність абстрагованих мислителів».

До нашого часу запропоновано декілька визначень і класифікацій наукових шкіл. Головні з них такі:

а) «Класична» і «сучасні» школи (К. А. Ланге). «Класична» наукова школа — «це неформальний науковий колектив, який формується навколо видатного вченого на базі вищого навчального закладу з метою навчання науковій творчості. Цей колектив пов'язаний спільністю принципів і методичних **ОСНОВ** вирішення наукових проблем, забезпечує для всіх членів колективу постійний розвиток і удосконалення знань, створює умови, необхідні для вільного та творчого виявлення індивідуальних здібностей кожного члена колективу». Тобто головними характерними рисами «класичної» школи,

розповсюдженої у другій половині XIX — XX століття, є спільність методів дослідження та педагогічного спілкування. Стосовно «сучасної» школи, то вона формується на базі науково-дослідного закладу з метою колективної розробки певної наукової ідеї. У цьому типі школи педагогічне узагальнення зведено до мінімуму, оскільки в колектив часто об'єднуються вчені, що уже відбулися. Цей варіант наукової школи розповсюджується з середини XX століття, коли значно зросла кількість різноманітних науково-дослідних установ.

До цієї класифікації близька класифікація, запропонована Б. С. Кагановичем (генетичний та структурний типи шкіл) і Г. П. Мягковим (класичний, сучасний, національний типи).

б) «Науково-освітня», «дослідна» і «напрямок, що набуває національного чи інтернаціонального характеру» (М. Г. Ярошевський, С. Д. Хайтун, М. І. Рудний, С. В. Смірнов). Уявляється, що така типологія найбільш близька і до реальної картини шкіл, що склалися в історичній науці, при цьому найбільш розповсюдженими типами шкіл є науково-освітня (університетська) і школа-напрямок (скептична, юридична). Дослідна школа характерна уже для другої половини XX століття. Ярошевський сформулював і своє визначення школи, яке відрізняється підвищеним ступенем узагальнення. Школа в науці була визначена ним як «особливий феномен, неідентичний іншим соціальним об'єднанням і структурам, таким як дисципліна, напрям, організація з фіксованим статусом (кафедра, інститут, суспільство, рада ...) і разом з тим, включений в складну рухоми сітку відносин з цими утвореннями». Хайтун також (поряд з М. І. Родним) обґрунтував загальні передумови створення наукової школи, до яких він відніс соціально-історичну (досягнення «відповідної галузі науки такої стадії розвитку, коли індивідуальні форми наукової праці уже не задовольняють вимог цієї галузі науки, а колективні форми ще не існують»), предметно-логічну (активність і перспективність напрямку та проблеми) і особистісно-

психологічну (наявність у лідера школи специфічних педагогічних і інших організаторських здібностей).

На думку Смирнова, завданням науково-освітньої школи є «переклад особистого знання у групове, тобто підготовка людей, без яких неможливо збереження наукових традицій... Для цієї школи характерний один тип відносин: учитель — учень». Цей тип школи завжди має локальний характер (університетська, інститутська і т. п.). Навпаки, науково-дослідна школа — це «об'єднання вчених навколо лідера для виконання певної науково-дослідної програми. Тут до відношення «учитель — учень» додається ще відношення «основоположник — послідовники». При цьому основоположник зобов'язаний мати свою науково-дослідну програму, турбуватися про підготовку наукових кадрів, тобто все одно виконувати педагогічні функції. На близькість двох типів шкіл вказував і сам Смирнов, підкресливши, що «розмежування ... має відносний характер. Про це говорить і той факт, що їх диференційні ознаки виявляються перехресними. Науково-освітня школа може стати одночасно і науково-дослідною». Смирнов звернув увагу і на складність кількісної характеристики наукової школи. Фактично він приєднався до точки зору Г. Штейнера, який вважав, що школа включає в себе принаймні два покоління вчених. Його загальне визначення школи таке: «Школа — це група людей, що об'єдналися для породження, розповсюдження чи засвоєння знань і які знаходяться у співвідношенні «вчитель — учень». Тобто школа «являє собою деяку системну організацію, для якої характерні два типи зв'язку: генетичні... і субординативні».

Як один із важливих аспектів виділення наукових шкіл було також запропоновано єдність категоріального апарату членів об'єднання, при цьому підкреслювалося, що категорія може ставати «немовби символом школи» (пор.: «державна» школа).

в) «Комунікативна—лідерська» школи (В. П. Золотарьов). До комунікативних шкіл Золотарьов відносить «російську

історичну школу», марксистську школу; до лідерської — школу М. І. Карєєва. Іншими словами, під комунікативною школою фактично мається на увазі напрям.

Найбільш розгорнутий список критеріїв школи запропонований Л. Винаром. На думку історика, такими є: організаційна структура, що включає науково-навчальні заклади та науково-дослідні інститути; спільність головних історіографічних концепцій засновника школи і його учнів; спільність методології дослідження й історіософії; також інші характерні риси школи, пов'язані зі специфікою тематики історичних досліджень. При цьому сам Винар розуміє складність виявлення в науці такої ідеальної школи, тому говорить про більшість критеріїв скоріше як про бажані. Головний же критерій, без якого школа існувати не може, — це спільність історіографічних концепцій. Серед інших критеріїв можливі «тип наукової культури» (С. В. Чирков) і «архетип ментальності» (І. П. Беленький).

Отже, більшість авторів виділяють як характерні риси школи в історичній науці (а йдеться, головним чином, про школи другої половини ХІХ — початку ХХ століття) єдність методичних прийомів роботи з джерелами; близькість тематики та проблематики праць; наявність педагогічного аспекту зв'язку «вчитель — учень». Причому в останньому випадку, якщо поняття «вчитель» персоніфікується, то йдеться про школу того чи іншого вченого (школа Ключевського, Платонова), якщо ж «топонімізується», — то про школу того чи іншого наукового і навчального центру (московська, петербурзька). При цьому «персоніфіковані» школи можуть входити до «топонімізованих».

У зв'язку з цим є сенс запропонувати поняття «ієрархія критеріїв», тобто розмістити їх не в довільному порядку, а за ступенем значимості.

Першим критерієм існування школи буде педагогічне спілкування між засновником школи і його учнями. Але

очевидно, що одного педагогічного фактора для виділення школи недостатньо, інакше будь-який університетський семінар міг би називатися школою.

Другим за значимістю критерієм багатьма авторами виділені загальні методи та принципи обробки джерел (передача наукової культури). Це може бути (особливо в середині ХІХ століття, коли джерелознавство тільки починало розвиватися) і взагалі виявлення інтересу до джерела на противагу інтересу до узагальнення. Саме цей інтерес до документа об'єднував часто таких концептуально різних В. Б. Антоновича і М. Ф. Владимирського–Буданова (чому іноді виділяється «київська документальна школа»). Інтерес же до окремого виду джерел стане більш характерним на початку ХХ століття, коли зросте диференціація наукового знання: школа М. В. Довнар-Запольського у Київському університеті прославилася, наприклад, вивченням переважно писцевих книг.

Третім за важливістю критерієм може бути методологічна (теоретична, філософська) спільність, а четвертим — близькість у конкретно-історичних побудовах і тематиці досліджень. Методологія в даному випадку випереджає конкретику, оскільки теоретичним побудовам у творчості вченого, як правило, притаманний великий консерватизм, велика сталість. Еволюція філософських поглядів здійснюється часто набагато повільніше, ніж еволюція проблематики досліджень. Хоча і тут можливі варіанти: при достатньо широкій проблематиці вона може бути присутня в дослідженні членів школи протягом тривалого періоду (приклад — школа західно-руського права), при вузькій тематиці досліджень вона, навпаки, швидко вичерпується (школа Антоновича, коли були вивчені всі землі Південно-Західної Русі і теми почали повторюватися), а перехід до якісно іншого рівня вивчення того ж сюжету часто утруднений через вузькість джерельної бази, нерозробленість нових методів тощо.

Таким чином, при вивченні тієї чи іншої школи потрібно,

по-перше, дослідити зародження школи, що неможливо без звернення до біографії засновника, при цьому особливої уваги потребує його діяльність як педагога. Вивчення наукової спадщини засновника і його дослідницьких принципів дозволить виділити методи дослідження, що були передані **НИМ** учням. По-друге, потребує аналізу методологічна (філософська) спадщина членів школи і, по-третє, проблематика конкретно-історичних праць і історичні концепції, **які в них містяться**.

Першим ученим, що поставив питання про змістовну відмінність понять «напря́м» і «шко́ла», які вживалися до цього часу як синоніми, був О. С. Лаппо-Данилевський, який у своїх лекціях з історіографії (1890–ті роки) підкреслював, «що школа дає метод», напря́м же зводиться, скоріше, до «створення історичного стилю». Сталого визначення напря́му (як і менш уживаного терміну «течія») не існує.

Можна передбачити, що школа, об'єднана лише спільністю методології і тематики дослідження, але позбавлена педагогічного спілкування за типом «учитель — учень», і може бути названа напря́мом (по відношенню до державної школи термін «державний напря́м» є уже цілком рівноважним).

До цього часу сформульовано дві головні точки зору на взаємозв'язок між школою і напря́мом:

1. Амбівалентна лінійна залежність «шко́ла — напря́м» (О. Л. Вайнштейн (1940)) чи «Шко́ла — напря́м — течія» (Є. В. Гутнова, Г. П. Мягков (1988) та ін.), де кожна наступна складова ширша за попередню. Якщо критеріями виділення школи для **ГуТНОВОЇ** частіше за все служили «методологічні прийоми, які об'єднують таку групу істориків, **іноді ж те, що** вони були учнями і послідовниками одного видатного вченого, чи угруповання навколо одного університету», то термін «течія» визначався як «найбільш широкі і, як правило, аморфні групи істориків, об'єднані найбільш загальними методологічними принципами», а термін «напря́м» — як «більш компактні групи вчених, тісно пов'язаних між собою не лише загальними

методологічними принципами, але і їх інтерпретацією, а також загальною тематикою і проблематикою своїх робіт».

2. Відсутність прямої лінійної залежності між школою і напрямом, які можуть розглядатися як такі що розвиваються паралельно і перетинаються, але ці поняття різняться між собою (С. І. Михальченко).

Крім того, запропоновано взагалі відмовитися від уживання термінів «напрямок» і «течія», обмежуючись лише терміном «школа» (Г. П. Мягков (2000)). При цьому передбачається розглядати історію історичної науки як історію розвитку шкіл у науці.

Зробимо короткий екскурс в історію шкіл російської та української історичної науки другої половини ХІХ — першої третини ХХ століття. Створення шкіл у російській історичній науці почалося у середині ХІХ століття і було пов'язане з діяльністю університетів як навчальних і наукових центрів. Характерний для того часу синкретизм історичної науки призводив до того, що спочатку школи, які формувалися будь-яким ученим, були загальноісторичними і сприймалися в цілому як університетські. Так, М. С. Куторга, головною спеціальністю котрого була античність, став основоположником загальної петербурзької історичної школи; спеціаліст з західного середньовіччя Т. М. Грановський значно вплинув на формування московської історичної школи, а історик-юрист і слов'янознавець Н. Д. Іванишев був «батьком-засновником» київської. Зі зростанням диференціації історичної науки у другій половині ХІХ століття єдині ранні школи породжують «дочірні», а потім і «внучаті» школи з окремих галузей. Так, за неповним списком, у Петербурзькому університеті виростили «дочірні» школи візантиністів В. Г. Васильєвського, антикознавців Ф. Ф. Соколова і «внучата» школа істориків Росії С. Ф. Платонова; у Московському університеті — школа західно-європейської медієвістики П. Г. Виноградова і російської історії В. О. Ключевського; у Київському університеті — історії Росії й України на чолі з

В. Б. Антоновичем, а потім М. В. Довнар-Запольським, історії західно-руського права М. Ф. Владимирського-Буданова, нової історії Заходу І. В. Лучицького. Усі ці об'єднання вчених комплектувалися, головним чином, із студентів, що займалися під керівництвом професора науковою роботою в семінарах чи гуртках, потім, позитивно зарекомендувавши себе, випускники залишалися при кафедрі для підготовки до одержання професорського звання. Захистивши магістерські дисертації, вони і склали власне наукову школу, оскільки про школу можна судити тільки з наукової продукції, а дисертації в більшості випадків були першими значними самостійними роботами.

Іноді школа ставала відомою в науці уже по студентських роботах її членів, якщо вони виконувалися за єдиною тематикою і мали важливі висновки, обґрунтовані даними джерел. Така, наприклад, школа Антоновича у Київському університеті: під керівництвом професора у 1880—1890-х роках було виконано більше десяти робіт з історії окремих земель Давньої Русі, причому половину з них написано в той час, коли автори були студентами старших курсів.

Незважаючи на те, що розширювалася спеціалізація, назви загально-університетських шкіл збереглися, хоча з самого початку зв'язок із засновником, природно, втрачався, тому, говорячи про Платонова як члена петербурзької школи, називати його членом школи Куторги можна з великим ступенем умовності.

До цього часу склалося сприйняття тієї чи іншої школи як носія деякої суми зовнішніх ознак. Так, традиційним стало говорити про більшу схильність москвичів до узагальнень, концептуальних побудов, а петербуржців — до джерелознавчого боку вивчення історії (С. Н. Валк). Особливістю київської школи була підвищена увага до історії народу, общини, використання порівняльно-історичного методу при опорі на широке коло джерел, включаючи археологічні й етнографічні. Словом,

відмінності між цими школами крилися в методиці і їхній тематиці. Слід зазначити також, що поняття «московська», «київська» школи — фактично синоніми понять «школи Московського та Київського університетів», оскільки в кінці XIX — на початку XX століття поза університетами в цих містах працювало порівняно небагато професійних істориків, часто це були ті ж університетські професори на умовах сумісництва. Можливо, лише в Петербурзі початку століття слід виділити університетську школу Платонова і академічну Лаппо-Данилевського, хоча джерела у них спільні. З іншого боку, поняття «школа університету» і «історики, що працюють в університеті» не завжди синонімічні. Наприклад, В. С. Іконников, маючи відношення до історико-філологічного факультету університету св. Володимира в Києві більше десяти років, завжди знаходився на певній дистанції від Київської школи Іванишева — Антоновича — Довнар-Запольського, відрізняючись від неї і тематикою, і методикою виконання своїх праць. Далеко не всі видатні вчені-викладачі університетів мали школи: не було шкіл ні у С. В. Соловйова, ні у К. М. Бестужева-Рюміна, ні у М. І. Костомарова.

Долі наукових шкіл складалися по-різному. Школи, які виникли на базі формально окреслених об'єднань, як правило, закінчували своє існування з ліквідацією такого об'єднання. Так, з припиненням діяльності студентського історико-етнографічного гуртка під керівництвом Довнар-Запольського розпалася і сама його школа вивчення економіки окремих територій середньовічної Русі — фактично лише П. П. Смирнов продовжив розробку попередньої тематики. З іншого боку, школи з аморфною структурою виявилися більш життєздатними: школа Ключевського, яка не мала жорсткої організації, проіснувала ще багато років після смерті керівника і загинула в межах СРСР, певно, лише в результаті відомих подій 1929 — 1930-х років.

Література: Валк С. Н. Историческая наука в Ленинградском

университете за 125 лет // Тр. юбил. науч. сессии ЛГУ. Секция исторических наук. — Л., 1948; *Ланге К. А.* Организация управления научными исследованиями. — Л., 1971; *Годный 77. И.* Научные школы // Природа.— 1972.— № 12; *Ткаченко А. 77.* О категориальных предпосылках консолидации научной школы // Социально–психологические проблемы науки: Ученый и научный коллектив.— М., 1973; *Гутнова Е. В.* Историография истории средних веков.— М., 1974. — 2-е изд. — М., 1985; Школы в науке. — М., 1977; *Смирнов С. В.* О понятиях «научная школа» и «научное направление» в истории языкознания // Из истории славяноведения в России: Тр. по русской и славянской филологии (Учен. зап. Тарт. гос. ун-та; Вып. 573). — Тарту, 1981; *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934). У 50-ліття смерті. — Б. м., 1985; *Золотарев В. 77.* Отечественные школы новоевропейской истории в меняющемся менталитете России и СССР // Истор. наука в меняющемся мире. — Казань, 1993. — Вып. 1; *Мягков Г. П.* Русская историческая школа: методологические и идейно-политические позиции. — Казань, 1988; *Чирков С. В.* Археография и школы в русской исторической науке конца XIX — начала XX вв. // Археограф. ежегодник за 1989 г. — М., 1990; *Михальченко С. И.* О критериях понятия «школа» в историографии // Исторична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки і перспективи. — Х., 1995; *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии (школа западно–русского права). — М.; Брянск, 1996; *Мягков Г. П.* Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы». — Казань, 2000.

С. Михальченко

Зміст

- Передмова
- Альтернативність в історичному процесі
- Аномалія
- Архетип
- Великий текст історика
- Взірець
- Внутрішня та зовнішня історія науки
- VТендерна історія
 - Головоломка
 - Деконструкція
 - Дискурс
 - Дисциплінарна матриця
 - Дисциплінарний масив публікацій
 - Екстраординарні дослідження
 - Жанр
 - Задум
 - Ідеологія
 - Інваріант
 - Інституціоналізація
 - Інтелектуальна історія
 - Інтерпретація
 - Історична антропологія
 - Історична думка
 - Історична наука
 - Історична пам'ять
 - Історична психологія
 - Історичне знання
 - Історичне поле
 - Історичний інтерес
 - Історіографічна модель
 - Історіографічна ситуація
 - Історіографічне джерело

Історіографічний процес

Історіографічний факт

Історіографія

Історіописання

! Історія повсякденності

Кластер

Кліометрія, кліометрика

Код

Комунікація

Концепція

Криза науки

! Культурна історія

Марксизм

Метаісторія *

Мікроісторія

Модернізм *

Напрямок

Наратив

Наукова дисципліна

Наукова революція

Наукова роль

Наукове відкриття

Наукове співтовариство

Неокантіанство *

Номотетичність

! Нормальна наука

Норми в науці

Образ

Образ науки

Одиниця інформації

! Парадигма

Партійність

Позитивізм *

Постмодернізм *

Префігурація	206
Приватна наука, публічна наука	210
Програма дослідження	211
Просвітництво	215
Психобіографія	222
Рівень розвитку науки	228
Рівні концептуалізації В історичному творі	230
Романтизм •	232
Сенсибілізація	237
Символічне узагальнення	238
Солідарність у науковому співтоваристві	239
Соціальна історія	240
Соціальна історія науки	242
Соціальна свідомість	244
Статус наукової дисципліни	247
Стиль	249
Стиль мислення	255
Суспільна думка	257
Схема	263
Текст	267
Тема	272
Теоретична група	274
Течія	278
Тип історизму •	279
Тип історико–наукового дослідження •	284
Тип ученого	287
Усна історія	292
Фактори науки	297
Форми систематизації знання	299
Цінності в науці	305
Школа в науці (історичній)	307

Навчальне видання

*ПОСОХОВ Сергій Іванович, КУДЕЛКО Сергій Михайлович,
ЗАЙЦЕВА Юлія Леонідівна, ПРИХОДЬКО Ярослав Миколайович,
ІВАЩЕНКО Віктор Юрійович, РЯБЧЕНКО Ольга Леонідівна,
ПІКАЛОВ Валерій Григорович, ПАВЛОВА Ольга Григорівна,
БОЛЕБРУХ Анатолій Григорович, ЧЕРНОВ Євген Абрамович,
ЧАЛА Ольга Євгенівна, ПАРФІНЕНКО Анатолій Юрійович,
ВОРОН В Віктор Іванович, ВОВК Ольга Борисівна, СВЯТЕЦЬ
Юрій Анатолійович, ВАЩЕНКО Володимир Володимирович,
МЕЛЮШОВ Антон Володимирович, МИХАЛЬЧЕНКО Сергій Іванович*

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК

Навчальний посібник

для студентів історичних факультетів університетів

Рецензовано Міністерством освіти та науки України

За редакцією *С. І. Посохова*

Відповідальний за випуск *С. М. Куделко*

Редактор *Н. М. Кузьменко*

Коректор *О. М. Кандиба*

Комп'ютерна верстка *В. В. Антосік*

Підписано до друку 15.02.05. Формат 60x84 1/32.

Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman Суг. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 19,06.

Наклад 500 пр.

Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив

Свідоцтво про реєстрацію № 284 від 19.12.2000.

ПП «НУЦІО "КримАрт"»

м. Харків, вул. Біологічна, 3б, тел./факс (0572) 27-48-48

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

стор.	Рядок	Надруковано	Повинно бути
68	1 знизу	мідеєвіст	медієвіст
73	12 зверху	istoria	historia
74	11 зверху	В.Н. Татищева	В.М. Татищева
155	11 зверху	фізналізм	фізікалізм
172	13 зверху	Когне Натовп	Коген Наторп
238	4 зверху	рассмотрения	расширения
243	13 зверху	громадських	громадянських
257	5 зверху	пробема	проблема
292	13 знизу	Невінсоном	Невінсом
305	17 знизу	протиставляння	протиставлення
309	3 зверху, 16 зверху	Смирнов	Смірнов
315	16 знизу	С.В. Соловйов	С.М. Соловйов
320	4 зверху	Віктор Юрійович	Вікторія Юріївна